

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

4

ČASOPIS
ZA ZGODOVINO
IN NARODOPISJE

LETNIK 88
NOVA VRSTA 53

STR.
1-172

2017

PRVA ŠTEVILKA IZŠLA LETA 1904 • COMING OUT SINCE 1904

Na naslovnici je gradivo iz Zbirke drobnih tiskov Enote za domoznanstvo in posebne zbirke Univerzitetne knjižnice Maribor (izbor Gabrijela Kolbič):

Maribor (Glavni trg), razglednica, ZDT RZ 1 Mb 1g-G, COBISS.SI-ID 240999028

Avtobusni vozni red 1962–1963, notranja naslovna stran. Jadran turist, Ljubljana 1962

Revija je v polnem besedilu dostopna – *Full text sources availability*:
Sistory (<http://www.sistory.si>), EBSCOhost Historical Abstracts with Full Text, ProQuest

www.ukm.um.si

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Letnik 88 – Nova vrsta 53
4. zvezek 2017

Review for History and Ethnography

Year 88 – New Series 53
Volume 4, 2017

Maribor
2017

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

Izdajata – *Published by*

Univerza v Mariboru in Zgodovinsko društvo v Mariboru – *University of Maribor
and Historical Society of Maribor*

ISSN 0590-5966

Uredniški odbor – *Editorial Board*

Izr. prof. dr. Marjeta Ciglenečki

Red. prof. dr. Darko Darovec

Dr. Jerneja Ferlež

Miroslava Grašič, prof.

Red. prof. dr. Marko Jesenšek

Doc. dr. Tone Ravnikar

Red. prof. dr. Franc Rozman

Dr. Vlasta Stavbar

Izr. prof. dr. Igor Žiberna

Dr. Marjan Žnidarič

Mag. dr. Theodor Domej, Avstrija

Prof. dr. Dragutin Feletar, Hrvaška

Dr. Peter Wiesflecker, Avstrija

Glavna in odgovorna urednica – *Chief and Responsible Editor*

Dr. Vlasta Stavbar

Univerza v Mariboru

Univerzitetna knjižnica Maribor

Gospejna 10

SI – 2000 Maribor

vlasta.stavbar@um.si

Pomočnica urednice – *Editor's Assistant*

Urška Zupan

zupanur@gmail.com

Za znanstveno vsebino odgovarjajo avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira. Prispevki so recenzirani. – *Authors are responsible for the scientific contents of their articles. Reprint of articles and pictures is possible only with editor's permission and source quotation. The articles have been reviewed.*

Izdano z denarno pomočjo Mestne občine Maribor in Agencije za raziskovalno dejavnost RS.
Published with financial help of the Maribor Municipality and the Slovenian Research Agency.

Kazalo – Contents

RAZPRAVE – STUDIES

Miha Šimac, <i>Upor 2. gorskega strelskega polka v Codroipu 1918</i> (The Revolt of the 2 nd Imperial-Royal State Alpine Rifles in Codroipo in 1918)	5
Irena Mavrič-Žižek, <i>Slovenizacija nemškega šolstva na Ptuj</i> <i>po koncu prve svetovne vojne</i> (“Slovenisation” of the German Education in Ptuj after World War I)	21
Milan Mrdenović, <i>Odziv ameriških Slovencev na dogodke v Evropi</i> <i>leta 1938 in splošen prikaz političnega stanja na pragu druge</i> <i>svetovne vojne</i> (Feedbacks of American Slovenes on Events in Europe in 1938 and Presentation of Political Situation at the Outbreak of World War II)	55
Dušan Tomažič, <i>Herta Gabrijele Schindler (Haas, Krstev) »Vera Savić«.</i> <i>Predniki in potomci (1914–2010)</i> (Herta Gabrijele Schindler (Haas, Krstev) “Vera Savić”. Ancestors and Descendants (1914–2010))	88
Rado Podgorelec, <i>Ferdinand Lupša. Žrtev dveh režimov</i> (Ferdinand Lupša: A Victim of two Regimes)	123
Polonca Šek Mertük, <i>Trpne konstrukcije v Knižici spitavanja</i> <i>teh pet glavnih štükov keršanskoga navüka (1777)</i> (Passive Constructions in <i>Knižica spitavanja teh pet glavnih štükov</i> <i>keršanskoga navüka (1777)</i>)	139

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Marija Mojca Peternel, <i>Niko Hudelja: Nemško-slovenski</i> <i>zgodovinski slovar</i>	167
---	-----

R A Z P R A V E – S T U D I E S

Upor 2. gorskega strelskega polka v Codroipu 1918

Miha Šimac*

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 355.48(450)"1918"

Miha Šimac: Upor 2. gorskega strelskega polka v Codroipu 1918. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 88=53(2017), 4, str. 5–20

Prispevek na osnovi slovenskih in tujih spominskih zapisov in dunajskih dokumentov opisuje upor v Codroipu in prvič predstavlja zbrane podatke o padlih slovenskih fantih. Do danes namreč še vedno ne poznamo vseh njihovih imen.

Ključne besede: avstro-ogrska vojska, 2. gorski strelski polk, Codroipo, upor, 1918, Italija

1.01 Original Scientific Article
UDC 355.48(450)"1918"

Miha Šimac: The Revolt of the 2nd Imperial-Royal State Alpine Rifles in Codroipo in 1918. Review for History and Ethnography, Maribor 88=53(2017), 4, pp. 5–20

The article presents on the basis of Slovene and foreign memoirs and Vienna documents the revolt in Codroipo, and it for the first time also brings collected information on the fallen Slovene soldiers. Not all of them have already be identified.

Key words: Austro-Hungarian army, 2nd Imperial-Royal State Alpine Rifles, Codroipo, revolt, 1918, Italy

* Miha Šimac, asist. dr., Teološka fakulteta UL, Katedra za zgodovino Cerkve in patrologijo, Poljanska c. 4, p. p. 2007, SI – 1001 Ljubljana, miha.simac@teof.uni-lj.si

Lojze Ude je na posvetu zgodovinarjev v Novi Gorici l. 1968 predaval o uporih slovenskega vojaštva v času dvojne monarhije. Sam je upore v letu 1918 opredelil v tri skupine: a) upor mornarjev v Boki Kotorski februarja, ki je izbruhnil zaradi socialne stiske; b) upor čet v zaledju v maju in c) upor enot na frontah oktobra t. l.¹ O prvem govori knjiga Rafaela Perhauca, *Upor mornarjev v Boki Kotorski*, simbol druge skupine, pa je opisal Prežihov Voranc v svoji knjigi *Doberdob*. Mnogo manj pa je znanega o zadnji skupini uporih enot na fronti v oktobru 1918. Med temi je treba posebej izpostaviti prav upor 2. gorskega strelskega polka v Codroipu. O tem uporu je bilo po vojni napisanih nekaj prispevkov, Ernest Adamič pa ga je celo uporabil za zgodovinsko ozadje svoje mladinske povesti *Ljudje v viharju*,² ki je izšla pred začetkom druge svetovne vojne. V njej je upodobil učitelja in rezervnega poročnika Slavka Vuka,³ pa tudi nekatere druge resnične osebe, ki so sodelovale v tem uporu. Podrobneje pa se je s proučevanjem tega upora ukvarjal prav Lojze Ude in na posvetu zgodovinarjev predstavil tudi dokumente in uradna poročila o uporu.⁴ Od takrat naprej pa se – če odmislimo posamezne časopi-sne članke⁵ – s samim uporom podrobneje ni nihče več ukvarjal.

OKTOBER 1918

Lojze Ude se je v oktobru 1918 iz vojaškega pripora⁶ vrnil k 2. gorskemu strelskemu polku. Ta je bil takrat v sestavi 44. strelske divizije, ki je bila v tistem času v zaledju fronte. Poleg 2. gorskega strelskega polka so divizijo sestavljali

¹ Predavanje je izšlo v *Zgodovinskem časopisu*. Glej: Lojze Ude, Upori slovenskega vojaštva v avstro-ogrski armadi. *Zgodovinski časopis*, letnik XXII, leto 1968, št. 3–4, str. 185–205.

² Prim. Ernest Adamič, *Ljudje v viharju: povest o koncu vojne*, Mladinska matica, Ljubljana, 1940.

³ Slavko Vuk, roj. 1. Junija 1897 v Sovodnjah. Med prvo vojno je bil (leta 1915) mobiliziran in vpoklican k LIR 27 oz. kasnejšemu 2. gorskemu strelskemu polku. Po vojni je dolgo let kot učitelj poučeval na Vrhniki. Prim. Arhiv Slovenije, AS 231 Ministrstvo za prosveto, personalne mape, škatla 50. O Slavku Vuku glej med drugim tudi: Franc Kranjc, Lovska družina. *Naš časopis: glasilo socialistične zveze delovnega ljudstva občine Vrhnika*, leto 5, številka 33, april 1977, str. 8.

⁴ Prim. Lojze Ude, Upori slovenskega vojaštva v avstro-ogrski armadi. *Zgodovinski časopis*, letnik XXII, leto 1968, št. 3–4, str. 185–205.

⁵ Prim. Marko Waltritsch, Upor slovenskih vojakov v Codroipu (5). *Primorski dnevnik*, 10. 11. 1993, str. 9. V omenjenem članku je zanimiv zapis izpod peresa župnika Vitta Zorattija. V eni od svojih knjig, posvečenih Codroipu, je namreč zapisal, da so se v kraju uprli vojaki – Slovaki!

⁶ Ude je zapisal, da je bil avgusta 1918 areritrin in postavljen pred vojaško sodišče, saj je bil osumljen ščuvanja k upor in dezertaciji ter jugoslovanske propagande. V: Curriculum vitae, v: AS 1193- Lojze Ude, t.e. 1, ovoj 5.

še 21. spodnjeavstrijski strelski polk, 2. zgornjeavstrijski strelski polk in korški 1. gorski strelski polk. 2. gorski strelski polk, ki so ga v veliki večini sestavljali slovenski možje in fantje, je bil nastanjen na dveh krajih: njegov I. bataljon je bil v vasi Iutizzo, II. in III. bataljon pa sta bila nastanjena pol ure hoda stran, v mestu Codroipo, zahodno od Vidma (it. Udine).

Razpoloženje v polku je bilo v oktobru precej klavrno, možje so bili naveličani vojne in vojaške službe. Metod Golmajer se je ob 10. obletnici upora v Codroipu takole spominjal tistih oktobrskih dni: »Pusto vreme, mnogo štrapacov, kuhana voda trikrat na dan – to se je vleklo do dne 24. oktobra.«⁷ V polku so se vse bolj pričele oglašati tudi slovenske pesmi: »Vedno pogosteje so se slišale pesmi kot Hej Slovani! Eno devo le bom ljubil in narodne, o Soči, saj je ta čas imel polk izvrsten kvartet,⁸ v katerem je desetnik S. Mandelj pel prvi tenor, ostale pa L. Ude, J. Vuk in E. Adamič.«⁹

Ob tem naj bi potekali, kot se je kasneje spominjal Alojz Ankon, tudi tajni sestanki, vsi z mislijo na to, kako se znebiti uniform:. »Po trije smo se sestajali v sobi nekega kmeta. Med seboj smo se spoznavali samo po parolah. Civilist, ki je govoril italijansko in še precej nemško, nam je prinašal novice o bojih na fronti in razlagal, kako naj nagovorimo ljudi k dezertiranju. Obljubljal jim je skrivališča in hrano. Premislimo, kako bi se dalo upreti, raznašajte govorice o uporih in bližnjem koncu ...«¹⁰ Te trojke pa so prehiteli dogodki ob koncu oktobra.

UPOR

24. oktobra 1918 je namreč prišlo povelje, da se mora polk pripraviti za odhod na fronto. To je vojake neprijetno presenetilo. Začele so se mrzlične priprave, vojaki so natovarjali pratežne vozove, prevzemali strelivo, rakete, ročne granate in rezervno hrano: »Pa so nam našeli patronov, ročnih granat, svetlobnih raket, itd., da so se trgali stari nahrbtniki. Torej tako: namesto hrane – svinec in žveplo!«¹¹ Ali kot je zapisal Ernest Adamič: »Bilo je tam mnogo

⁷ Metod Golmajer: Upor v Codroipi (Spomini ob desetletnici). *Slovenec*, 24. 10. 1928, str. 6.

⁸ Kvartet so torej sestavljali: S.? Mandelj, Lojze Ude, Ernest Adamič in J. Vuk. Tega v vojaških zapiskih doslej ni bilo mogoče najti, zato pa je največkrat omenjen Slavko Vuk. Morda je bil v resnici član kvarteta prav Slavko Vuk, kasnejši učitelj, po katerem je Ernest Adamič tudi upodobil glavnega junaka v svojem romanu *Ljudje v viharju*.

⁹ Upor slovenskega polka v Codroipi. – Tako se spominjajo upora še živi udeleženci. *Primorski dnevnik*, 22. december 1968, str. 22.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Metod Golmajer: Upor v Codroipi (Spomini ob desetletnici). *Slovenec*, 24. 10. 1928, str. 6.

svinca, malo kruha, v srcih pa se je kopičilo in potrebna je bila zgolj iskrica, da bo zagrmelo.«¹²

V mestu so se pod večer na glavnem trgu začeli zbirati vojaki. Tam so bili, slab lučaj drug od drugega, častniška menza, vojaški dom (Soldatenheim) s trgovino, armadno skladišče in blizu njega še kantina. Vojaki so se kmalu po opravljenem pregledu orožja in opreme nagnetli tja, da bi s kozarcem vina poplaknili bridko razočaranje. Med temi, ki so prišli v kantino, so bili tudi tržiški fantje. Janez Zaplotnik je bil tistega dne na obisku pri svojem prijatelju, četovodji Andreju Dobrinu. Ta pa je bil o stanju v polku očitno bolje poučen kot Zaplotnik: »Bil sem ravno v Codroipji pri prijatelju četovodji Andreju Dobrinu (Damulnekov Drejček), ko sva šla v kantino in tam mi pravil pri kozarcu vina: nocoj bo še hudič (vrag), ker on je dobro vedel, kaj bo in je šel k svoji četi in meni je rekel naj ne čakam noči kot ponavadi.«¹³

Zaplotnik je odšel iz kantine, ko so bili vojaki še »dobre volje«. Toda kaj kmalu so postajali vse glasnejši in med njimi so se oglasili taki, ki so pričeli zabavljati in se pridušati, da ne bodo šli več na fronto. Ko se je kantinar zbal in se upiral točiti, je začelo vse bolj kipeti. V lokal je planila oficirska patrulja, ki jo je vodil osovraženi sudetski Nemec, nadporočnik Bediaček. Začel je kričati nanje, jih zmerjati in groziti s pištolo, če hitro ne zginejo iz lokala. Takrat pa je završalo in pritisnili so z vseh strani na patruljo in jo začeli riniti iz kantine. Kot nalašč je na trgu eksplodirala ročna bomba, kar se je v tistem napetem trenutku zazdelo kot znamenje za splošni upor.¹⁴

Nekateri vojaki so odšli k svojim stotnijam, od tam pa so potem prinesli orožje, zlasti ročne granate in rakete. Na glavnem trgu je bilo na lepem zaslišati klic: »Živela revolucija! Živela Jugoslavija!« Vojaki so začeli popevati slovenske pesmi. Posebno odločni so bili moštvo strojnih oddelkov in napadalni vodi. Ena skupina je iz kantine vdrla v magazin in začela pleniti, drugi pa so tekli po orožje. Iz vseh bivališč raztresenih po mestu, so se vojaki z orožjem v roki priključili razburjeni množici, ki je vrvela po trgu in ulicah. Bili so prepričani, da je trenutek, ki so ga čakali in ga ne smejo zamuditi, zdaj tu. Stotnik Karl Czeppan, ki je opazil vso resnost položaja, je želel ohraniti red med moštvom, zato je poklical ritmojstra von Deckna, naj njegova stotnija pošlje pomoč, da bi upor zatrla. Ta pomoč pa se je morala umakniti vedno večji množici upornih vojakov, ki so prinesli na glavne ceste vse strojnice. V

¹² Upor slovenskega polka v Codroipi. – Tako se spominjajo upora še živi udeleženci. *Pri-morski dnevnik*, 22. december 1968, str. 22.

¹³ *Nekaj spominov kako se je začelo samo gibanje za upor proti bivši Avstriji 1918*. V: Tržiški muzej, novejša zgodovina, 1. svetovna vojna, ovoj 12.

¹⁴ Upor slovenskega polka v Codroipi. – Tako se spominjajo upora še živi udeleženci. *Pri-morski dnevnik*, 22. december 1968, str. 22.

tej zmešnjavi so se vojaki polastili tamkajšnjih velikih vojaških skladišč in jih izpraznili.¹⁵

V Iutizzu, kjer je bil I. bataljon, je bil tudi Lojze Ude. Tudi tu so se fantje spraševali o smiselnosti nadaljnega bojevanja in so želeli preprečiti odhod na fronto. V vasi je zadonela slovenska pesem, ob tem pa so tu in tam pričeli spuščati rakete v zrak. In med petjem je bilo slišati vzklike: *Dol' z vojsko, dol' z Avstrijo, živijo Jugoslavija!*¹⁶ Ude je kot poročnik stopil med pevce. Bili so ga sicer veseli, nekateri pa so se zanj celo nekoliko zbal za njegovo življenje, ob tem pa omenili še, da bi v enoti bilo potrebno vzpostaviti več zaupanja med slovenskimi častniki in vojaki, kakor je opisal v Avtonomistu. Ob tem je vse seveda zanimalo kaj se dogaja v Codroipu in kakšne so tamkajšnje razmere.¹⁷ Z željo, da bi se seznanil s položajem, se je tja podal Ude sam. Ob prihodu v mesto je opazil znamenja upora: »Glavni trg pa je nudil ves divje krasni prizor upora. Rakete so ga razsvetljevale. Pokanje pušk, strojnih pušk ter ročnih granat se je mešalo z vpitjem ljudi. Iz 'soldatenhajma' so valili fantje velik sod. Naokrog po tleh je bilo vse pokrito z deskami razbitih zabojev, s papirjem in najrazličnejšo robo, kar je je premogla trgovina 'soldatenhajma'.«¹⁸

Vojaki so ga kot častnika sprva ustavili, ko pa so videli, da je Slovenec, so ga spustili naprej. Lojze je želel obiskati svojega prijatelja, poročnika Antona Končana iz Domžal. Tega je Ude poznal še iz gimnazije, saj je bil tudi Končan zavodar in sta maturirala istega dne.¹⁹ Svojo vojaško pot je Anton Končan začel pri strojnih puškah 59. salzburškega pehotnega polka,²⁰ kasneje pa se je znašel pri 2. gorskem strelskem polku. Posebej se je izkazal v hrabrem nastopu na Sv. Gabrijelu (646 m) in kasneje ob reki Piave, za kar je bil dvakrat odlikovan s srebrno medaljo 1. razreda.²¹ V letu 1918 je bil povišan v poročnika pri 2. gorskem strelskem polku in naj bi – kot se je spominjal Slavko Vuk – bil tisti znani poveljnik oddelka strojnih pušk, ki so bile v času upora v codroipskem zvoniku.²²

¹⁵ Ivan Debevec, Pred razpadom na fronti. *Jugoslavija*, 20. 12. 1918, str. 1.

¹⁶ Lojze Ude, Upor slovenskega polka v Furlaniji. *Avtonomist*, 1. 12. 1923, str. 2.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Prav tam.

¹⁹ Prim. X. *Izvestje knezoškofijske privatne gimnazije v Zavodu sv. Stanislava v Št. Vidu nad Ljubljano o šolskem letu 1914/1915*, Zavod sv. Stanislava, Št. Vid nad Ljubljano, 1915, str. 18–21.

²⁰ Prim. XI. *Izvestje knezoškofijske privatne gimnazije v Zavodu sv. Stanislava v Št. Vidu nad Ljubljano o šolskem letu 1915/1916*, Zavod sv. Stanislava, Št. Vid nad Ljubljano, 1916, str. 10–11.

²¹ Prim. XII. In XIII. *Izvestje knezoškofijske privatne gimnazije v Zavodu sv. Stanislava v Št. Vidu nad Ljubljano o šolskih letih 1916/17 in 1917/18*, Zavod sv. Stanislava, Št. Vid nad Ljubljano, 1918, str. 17.

²² Prim. Ernest Adamič, Upor v Codroipu. *Delo*, 9. 10. 1968, str. 3.

Slika 1: Zvonik v Codroipu 2011 (foto: Miha Šimac).

Prijatelja je Lojze našel v njegovem stanovanju in ga povprašal o pripravljenosti na приход nemških čet. Končan mu je samozavestno odvrnil, da so za ta slučaj njegove strojne puške pripravljene. Ude je o tem odgovoru zapisal: »Lepo in hudo preprosto,« sem pomislil in pogledal v njegove vesele, mirne oči. Blagodejno je vplivala name ta neposrednost volje in besede, dejanja. Ko mi je še povedal, kako so podkurili generalu, ki jih je prišel zmerjat, razgnali 'berajtsaft' ter napodili nemške in nekatere slovenske oficirje, sva si krepko stisnila roke in se poslovila.« Iz opisa je mogoče razbrati, da se je Ude poslovil in zapustil Codroipo že pred spopadom.²³

Poveljstvo polka je namreč zaprosilo pomoči od zunaj za boj proti upornikom v Codroipu. Še isto noč so proti mestecu odkorakali trije nemško-avstrijski polki, ki so bili v bližini, in sicer koroški 1. gorski strelski polk, zgornjeavstrijski 2. ter spodnjeavstrijski 21. strelski polk.

»Bil sem telefonist pri 3. bataljonu, ravno tedaj v službi,« pripoveduje dekan Janez Sladič,²⁴ »Ne spominjam se več ali je prišel v telefonsko sobo komandant bataljona ali celo brigade. Nekdo je zavpil na glas, če ne zgine, bo dobil 'kišto' sladkorja v hrbet. Moral sem poslati poziv nemškim in madžarskim polkom za pomoč. Slovenski častniki so neprestano prihajali spraševati, kakšna poročila sprejemam in oddajam ter so bili na tekočem. Zveza z zvonikom je bila hitro vzpostavljena. Kdor pozna Codroipo ve, da obvlada zvonik mesto in okolico. Tja gor sem sproti poročal, kje so Nemci, kakšen ukaz imajo, kakšno je razporejenost med našimi ljudmi in kje so vkopani. Obramba je bila najbolj odvisna od posadke v zvoniku.«²⁵

Pripadniki 2. gorskega strelskega polka so namestili strojne puške po glavnih cestah, križiščih, te pa so bile tudi v zvoniku codroipske cerkve. Med drugo in tretjo uro ponoči se je pričelo strahovito pokanje med slovenskimi in nemškimi polki, strojnice so zaregljale svojo smrtonosno pesem in pri tem se za količino streliva nihče ni preveč menil, tako da je praporščak Franc Kvas slovenske vojake moral opozarjati, da naj vendarle pazijo na strelivo in varčujejo z njim.²⁶

V Iutizzi, kamor se je medtem vrnil Ude in kjer je bil I. bataljon, oboroženega odpora ni bilo. Takoj po Udetovem prihodu, ga je opazil major in mu ukazal, naj ljudem pove, da se približujejo nemški polki:

»Gospod poročnik, pojdite k ljudem in jih pomirite, povejte jim, da enaindvajseti polk koraka proti Iutizzi in Codroipu.« Iznenadilo me je. Odhitel sem

²³ Lojze Ude, *Upor slovenskega polka v Furlaniji*. *Avtonomist*, 1. 12. 1923, str. 2.

²⁴ Janez Sladič, roj. 10. 12. 1898 Mirna, m. 29. 6. 1923, umrl 15. 3. 1980 Trboje. *Letopis Cerkve na Slovenskem 2000*, str. 463.

²⁵ *Upor slovenskega polka v Codroipi*. – Tako se spominjajo upora še živi udeleženci. *Primorski dnevnik*, 22. december 1968, str. 22.

²⁶ Ivan Debevec, *Pred razpadom na fronti*. *Jugoslavija*, 20. 12. 1918, str. 1.

k ljudem. Še so se posvetovali. Ko sem začel govoriti, so bližnji utihnili, par oddaljenejših pa je uporno zakričalo. Da so dosegli, kar so hoteli in da takega polka pač nihče ne bo pošiljal v fronto, da naj vztrajajo v svoji volji upora, da pa bi bilo nesmiselno streljati na ljudi, ki so morda ravno tako naveličani vojne kot mi, sem jim odgovoril. /.../ Še so se pogovarjali, ko je pritekel fant in zaklical: »Gredo!«

Gruča se je zamajala. »Udarimo!« so zaklicali nekateri in hiteli po orožje.

»Naj nas razorožijo!« so klicali drugi.

»Po njih!«

»Nikar! Kaj nam morejo!«

Nemci pa so že korakali v vas, z nasajenimi bajoneti pritiskali na nas, neoborožene. Drzen Nemec, morda četovodja je korakal pred nemško patruljo in z glasom, ki se je grozno odbijal od hiš in se razlegal v noč, vpil: »Auseinander, Waffen niederlegen!«. Na hodišču nad svojo glavo sem zaslišal tisto rožljanje, ko strelec sune par patronov v strojno puško, a nato pritisne na gumb in v mesto ljudi sproži grohotajočo se smrt. Slišal sem nato klic »Ne streljaj!« in kratko preravnje. Že so zasedli Nemci vsa pota in zastražili hiše. Le par strelav je padlo.

Poleg mene je nekdo zastokal od jeze in sramote. Tudi meni je bilo tako. Zbežal sem v svojo sobo. Ena sama, divja, žareča misel je krivila moje žile, trepetala v vsem telesu, butala v srcu in možganih: čemu nisi zapovedal: ogenj, ogenj, ogenj! O, ta »Auseinander!«²⁷

O UPORU Z »DRUGE STRANI«

Avstrijski štabni častnik, stotnik Constantin Schneider, ki se je med uporom znašel v štabu 44. strelske divizije, je v svojih spominih opisal upor v Codroipu »z druge strani«. Prav zato so ti zapisi še posebej zanimivi, saj so takšni spomini nadvse redki. V prostem prevodu lahko med drugim beremo:

»Pred Codroipom leži majhen kraj Iutizzo, v katerem je nastanjen bataljon polka, ki se je uprl. Ko se peljemo mimo njega, padejo vse maske in vsi olupševalni poskusi, ki so hoteli pripetljaj prikazati kot izrojen pijančevalski eksces. V tem kraju ni bilo nobenega razloga za pijančevanje, kljub temu pa je bila na cestah tuleča množica vojakov, ki je zavzela grozečo držo, takoj ko je v avtu opazila brigadirja – streli švigajo mimo nas in občutek, ko me obstreljujejo lastni možje, je brezmejno mučen. V tistem trenutku bi lahko postal strahopeten in takrat sem tudi bil – zdaj vem. Vse vrste muk v ognju sem dobro prenesel, ampak to doživetje danes je bilo preveč! To je bila meja tistega, kar sem lahko prenesel. Brigadir je avtu pustil nadaljevati pot, dokler ni prispel

²⁷ Lojze Ude, Upor slovenskega polka v Furlaniji. *Avtonomist*, 8. 12. 1923, str. 2.

do južnega konca Codroipa. Tukaj so nas ustavili. Izstopimo. Gosta množica ljudi, v glavnem vojakov, se gnete ob vhodu v mesto. Vojaki stopijo do nas in nas predirljivo opozorijo, naj ne nadaljujemo poti. Na bližnjem glavnem trgu je slišati pravo bojevanje, strele iz pušk, strojnic, eksplozije granat. V nesmiselnih količinah so izstreljevali svetlobne rakete. Tudi v Iutizzu, torej za našim hrbtom, je bilo streljanje, tako da stojimo med dvema ognjema. Ničesar ni bilo mogoče narediti. Ko hočemo proti glavnemu trgu, proti nam udari ogenj. Odkrijemo tudi, da z zvonika streljajo mitraljezi. Iz previdnosti so jih tam zgoraj postavili že pred meseci, da bi streljali na sovražna letala. Zdaj so usmerili ogenj na poti, po katerih prihajajo nemški polki. Poleg vsega so ti mitraljezi opremljeni z novim fosforjevim strelivom, ki ima to lastnost, da prikaže pot izstrelka. S temi morilskimi izstrelki, za katere se zdi, da so vsi iz malih iskric, je prekrita cesta. Minejo ure, preden prispejo vse čete. Šele ob polnoči se to zgodi, in brigadir jim lahko da zadnje ukaze. Vendar so tudi uporniki postali močnejši, izmenjujejo se svetlobni signali med obema krajema in čez polja se plazijo sumljive postave iz enega kraja v drugega. Oba nemška polka dobita ukaz, kraj Codroipo v krogu povsem obkoliti, vsakemu polku pa je treba dodeliti južni in severni polkrog. Patrulje, ki so odšle takoj proti kraju, dobijo ogenj. Brigadir še odlaša z ukazom za napad, kajti noče bitke med lastnimi možmi. Medtem se na obrobju začne razorožitev regimenta. Ravno tukaj, kjer je brigadir z mano, so prizori grozoviti. Tudi oficirji so osumljeni, da so udeleženi pri upor, seveda samo tisti, ki so slovenske narodnosti.«²⁸

Iz zapisov Constantina Schneiderja je mogoče razbrati zanimiv podatek o fosforjevem strelivu, pa tudi, da so bile strojnice nameščene v codroipski zvonik že pred samim uporom, in sicer zato, da bi lahko streljali na morebitna sovražna letala. Vse doslej se je namreč zdelo, da so te strojnice v zvonik namestili slovenski fantje med uporom.

Boji v Codroipu so trajali vso noč: »/.../ V Codroipu so se borili celo noč do jutra. Mnogo jih je padlo. Zadnje besede upornika Pavliča, ki je umiral v naročju poročnika Končana, so bile: 'Vsaj vem, zakaj umiram.' V teh besedah pa je bila vsa slast porajajočega se spoznanja nečesa velikega, v čemer je najbrže ves smisel življenja in smrti: nujnosti borbe za priznanje človeškega dostojanstva. A tudi v Codroipu je zmogla orožje upornikov premoč nemških polkov.«²⁹

Na drugi strani pa je Schneider spopad med uporniki in četami, ki so upor skušale zatreti opisal tako: »25. X. je v tej žalostni situaciji minila polnoč. V hišah, ulicah in na polju je bilo še slišati posamezne strele. V mestu samem je bil ogenj še živ. Strojne puške na zvoniku so streljale brez prestanka, hišo

²⁸ Constantin Schneider, *Die Kriegserinnerungen 1914–1919*, Böhlau Verlag Ges. M. b. H. und Co. Kg, Wien – Köln, Weimar, 2003, str. 574.

²⁹ Lojze Ude, *Upor slovenskega polka v Furlaniji*. *Avtonomist*, 15. 12. 1923, str. 2.

ob cerkvi je zasedla jurišna četa in ves čas skozi okna metala ročne granate, tako da se ji nikakor ni bilo mogoče približati. Ob 3h zjutraj je postalo bolj mirno. Samo še posamezni streli so leteli proti mestu mojega brigadirja. Čete so opravile naloženo grenko delo. Sedel sem v avto in kljub hudemu mrazu lahko spal eno uro. Posamezne strojne puške so še streljale ... so to naši ali sovražnikovi, kot jim moramo zdaj reči? Ob petih je zavladal popoln mir. Nemške čete so po previdnem napredovanju končno zasedle glavni trg, zadnji skrivni kotički upornikov so se čistili, končno so bile vse skupine razorožene in njihovo orožje in strelivo spravljene na varno. Ob osmih je bilo vsega konec. Kraj so zaradi varnostnih razlogov zasedle nemške (dežurne) enote. Utrujen in zlomljen zaradi dogodkov sem se odpeljal nazaj k divizijski komandi. Mukoma mi je uspelo dogodke in vtise kronološko razvrstiti, kajti doživel sem jih le napol pri zavesti. Na komandi so bili napisani protokoli. Preštete žrtve nočnega boja. Približno 40 mrtvih in ranjenih, uporniki in napadalci pa so imeli pri teh izgubah enak delež.«³⁰

PO ZADUŠITVI UPORA

Drugi gorski strelski polk so razorožili in mu pobrali vse orožje, strelivo in sploh vsako malenkost, ki je bila sumljiva, ter ga zastražili. Stražarske posle je opravljal koroški 1. gorski strelski polk. Janez Zaplotnik je v svojih spominih o tem zapisal: »Bili smo zastraženi kot največji zločinci par dni in ako si hotel na svojo potrebo je šel stražar ali celo dva s teboj. Samega te niso pustili, če si bil prav brez orožja.«³¹

Res so zaprli in po nekaterih poročilih odgnali več kot 200 pripadnikov 2. gorskega strelskega polka v divizijske zapore. Vojaška oblast se je potrudila, da bi kar se da hitro lahko pričelo poslovati naglo sodišče. Za to je bil tja poslan vojaški sodnik dr. Franz Bytzek. V poročilu z dne 27. oktobra pa je Bytzek poročal, da ni nobenega pravnega razloga za sojenje, ker naj bi bili vsi glavni voditelji upora ubiti v boju, za druge pa ni mogoče zbrati dovolj dokazov v predpisanem roku 48-tih ur. Zato je bilo mogoče proti osumljenim uvesti le redni postopek.³²

Upor pa ni bil brez smrtnih žrtev. Ivan Debevec je že v decembru 1918 pisal, da so bile izgube znatne, saj naj bi 2. gorski polk imel 10 ubitih in 30

³⁰ Constantin Schneider, *Die Kriegserinnerungen 1914–1919*, str. 575.

³¹ Nekaj spominov kako se je začelo samo gibanje za upor proti bivši Avstriji 1918. V: Tržiški muzej, novejša zgodovina, 1. svetovna vojna, ovoj 12.

³² Prim. Lojze Ude, Upori slovenskega vojaštva v avstro-ogrski armadi. *Zgodovinski časopis*, letnik XXII, leto 1968, št. 3–4, str. 202.

ranjenih,³³ medtem ko je Ivan Matičič v svojih spominih omenjal sedem padlih.³⁴ Tudi Ude sam je v *Avtonomistu*, ko je objavil svoje doživljanje dogodkov ob uporabi, dejal, da je do takrat slišal različne številke o padlih v teh spopadih.³⁵ Šele v 60-tih letih, ko je pripravljaj svoj prispevek o uporih vojakov, je v dunajskih arhivih našel uradno poročilo, ki navaja, da so »do sedaj znane izgube: 1 praporščak 2. strelskega polka je bil ranjen, med moštvo pa je bilo 6 padlih in okoli 25 ranjenih iz različnih polkov in formacij, ki so se v tistem času nahajale v Codroipu.«³⁶ Lojze Ude se je v svojem članku o upor najbrž nehote zmotil, saj je zapisal, da je šlo za **praporščaka 2. gorskega strelskega polka**, to pa ne ustreza dejanskemu zapisu v poročilu, saj je bil ranjeni praporščak pripadnik 2. linškega strelskega polka.³⁷

Od šestih padlih vojakov je bil en vojak pripadnik 2. strelskega polka (Linz), preostali pa so bili iz moštva 2. gorskega strelskega polka. Iz časopisnih zapisov, spominov in uradnih dunajskih poročil lahko izvemo le omembe nekaterih padlih, dvakrat pa sta omenjena priimka:

- a) že omenjeni vojak **Pavlič**, ki je umrl v naročju poročnika Končana;
- b) v uradnem poročilu lahko preberemo, da naj bi bil v samem spopadu ubit tudi »kolovodja« upora, strelec **Kocjančič**, pripadnik 3. jurišne čete, udeležen pri napadih z metalci ročnih granat. Bil naj bi – kot je zapisano v poročilu – »znan kot razgrajaj in vdan pijači«.³⁸
- c) Klemenčič je v svojem odgovoru na vprašanje Ernesta Adamiča o spominih navedel še padlega vojaka, ki naj bi bil doma nekje iz Gorenjske: »Koliko je bilo žrtev v spopadu s četami, ki jih je komanda poslala nad nas in ki so obkolili mesto, ne vem. Vem le za fanta, doma nekje z Gorenjske, ki mi je nekaj trenutkov pred smrtjo govoril o svojem dekletu, ki jo bo videl, ko bo konec vojne. Ker se mu na hodniku, kjer smo se zbirali, da bi šli na ulice, ni dovolj hitro umaknil, je lajtnant Sedlatschek, sudetski Nemec, potegnil pištolo in fanta ubil. Še danes vidim njegove široko odprte mrtve oči, ki jim ni bilo dano, da bi videle rodno Gorenjsko.«³⁹

³³ Ivan Debevec, Pred razpadom na fronti. *Jugoslavija*, 20. 12. 1918, str. 1.

³⁴ Ivan Matičič, *Na krvavih poljanah*, Karantanija, Ljubljana, 2006, str. 222.

³⁵ Lojze Ude, Upor slovenskega polka v Furlaniji. *Avtonomist*, 5. 1. 1924, str. 2.

³⁶ Bericht vom 44. Sch. D. Kmdo, Op. Nr. 772/1 vom 25. Oktober 1918. V: ÖSTA/KA, AOK, Op. Abt., Ktn. 357.

³⁷ Prim. Ude, Upori slovenskega vojaštva v avstro-ogrski armadi. *Zgodovinski časopis*, letnik XXII, leto 1968, št. 3–4, str. 202. V uradnem poročilu dobesedno piše: »1 Fähnrich der Sch. Rgt. 2 verwundet /.../.«. Glej: Bericht vom 44. Sch. D. Kmdo, Op. Nr. 772/1 vom 25. Oktober 1918. V: ÖSTA/KA, AOK, Op. Abt., Ktn. 357.

³⁸ Bericht von Hptm. Aud. Dr. Franz Bytzeck, Ger. D. Isa. V: ÖSTA/KA, AOK, Op. Abt., Ktn. 357.

³⁹ Upor slovenskega polka v Codroipi. – Tako se spominjajo upora še živi udeleženci. *Pri-morski dnevnik*, 22. december 1968, str. 22.

Žal pri tem opisu Klemenčič ni navedel nobenega priimka ali imena. Zanimivo je, da je v *Koledarju za navadno leto 1921*, ki ga je izdala *Narodna tiskarna v Gorici*, tudi še zapis o padlem vojaku *Fr. Duganu*, ki je bil doma iz »duhovnije Logje« in je »padel 1918 v Codroipu v Italiji.«⁴⁰ Sklepali bi lahko, da je bil tudi on eden od vojakov, padlih v tem upor 2. gorskega strelskega polka, za zdaj pa tega še ni mogoče z gotovostjo potrditi. V Uradnem listu iz leta 1921 se najde tudi ime *Jožefa Meserka*, roj. 1898, iz Tihaboja pri Trebnjem, ki je nazadnje služil pri 12. stotnji 2. gorskega strelskega polka in naj bi izgubil življenje septembra oz. oktobra 1918 med uporom v Codroipu.⁴¹ Glede na to, da je prihajal iz III. bataljona, ki je bil do vratu vpleten v upor, je najbrž tudi on bil žrtev teh spopadov. Še vedno pa (za zdaj) žal ne poznamo prav vseh imen padlih v codroipskem uporu.

Slika 2: Pogled z zvonika v Codroipu 2011 (foto: Miha Šimac).

Ko so bili pripadniki 2. gorskega strelskega polka razoroženi in zastraženi, je na novo imenovani brigadir generalmajor Gustav Rubritius⁴² poklical k sebi vse častnike in podčastnike upornega polka ter jim dal prebrati znani Karlov

⁴⁰ *Koledar za navadno leto 1921*, Narodna tiskarna v Gorici, Gorica, 1920, str. 45.

⁴¹ Za opozorilo na ta zapis se zahvaljujem Klemenu Lužarju.

⁴² Generalmajor Gustav Rubritius je bil ob začetku vojne polkovnik in poveljnik 4. polka tirolskih gorskih strelcev. V generalmajorja je bil povišan 1. 8. 1918.

manifest. Ob tem jih seveda ni pozabil opozoriti na disciplino in druge dolžnosti avstrijskega vojaka. Tudi zbranemu moštvu so pozneje dali razumeti, da je tak madež mogoče izbrisati samo s krvjo. Takšne besede in pozivi pa, kot je zapisal Debevec, na zavedne može, ki so se na bojiščih pogumno bojevali vso vojno, niso imele velikega vpliva.⁴³

VNOVIČEN UPOR PROTI ODHODU NA FRONTO

Dne 28. oktobra so jim dali zopet orožje in jim sporočili, da bodo odšli proti Tilmentu. Vojaki so molče korakali proti Tilmentu in še prek de Cusaresa. Tu in tam naj bi bilo občasno slišati strele ali pa so jih osvetljevale rakete. »Kadar je kak višji mimo vozil, zaorilo je enoglastno novo geslo uporniško: Aruk! But ga! Rukni ga! Kruha! – Zavladala je med moštvom krepka solidarnost, niti enega koraka več proti strelskim jarkom.«⁴⁴ Prek Tilmenta so korakali še 3 km v Casarso, kjer so se ustavili. Spotoma je polk srečal vračajoče se češke vojake, ki so korakali proti Vidmu, okrašeni z belimi rožami in brez vsakih oficirjev. Čehi so polku na kratko pojasnili, kakšen je položaj v prvih linijah. V Casarsi je polkovni poveljnik polkovnik Anton Möstl⁴⁵ poklical od vsake stotnije po enega moža in enega podčastnika ter jih povprašal, kaj pravzaprav želijo in kaj mislijo:

»Ali naprej ali nazaj?

Neki Goričan mu je odgovoril: »Gospod! Štiri leta se bijem. Očeta in mater so mi ubili ter hišo razdejali! Sedaj naj grem v zakope, da še mene ubijejo? Ne! V Jugoslaviji zgradim svoj dom. Mi Jugoslovani nimamo nobenega sovražnika več!«

Te enoglasne izjave slovenskega vojaštva so karakteristične, ker takrat še nobenemu ni bilo ničesar znanega o velikem prevratu v domovini in je polk izvršil upor na svojo lastno iniciativo. Sploh vse formacije soške armade niso niti sanjale o kakem razpadu, ker so še vsi bili krepko uverjeni, da se umaknejo samo za stare avstrijske meje.«⁴⁶

Sklep moštva je polkovnik sporočil pristojnemu poveljstvu, to pa je odredilo, da naj polk odkoraka še do naslednje vasi. Tam naj prenoči in ostane. To

⁴³ Ivan Debevec, Pred razpadom na fronti. *Jugoslavija*, 20. 12. 1918, str. 1.

⁴⁴ Samo Pahor, Slovenci in propad avstroogrske armade: 24. oktobra se je gorski strelski polk v Codroipu uprl in ni odšel na fronto. *Primorski dnevnik*, 19. 11. 1968, str. 21.

⁴⁵ Anton Möstl Edler von Alpenhorst. V polkovnika je napredoval 1. 5. 1916. Bil je predzadnji poveljnik polka, od katerega se je poslovil v Gorici. O tem glej: Ivan Matičič, *Skozi plamene prve svetovne vojne*, Borec, Ljubljana 1966, str. 362–363.

⁴⁶ Ivan Debevec, Pred razpadom na fronti. *Jugoslavija*, 20. 12. 1918, str. 2.

povelje je bilo sporočeno moštvu, a se je temu uprlo, saj ni želelo storiti niti koraka več naprej. Zato so ostali čez noč na cesti v Casarsi. Poveljujoči so to sporočili nadrejenim, od tam pa je prišlo to sporočilo: »Če se polk zaveže, da bo branil meje proti Italiji, gre lahko nazaj.«⁴⁷

Lojze Ude je o tej noči zapisal:

»Kako je bilo z nami tisto noč! Težko je povedati.

Ali se je zdela našim, v vojnih letih trpljenja vajenim dušam zmaga tako velika, da ji nismo mogli verjeti in da smo se bali zasede? Ali se je budilo v nas zopet nezaupanje proti Italijanom? Ali pa na as je mučila vedno izrazitejša zavest, da ni jasnega cilja pred nami in da samo »nočemo na fronto« ter »gremo domov« še ne zadostuje?

Tako smo sedeli okrog ognjev ob cesti pred Casarso v noči od 29. na 30. oktober. Ne zmagoslavnega petja ni bilo, ne vriskanja. Celo noč ni primarširal noben polk od fronte nazaj. Le nebo je močno žarelo na zahodu in odsvit topniškega ognja je bilo videti v oblakih. Zamolklo je grmelo.

Utrujeni smo zadremali. V jutranjem svitu smo odkorakali nazaj. Tam pod vzhajajočim soncem je ležala domovina. /.../«⁴⁸

Dne 29. oktobra se je polk obrnil iz Casarse proti Codropiu, od tod je koral prek Palmanove do Gradiške (it. Gradisca), tam pa je prenočil. Nihče ni niti slutil ničesar o velikem prevratu. Od tam so poročniki Končan, Rajer, Nanut in Hočevar po nadaljnja navodila odšli v Gorico, kjer so jih obvestili o prevratu in ustanovitvi nove države.⁴⁹

Omenjeni upor slovenskih fantov je bil v zgodovinopisju morda nekoliko v senci drugih uporov (judenburški, radgonski npr.), morda pa si zato v luči prihajajoče stote obletnice teh dogodkov tudi upor v Codroipu zasluži več pozornosti med slovenskimi pa tudi tujimi zgodovinarji. Pričujoči prispevek je le skromen prispevek k temu.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Arhiv Slovenije:

AS 231 Ministrstvo za prosveto, personalne mape, škatla 50.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Lojze Ude, Upor slovenskega polka v Furlaniji. *Avtonomist*, 26. 1. 1924, str. 2–3.

⁴⁹ O bivanju 2. gorskega strelskega polka v Gorici in njegovi poti v Ljubljano glej: Branko Marušič, 2. Gorski strelski polk novembra 1918 v Gorici. *Na fronti: revija za vojaško zgodovino*, št. 7, Društvo Soška fronta Nova Gorica, Nova Gorica, 2012, str. 28–31.

Avstrijski vojni arhiv na Dunaju (ÖSTA/KA):

Bericht vom 44. Sch. D. Kmdo, Op. Nr. 772/1 vom 25. Oktober 1918. V: ÖSTA/KA, AOK, Op. Abt., Ktn. 357.

Bericht von Hptm. Aud. Dr. Franz Bytzek, Ger. D. Isa. V: ÖSTA/KA, AOK, Op. Abt., Ktn. 357.

Tržiški muzej:

Nekaj spominov kako se je začelo samo gibanje za upor proti bivši Avstriji 1918. V: Tržiški muzej, novejša zgodovina, 1. svetovna vojna, ovoj 12.

Tiskani viri, časopisni viri in literatura

Ernest Adamič, *Ljudje v viharju: povest o koncu vojne*. Mladinska matica, Ljubljana, 1940.

Ernest Adamič, Upor v Codroipu. *Delo*, 9. 10. 1968, str. 3.

Ivan Debevec, Pred razpadom na fronti. *Jugoslavija*, 20. 12. 1918, str. 1–2.

X. Izvestje knezoškofijske privatne gimnazije v Zavodu sv. Stanislava v Št. Vidu nad Ljubljano o šolskem letu 1914/1915. Zavod sv. Stanislava, Št. Vid nad Ljubljano, 1915.

XII. in XIII. Izvestje knezoškofijske privatne gimnazije v Zavodu sv. Stanislava v Št. Vidu nad Ljubljano o šolskih letih 1916/17 in 1917/18. Zavod sv. Stanislava, Št. Vid nad Ljubljano, 1918.

XI. Izvestje knezoškofijske privatne gimnazije v Zavodu sv. Stanislava v Št. Vidu nad Ljubljano o šolskem letu 1915/1916. Zavod sv. Stanislava, Št. Vid nad Ljubljano, 1916.

Metod Golmajer, Upor v Codroipi (Spomini ob desetletnici). *Slovenec*, 24. 10. 1928, str. 6.

Koledar za navadno leto 1921. Narodna tiskarna v Gorici, Gorica, 1920.

Franc Kranjc, Lovska družina. *Naš časopis: glasilo socialistične zveze delovnega ljudstva občine Vrhnika*, leto 5, številka 33, april 1977, str. 8.

Letopis Cerkve na Slovenskem 2000.

Branko Marušič, 2. Gorski strelski polk novembra 1918 v Gorici. *Na fronti: revija za vojaško zgodovino*, št. 7, Društvo Soška fronta Nova Gorica, Nova Gorica 2012, str. 28–31.

Ivan Matičič, *Na krvavih poljanah*. Karantanija, Ljubljana 2006.

Ivan Matičič, *Skozi plamene prve svetovne vojne*. Borec, Ljubljana 1966.

Samo Pahor, Slovenci in propad avstro-ogrske armade: 24. oktobra se je gorski strelski polk v Codroipu uprl in ni odšel na fronto. *Primorski dnevnik*, 19. 11. 1968, str. 21.

Constantin Schneider, *Die Kriegserinnerungen 1914–1919*. Böhlau Verlag Ges. M. b. H. und Co. Kg, Wien – Köln, Weimar, 2003.

Lojze Ude, Upor slovenskega polka v Furlaniji. *Avtonomist*, 1. 12. 1923.

Lojze Ude, Upor slovenskega polka v Furlaniji. *Avtonomist*, 15. 12. 1923.

Lojze Ude, Upor slovenskega polka v Furlaniji. *Avtonomist*, 5. 1. 1924.

Lojze Ude, Upor slovenskega polka v Furlaniji. *Avtonomist*, 8. 12. 1923.

Lojze Ude, Upori slovenskega vojaštva v avstro-ogrski armadi. *Zgodovinski časopis*, letnik XXII, leto 1968, št. 3–4, str. 185–205.

Upor slovenskega polka v Codroipi. – Tako se spominjajo upora še živi udeleženci. *Primorski dnevnik*, 22. december 1968, str. 22.

Marko Waltritsch, Upor slovenskih vojakov v Codroipu (5). *Primorski dnevnik*, 10. 11. 1993, str. 9.

THE REVOLT OF THE 2nd IMPERIAL-ROYAL STATE ALPINE RIFLES IN CODROIPO IN 1918

Summary

In 1918, there were many revolts in the Habsburg army. The revolts took place mostly in the hinterland, at the end of the war also on the front. At the end of October 1918, the 2nd Imperial-Royal State Rifles also revolted in the city of Codroipo because of bad conditions and the repeated departure to the front. The revolt that has taken lives was suppressed by three neighbour regiments and the rebels were taken to court. The treatise for the first time presents the “opposite side” point of view and a list of names of the 2nd Imperial-Royal State Alpine Rifles Slovene soldiers that were killed during the revolt.

DER AUFSTAND DES K. K. KAISERSCHÜTZEN-REGIMENT „BOZEN“ NR. II IN CODROIPO IM JAHR 1918

Zusammenfassung

Im Jahr 1918 kam es in der habsburgischen Armee zu Truppenaufständen. Die Aufstände ereigneten sich im Umland, zum Kriegsende auch an der Front. Unter der Aufstandstruppen fand sich wegen schlechten Bedingungen und erneutem Aufmarsch an die Front auch der k. k. Kaiserschützen-Regiment „Bozen“ Nr. II, der Ende Oktober 1918 in der Stadt Codroipo meuterte. Der Aufstand, der auch Menschenleben verlangte, wurde von der Militärbrigade mit der Hilfe von drei anderen Regimentern unterdrückt, gegen die Meuterer wurden Gerichtsverfahren eingeführt. In der Abhandlung werden zum ersten Mal die Stellungen zu den Meuterern aus der Perspektive der „Gegnerseite“, sowie die erste Namenliste der slowenischen Soldaten des k. k. Kaiserschützen-Regiment „Bozen“ Nr. II, die während des Aufstands ums Leben kamen, vorgestellt.

Slovenizacija nemškega šolstva na Ptuju po koncu prve svetovne vojne

Irena Mavrič-Žižek*

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 37(497.4Ptuj)"1918/..."

Irena Mavrič-Žižek: Slovenizacija nemškega šolstva na Ptuju po koncu prve svetovne vojne. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 88=53(2017), 4, str. 21–54

Avtorica v svojem prispevku obravnava slovenizacijo nemškega šolstva v Ptuj po koncu 1. svetovne vojne. Posebej obravnava šole, učni kader ter izobraževanje otrok nemške manjšine v Ptuj.

Ključne besede: deška mestna ljudska šola, dekliška mestna ljudska šola, šulferjanska šola, deželna gimnazija, dekliška meščanska šola, obrtna nadaljevalna in gremijalna trgovska šola, šolski svet, dijaški in dekliški dom, glasbena šola

1.01 Original Scientific Article
UDC 37(497.4Ptuj)"1918/..."

Irena Mavrič-Žižek: "Slovenisation" of the German Education in Ptuj after World War I. Review for History and Ethnography, Maribor 88=53(2017), 4, pp. 21–54

The author discusses the "Slovenisation" of the German educational system in Ptuj at the end of World War I. schools, teaching staff and the education of German minority in Ptuj are discussed in detail.

Key words: boys' city school, girls' city school, "Schulverein" school, provincial gymnasium, girls' bourgeoisie school, trade advanced and guild business school, school board, hall of residence for boys and girls, music school

* dr. Irena Mavrič-Žižek, muzejska svetovalka, Muzej narodne osvoboditve Maribor, Ulica heroja Tomšiča 5, SI – 2000 Maribor

Do razpada Habsburške monarhije je Ptuj veljal za nemški jezikovni otok znotraj slovenskega podeželja. Podobno kot v Mariboru so se tudi na Ptuj člani mestnega sveta in gerent mestne občine dr. Fran Jurtela¹ po prevratu znašli v zelo težkem položaju pri deavstrizaciji mestne in javne uprave ter pri vzpostavitvi slovenskega videza mesta. Zavedali so se, da dolgoročnih sprememb ne bodo mogli doseči, če se ne bodo v najkrajšem času lotili reorganizacije avstro-ogrskega šolskega sistema, ki je imel pri vzgajanju bodočih generacij pomembno vlogo pri krepitvi nacionalne zavesti.² Kakšen pomen je imelo slovensko šolstvo za mesto, nam razkriva tudi Spomenica okrajnega glavarja dr. Otmarja Pirkmajerja,³ naslovljena na predsedništvo Deželne vlade Slovenije in na poverjenika za uk in bogočastje 27. junija 1919. V njej je ob nameravani

¹ Dr. Franc Jurtela, odvetnik, politik, gospodarstvenik in posestnik, se je rodil leta 1853 v Hvaleticih. Ker so mu zelo zgodaj umrli starši, je svoje otroštvo preživel pri sorodnici Frančiški Ketiš pri Sv. Antonu v Slovenskih goricah. Po končani osnovni šoli (obiskoval jo je pri Sv. Antonu in Andražu, dokončal pa na Ptuj), je končal gimnazijo v Mariboru, nato pa študij prava v Gradcu. Po končanem študiju se je vrnil na Ptuj, kjer se je aktivno vključil v nastajajoče narodnostno gibanje. Med leti 1891 in 1897 je živel v Šmarju, leta 1886 je prevzel odvetniško pisarno po umrlem dr. Gregoriču. Po smrti dr. Božidarja Raiča je postal poslanec v štajerskem deželnem zboru. Funkcijo poslanca je opravljal vse do leta 1909, v tem času je bil tudi namestnik deželnega glavarja. Bil je predsednik in častni član ptujske narodne čitalnice, zaslužen pa je za ustanovitev Posojilnice in hranilnice na Ptuj. Po prevratu je bil gerent mestne občine Ptuj od 26. novembra 1918 do 8. marca 1919. Umrli je 28. junija 1926 na Ptuj; v: Marija Masten Hernja, Majerič Kekec Nataša, *Prvi med enakimi!, Funkcija mestnega sodnika in župana skozi stoletja*, Zgodovinski arhiv Ptuj 2006, str. 35; dalje navajam: Masten Hernja, *Prvi med enakimi!*.

² Andrej Vovko, Učilnice na temni strani meseca. *Temna stran meseca: kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990. Zbornik člankov in dokumentov* (urednik: Andrej Aplenc). Ljubljana 1998, str. 195 (dalje navajam: Vovko, Učilnice na temni strani meseca).

³ Otmar Pirkmaier, pravnik, publicist in politik, se je rodil 25. avgusta 1888 v Framu. Pravo je študiral v Gradcu in na Dunaju, kjer je leta 1912 tudi promoviral. Služboval je v Gradcu in Slovenj Gradcu, leta 1914 pa je bil premeščen k okrajnemu glavarstvu na Ptuj. Po končani prvi svetovni vojni je bil imenovan za vodjo ptujskega glavarstva. Leta 1924 je postal veliki župan mariborske oblasti, leta 1927 pa je odšel v Beograd. Najprej je bil načelnik, nato pa generalni inšpektor ministrstva za notranje zadeve. Oktobra 1929 je bil imenovan za podbana Dravske banovine. V letih med 1931 in 1936 je predaval na Pravni fakulteti v Ljubljani predmeta Notranja uprava Kraljevine Jugoslavije ter Zakon o občinah. Med okupacijo je prišel v ožje vodstvo JNS, v letih med 1942 in 1944 je deloval v liberalni Napredni delovni skupnosti in Slovenski zavezi. Nemški okupator ga je konec oktobra 1944 odpeljal v koncentracijsko taborišče Dachau. Po vojni je bil med sodnimi procesi proti predvojnimi gospodarstveniki v odsotnosti obsojen na 10 let izgube narodne časti, zaplembo premoženja in 5 let zapor. Zaradi gospodarskega sodelovanja z okupatorjem ga je julija 1945 izredno vojaško sodišče v Ljubljani obsodilo na smrt. Po drugi svetovni vojni je bil rektor Münchenske univerze Svobodna Evropa, pooblaščenec visokega komisarja ZN za nemške begunce, v začetku šestdesetih let pa se je vrnil v Slovenijo. Umrli je v Celju 14. maja 1971; v: *Enciklopedija Slovenije*, knjiga 8 Nos/Pli, Mladinska knjiga, Ljubljana 1994, str. 353.

opustitvi višjih razredov ptujske gimnazije dr. Pirkmajer opozoril, da se novica o reduciranju šolskih oddelkov izkorišča za »protidržavno agitacijo«. Vlado je zaprosil, da naj zato upošteva »narodnostno-politični moment« in naj zaradi prejšnjih premestitev narodnozavednega učiteljstva v ptujskem okraju drugače postopa. Ker se je iz Ptujja, kot »narodno eksponiranega« mesta, v preteklosti vodila vsa »protislovanska politika«, je pomembnost izobraženstva za »narodno probudo« mesta in okraja zelo velika. Kako potrebno je to delo zlasti v ptujskem okraju, lahko presoditi vsakdo, ki pozna tukajšnje razmere ter mu je znano dejstvo, da je v okraju okoli 10.000 »zloglasnih in zagriženih« Štajercev«. Poudaril je, da bo »mogoče le z dosledno koncentracijo zavedne inteligence v Ptujju zbrisati mestu »nemški značaj« in le tako »se bode obrtništvo in drugi nižji socialni sloji sami od sebe spreobrnil in postali zopet Slovenci, kar so po rodu«. ⁴ Vladni komisar dr. Matej Senčar ⁵ je v prošnji Višjemu šolskemu svetu v Ljubljani 1. aprila 1920 med drugim zapisal, »da se bo pogubni vpliv ponemčevanja, katero je gojilo prej nemško šolstvo«, odpravilo le s pomočjo »narodnega šolstva«. ⁶ »Da je dobro narodno šolstvo v Ptujju najboljše sredstvo za utrditev državne misli ob meji« pa je opozarjal tudi časopis *Ptujski list*. ⁷

Razvoj šolstva in izobraževalnega sistema je bil vseskozi odvisen od širših družbenopolitičnih razmer. Vladajoče politične elite so si vzgojo in izobraževanje prikrojile v »poslušno orodje za vzgajanje mladega rodu po lastnih ideoloških načelih« ter ju podredile svojim kulturno-političnim ciljem. ⁸ Do leta 1918 se je šolstvo na slovenskem Štajerskem razvijalo po zakonih, veljavnih za Avstro-Ogrsko monarhijo, v ključnih, organizacijskih in vsebinskih elementih pa se je le-to nadaljevalo tudi po prevratu vse do leta 1929. Po osnovnošolskem zakonu, ki je bil sprejet 14. maja 1869, so postale šole državne in deželne ustanove. Odpravljena je bila razdelitev šol na trivialne, normalne in glavne šole, namesto njih pa so bile vpeljane ljudske osnovne in meščanske

⁴ Zgodovinski arhiv Ptuj, fond: Mestna občina Ptuj 1864–1941, šk. 243, šte. spisa 864/1919, Spomenica okrajnega glavarja dr. Pirkmajerja, naslovljena na Predsedništvo Deželne vlade za Slovenijo in gospodu poverjeniku za uk in bogočastje, Ptuj 27. junij 1919. Vest, da hoče poverjeništvu za uk in bogočastje gimnazijo skržiti na tri nižje gimnazijske razrede, je zelo razburila ptujsko javnost. Politični nasprotniki – Nemci in nemškutarji so v mestu razširili govorice, da imajo Slovenci v novi jugoslovanski državi takšno »zboljšanje socialnega in kulturnega položaja«, da se jim sedaj ne dovoli »niti toliko šol, kakor so jih imeli pod nemško avstrijsko vlado.«; dalje navajam: SI_ZAP/0005, fond: MOP.

⁵ Dr. Matej Senčar, pravnik, rojen 1873, umrl 1942, gerent mestne občine v letih 1919–1921 in ptujski župan v letih 1924–1927. Bil je narodnjak in predvojni čitalničar, leta 1933 predsednik moške podružnice CMD in banski svetnik; v: Masten Hernja, *Prvi med enakimi!* str. 35.

⁶ SI_ZAP/0005, fond MOP, šk. 247, šte. spisa 440/1, Prošnja vladnega komisarja Višjemu šolskemu svetu v Ljubljani, Ptuj 1. april 1920.

⁷ Šolstvo v Ptujju, *Ptujski list*, letnik I, šte. 10, 8. junij 1919, str. 1.

⁸ Vovko, Učilnice na temni strani meseca, str. 196.

šole.⁹ Gimnazije so po avstrijskem šolskem zakonu postale »elitne« osrednje in splošnoizobraževalne srednje šole, kjer so ob zaključku šolanja dijaki opravili zrelostni izpit – maturo.¹⁰ Nemške lokalne oblasti so podpirale ustanavljanje le nemških šol, saj so se zavedale »*nevarnosti narodne meščanske šole in krepitve slovenske gospodarske inteligence*«, s tem posredno pa tudi »*srednjega produktivnega sloja prebivalstva*«. ¹¹ Pri ustanavljanju šol jim je bila v trdno oporo organizacija Deutscher Schulverein.¹² Ta je s pritiski na slovenske otroke v ljudskih šolah vzgajala bodoče generacije »nemškutarjev«. Tudi na Ptujju je Schulverein denarno podpiral gimnazijo, mestno nemško deško in dekliško šolo, glasbeno šolo ter zidanje dijaškega in dekliškega doma. Leta 1910 pa je društvo z lastnimi denarnimi sredstvi postavilo nemško šolo v primestnem naselju Breg.¹³ Med prvo svetovno vojno je ptujski župan Josef Ornig¹⁴

⁹ Franc Ostanek, Šolski sistemi na Slovenskem v obdobju 1774 do 1963. *Šolska kronika, Zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje Ljubljana*, letnik 8, št. 1, Ljubljana 1999, str. 52, 58 in 59. Novi šolski zakon je dokončal šolsko reformo, ki se je začela v revolucionarnem letu 1848. Novo prosvetno ministrstvo na Dunaju je v osnutku temeljnih načel javnega pouka prvič zahtevalo enotnost osnovne šole. Splošna šolska obveznost je bistveno pripomogla k hitremu dvigu pismenosti Slovencev. Do prve svetovne vojne so slovenske dežele dosegle zavidljivo raven pismenosti, ki ni veliko zaostajala za najbolj razvitimi nemškimi in češkimi deli Avstro-ogrske monarhije.

¹⁰ A. Gabrič, *Sledi šolskega razvoja na Slovenskem* (elektronski vir). Pedagoški inštitut, Ljubljana 2009, str. 19 (<http://www.sistory.si/pdf/Prikazovalnik.php?urn=913>). Reforma šolske zakonodaje za srednje in visoke šole je bila sprejeta leta 1849.

¹¹ Maček Jure, Slovensko meščansko šolstvo po letu 1918 do sprejetja zakona o meščanskih šolah. *Arhivi*, letnik 30, šte. 1, Ljubljana 2007, str. 124.

¹² Deutscher Schulverein, nemška zasebna šolska organizacija je na slovenskem Štajerskem začela graditi mrežo svojih šolskih ustanov, vrtcev in osnovnih šol ter poslopij zanje z ciljem »*ohranjanje maternega jezika obmejnega nemškega prebivalstva*«. Poleg nemških otrok so v te zavode začeli pridobivati tudi otroke slovenskih staršev, ki so bili politično in ekonomsko odvisni od Nemcev.

¹³ Bogo Teply, Narodnostno življenje pri Lenartu v Slovenskih goricah. *Svet med Muro in Dravo*, Maribor 1968, str. 488; Ljubica Šuligoj, Pot Učiteljskega društva za ptujski okraj od njegovih začetkov do nemške okupacije leta 1941. *Šolska kronika, Zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje*, letnik 10, leto 2001, šte. 2, str. 254 in 256. V zadnjih desetletjih 19. stoletja so Nemci tudi na Ptujju s pomočjo šolskih zavodov ter ob podpori nemškega kapitala – denarnega zavoda graške Sparkasse in Südmärke, načrtno širili germanizacijo. Že leta 1882 je okrajni šolski svet mesta Ptujja zahteval, da se glede na nemški značaj mesta lahko poučuje na šolah le v nemškem jeziku, leta 1887 pa, da se iz deške šole odstranijo vsi slovenski učitelji. Nemška prevzgoja je zajela otroški vrtec, mestne šole in dijaški dom. Znanje nemškega jezika je ptujskemu prebivalstvu omogočalo izobraževanje in pridobivanje delovnih mest.

¹⁴ Josef Ornig, štajercijanski politik in ptujski župan se je rodil 7. junija 1859 kot sin mlinarja Matije Orniga in Apolonije, roj. Senekovič, v Hrastovcu v Slovenskih goricah. Na Ptujju je obiskoval ljudsko šolo in prvi razred gimnazije, nato pa se je izučil za peka. Kot pekovski pomočnik je potoval po Nemčiji, Franciji in Angleškem. Po vsej verjetnosti si je na teh potovanjih pridobil širši pogled in nove ideje, ki jih je kasneje prenesel v

v številnih prošnjah, naslovljenih na graške in dunajske denarne zavode za podporo dijaškemu in dekliškemu domu, zapisal, da je Ptuj v zadnjih desetletjih načrtno organiziral in razširjal osnovno, strokovno in srednje šolstvo. Mesto je zadostno število učencev šolam zagotovilo z ustanovitvijo in stalnim razvijanjem dijaškega in dekliškega doma. Velike denarne žrtve, povezane z razvojem šolstva, je občina sprejela nase v trdnem prepričanju, da na ta način najbolj učinkovito utrjuje nemški značaj mesta Ptujja, ki je »*jezikovni otok v slovanskem morju med 100.000 slovenskimi prebivalci ptujskega okraja*«. Trdno je bil prepričan, »*da bodo, četudi bi val jugoslovanstva v sedanjem boju za jugoslovansko državo izšel kot zmagovalec, te nemške šole predstavljale čvrst branik in bodo mogle kljubovati tudi zmagovalcu*«. ¹⁵ O pomembnosti nemških šol in o učenju nemškega jezika je ptujsko prebivalstvo s svojimi članki neprestano opozarjal tudi časopis *Štajerc*. Pred začetkom šolskega leta 1918/19 je starše pozval, »*da naj pošljejo svoje otroke v nemške šole, kjer se bodo izobrazili v nemškem jeziku in s tem imeli boljšo bodočnost*«. ¹⁶ Časopis je ostro napadel slovenske učitelje na ptujskem podeželju, ki so, kakor jim je očital »*zagnali celi vrišč*« ko so jih »*nekateri starši ptujske okolice /.../ povprašali, če bi ne bilo dobro poslati svoje otroke v nemške šole, češ da jim bode bodočnost z znanjem nemškega jezika bolj olajšana. /.../. Članek zaključuje z obtožbo, da »ti podli zlobneži /.../ v svojem sovraštvu do vsega, kar je nemškega naši mladini niti tega za bodočnost vsakega človeka tako potrebnega jezika ne privoščijo*« ter s pozivom staršem »*...ne ozirajte se na desno in levo ampak korakajte po ravni poti do vašega blagostanja, ki ga najdete v izobrazbi nemškega jezika vaših otrok*«. ¹⁷ Sredi septembra 1918, le kratek čas pred prevratom, pa je časopis zapisal, da je »*Nemška šola na Bregu pri Ptujju vzorno učilišče /.../ v katerej zadobi naša mladina pravo vzgojo v zvesto-avstrijskem duhu*«. Kljub temu pa je bila »*v jugoslovanskem veleizdajalskem listu od /.../ političnega nasprotnika*

ptujsko mesto in mu dal svetovljanski videz. Po vrnitvi domov se je leta 1886 poročil s hčerko znanega gostilničarja na Bregu, Avrelijo Straschill. V zakonu so se mu rodili štirje otroci, dve hčeri in dva sinova: Josef Oskar (1889–1935), diplomiran inženir, ter Pavel Ornig (1894–1966), ki je po očetu na Ptujju prevzel vsa podjetja in firme. Ob prevratu in neuspelem poizkusu ohraniti Ptuj »nemški« je skupaj z ženo Avrelijo pobegnil v Gradec. Naselil se je v svoji vili v bližini Gradca v Mariagrün. Umrli je v Gradcu 12. marca 1925, njegove posmrtno ostanke so kasneje pokopali skupaj z ženo Avrelijo in tetama Alojzijo in Marijo na ptujskem pokopališču; v: Marija Hernja Masten, Ptujski župan Josef Ornig (1859–1925), tipkopis, Ptuj 2000; Masten Hernja, *Prvi med enakimi!*, str. 32 in 34.

¹⁵ SI_ZAP/0005, fond: MOP, šk. 227, štev. spisa 266/917, Dopis ptujskega župana Orniga, 26. marec 1918. Krilatitica »*Ptuj, majhen nemški jezikovni otok v slovanskem morju*« je bila večkrat uporabljena v dopisih župana Orniga ter v časopisu *Pettauer Zeitung* in je postala stereotip v avstrijskem zgodovinopisju.

¹⁶ Začetek šole in njeni dobri cilji, *Štajerc*, letnik 19, štev. 36, 8. september 1918, str. 4.

¹⁷ Hujskanje učiteljstva proti nemščini, *Štajerc*, letnik 19, štev. 39, 29. september 1918, str. 4.

na podli način napadena. Boga naj zahvali, to nesramno dopisunče, da sam nemški zna, drugače bi moral danes krave »štriglati« in hleve »kidati«, kakor se to godi vsem nesrečnikom, ki niso imeli prilike zahajati v nemške šole ali so bili od hujskajočih duhovnikov in učiteljev od tega zadržani. /.../ Ker pa vemo, kateri narod in jezik ima boljšo bodočnost, zato pa se mora naša deca nemški učiti, da ne bode moralično propadla. /.../ Komur pa to ne pristoja, ta pa se naj poda /.../ dol v »blaženo« kraljemorilsko Srbijo».¹⁸

Slika 1: Poslopje gimnazije in dijaškega doma na Ptuj (vir: Katja Zupančič, »Narodna zavest se je prebudila na Ptuj leta 1908«, katalog ob obletnici septembrskih dogodkov na Ptuj leta 1908, Zgodovinski arhiv Ptuj, str. 17).

Pred prevratom je imel Ptuj dobro organizirano mrežo vzgojnih in izobraževalnih ustanov. Poleg nemškega mestnega otroškega vrtca, ustanovljenega že leta 1875, so na Ptuj delovale še nemška mestna petrazredna dekliška in petrazredna deška ljudska šola, vsaka z eno vzporednico, štirirazredna dekliška meščanska šola s sklepnim tečajem, Deželna gimnazija cesarja Franca Jožefa, Glasbena šola nemškega glasbenega društva (Musikverein), obrtno-nadaljevalna šola za obrtne vajence, trgovska in enoletna gospodinjstva šola za dekleta ter »šulferjanska petrazrednica« na Bregu pri Ptuj.¹⁹ Vse šole so bile nemške, slovenščina se je poučevala le v gimnaziji, kjer je bila obvezna le za Slovence, za nemške dijake pa so bili neobvezni tečaji slovenskega jezika. V zadnjem predvojnem šolskem letu 1913/14 je od 156 Nemcev na gimnaziji tečaj slovenščine obiskovalo samo 26, kar je predstavljalo le šestino vpisanih. Ob izbruhu vojne se je pouk slovenščine na gimnaziji prekinil, ponovno se je uvedel za slovenske dijake šele na zahtevo profesorja za slovenščino v šolskem

¹⁸ Nemška šola na Bregu pri Ptuj, *Štajerc*, letnik 19, številka 38, 22. september 1918, str. 4.

¹⁹ Karel Verstovšek, *Preustroj šolstva v Sloveniji*, Slovenec, letnik 49, štev. 7 in 8, 11. in 12. januar 1921, str. 1; *Šolstvo v Ptuj*, *Ptujski list*, leto I, štev. 10, 8. junij 1919, str. 1.

letu 1915/16, med tem ko neobvezne slovenščine za nemške dijake med vojno ni bilo.²⁰

Mesto je imelo tudi Dijaški in Dekliški dom, ki sta bila vseskozi »močna stebra za ohranitev in krepitev nemštva v Ptujju, kar naj bi ostala, tudi če bi prišlo do ustanovitve južno-slovanske države«.²¹ Poleg nemških šol sta v mestu delovali še slovenska deška in dekliška okoliška šola, na katerih so poučevali izključno le slovenski učitelji, obiskovali pa so ju le otroci slovenskega okoliškega prebivalstva.²² Po prevratu, sredi novembra 1918, je ptujski podžupan Johann Steudte v poročilu o razmerah v mestu, naslovljeno na območno načelstvo v avstrijski Gloggnitz, zapisal, »da v mestu vlada popolni mir, /.../ mestne šole so še vedno nemške kot so bile prej, predvideva se, da bodo verjetno še naprej ostale nemške, na vsak način pa bo možna nemška vzgoja otrok v mestu«.²³

Ptujski mestni svet je pustil v prvih mesecih slovenske oblasti po prevratu nemško šolstvo nedotaknjeno. Podobno kot v Mariboru so se tudi na Ptujju zavedali, da je to zelo občutljivo področje, kjer je bil vpliv nemštva najmočnejši. Mnogi nemški in nemškutarsko usmerjeni starši iz vrst obrtnikov in trgovcev ter od nemških učiteljev nahujskana mladina so še vedno upali, da bo Ptuj priključen k nemški Avstriji in da se bo vanj vrnila nemška oblast.²⁴ Zavedajoč se pomena vzgojno-izobraževalnih ustanov, so se po prevratu upirali slovenizaciji šolstva. Z izgovori, da njihovi otroci »ne razumejo« in »ne govorijo slovensko«, so ptujski Nemci zahtevali svoje – nemške šole, premožnejši nemški meščani pa so začeli pošiljati otroke na šolanje drugam.²⁵ Kljub temu pa je reorganizacija šolskih ustanov iz nemških v slovenske na Ptujju kakor

²⁰ Prav tam.

²¹ SI_ZAP/0005, fond: MOP, šk. 232, štev. spisa 609-1918, Prošnje raznim denarnim zavodom za podporo dijaškega doma.

²² SI_ZAP/0121, fond: Osnovna šola Mladika Ptuj 1878–1992, šk. 47, ovoj 59, *Šolska kronika okoliške osnovne šole v Ptujju*, Šolsko leto 1945/46, Zgodovina in razvoj šole. Otroci iz občin Krčevina, Grajena, Mestni Vrh, Nova vas, Rogoznica, Žabjak, Kicar, Podvinci, Mezgovci, Spuhlja, Velovlek, Pacinje, Dornava in Brstje so do leta 1852 obiskovali mestno šolo na Ptujju. Leta 1853 so tudi okoliški otroci dobili svojo dvorazredno šolo, ki je bila najprej nastanjena v žitnici minoritskega konventa v Ptujju, nato se je preselila v minoritsko hišo na Minoritskem trgu, leta 1870 pa se je v dominikansko vojašnico, kjer je ostala do leta 1874. V letih, ki so sledila, je šola gostovala v različnih mestnih hišah, leta 1878 pa se je preselila v novozgrajeno šolsko poslopje Narodne šole v Ptujju (danes je v njej enota Vrtca Ptuj na Raičevi ulici). Do leta 1890 so deklice in dečki iz okolice hodili v skupno štirirazredno mešano šolo, nato pa se je šola razdelila v Deško in Dekliško okoliško šolo. Obe šoli sta imeli skupno šolsko poslopje.

²³ SI_ZAP/0005, fond: MOP, šk. štev. 234, štev. spisa 1432–1918, Poročilo podžupana Johanna Steudta o položaju na Ptujju, 16. november 1918.

²⁴ SI_ZAP/0005, fond: MOP, šk. štev. 232, štev. spisa 611/4-1918, Dopis 19. december 1918.

²⁵ Ljubica Šuligoj, Med svetovnjima vojnama (Gimnazija v narodnoobrambnem boju). *Zbornik ob 125-letnici ptujске gimnazije* (urednik: Vlado Horvat). Gimnazija Ptuj 1994, str. 49 (dalje navajam: Šuligoj, Med svetovnjima vojnama).

tudi drugod na slovenskem Štajerskem, potekala mirno, brez večjih zapletov. Poverjenišтво za uk in bogočastje pri Narodni vladi SHS je najprej odstavilo narodno nezanesljive, nemškutarske in nemške mestne ter okrajne šolske nadzornike, v letu 1919 pa je razpustilo še stare mestne in okrajne šolske svete. Že decembra 1918 je bil razrešen okrajni šolski nadzornik za mesto Ptuj in za nemške šole v ormoškem okraju, nadučitelj Tomaž Wernitznigg.²⁶ Januarja 1919 pa je Poverjenišтво za uk in bogočastje odstavilo še okrajnega šolskega nadzornika za nemške ljudske šole na Ptuj, v Ormožu, Rogatcu in Rogaški Slatini dr. Adolfa Braunerja, profesorja na ptujski gimnaziji. Opravljanje njegovih nalog je poverjeništvu zaupalo Matiji Hericu,²⁷ okrajnemu šolskemu nadzorniku na Ptuj.²⁸ Že marca 1919 pa je naloge okrajnega šolskega nadzornika za ptujski in ormoški sodni okraj prevzel Pavel Flerè,²⁹ nadučitelj iz Letuša.³⁰ Naloge okrajnega šolskega nadzornika je opravljal vse do 1. avgusta 1924, ko je postal v ministrstvu za prosveto SHS referent za osnovne šole za Slovenijo.³¹ Z novim letom 1919 je Višji šolski svet v Ljubljani preuredil

²⁶ Izpremembe v osebju, *Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani*, letnik I, štev. 26, Ljubljana 20. december 1918. Nadučitelj Tomaž Wernitznigg je bil okrajni šolski nadzornik za nemške šole tudi v okrajih Konjice, Sv. Lenart v Slovenskih goricah (danes Lenart v Slovenskih goricah), Ljutomer, Marenberg (danes Radlje ob Dravi), Maribor – okolica, Rogatcu, Šoštanju, Slovenski Bistrici in Slovenj Gradcu.

²⁷ Dr. Matko (Matija) Heric, profesor, rojen 1883 v Vučji vasi pri Ljutomeru. Po končani gimnaziji v Mariboru je nadaljeval študij matematike in fizike na univerzi na Dunaju. Po končanem študiju je od leta 1913 poučeval v Mariboru, kjer je leta 1932 postal direktor realne gimnazije. Ob okupaciji leta 1941 se je umaknil v Ljubljano, kjer je poučeval na 2. ženski realni gimnaziji. Po vojni je bil nameščen v gimnazijo na Ptuj, kjer je bil leta 1946 upokojen; v: Ribnikar, Sejni zapisniki, III. del, str. 182.

²⁸ Izpremembe na bivšem Štajerskem, *Učiteljski tovariš*, leto 59, štev. 1, 3. januar 1919, str. 4.

²⁹ Pavel Flerè, slovenski pedagoški in mladinski pisec, organizator šolstva, je bil rojen 25. januarja 1883 v Ljubljani. Po opravljeni gimnaziji in učiteljski v Ljubljani je kot učitelj služboval v Sv. Marku pri Ptuj (danes Markovci), v Lovrencu v Slovenskih goricah, v Sv. Štefanu v Šmarju pri Jelšah in Letušu v Savinjski dolini. Leta 1919 je postal okrožni šolski nadzornik na Ptuj, v letih 1924–1939 pa je bil referent za osnovno šolo na ministrstvu za prosveto v Beogradu. Bil je uspešen pedagog in pedagoški pisatelj, svoje članke je objavljaval v časopisih *Popotnik* in *Učiteljski tovariš* ter sodeloval v slovenskih in hrvaških učiteljskih društvih. Po prvi svetovni vojni je leta 1919 za potrebe šolske reforme skupaj z E. Ganglom sestavil Načrt preustrojitve šolstva in narodne vzgoje, leta 1929 pa je sodeloval tudi pri sestavi Zakona o narodnih šolah. Umrl je 14. oktobra 1963 v Ljubljani; v: SBL, geslo Flerè Pavel, elektronska izdaja (<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi189614/>).

³⁰ Imenovanje mestnih oziroma okrajnih šolskih nadzornikov, *Učiteljski tovariš*, leto 59, štev. 11, 14. marec 1919, str. 4.

³¹ SI_ZAP/0121, fond: Osnovna šola Mladika Ptuj 1878–1992, šk. 47, ovoj 59, Kronika Deške osnovne šole, šolsko leto 1923/24. Po odhodu Pavla Flerèa je bil na njegovo mesto imenovan Ivan Koropec, okrajni šolski nadzornik v Ljutomeru, ki pa službe ni nastopil, saj je bil takoj po imenovanju prestavljen v Maribor. Maja 1925 ga je zamenjal vodja deške šole v Ptuj nadučitelj Josip Gorup.

mestne in okrajne šolske svete. Stari ptujski mestni šolski svet, ki je bil v rokah Nemcev in domačih nemškutarjev, je bil razpuščen.³² Sestavljen je bil nov slovenski, ki ga je najprej vodil gerent mestne občine dr. Fran Jurtela, po njegovem odstopu pa vladni komisar dr. Matej Senčar. Namestnik predsednika je postal mestni in okrajni šolski nadzornik Pavel Flerè, učiteljstvo je zastopal vodja slovenske mestne ljudske šole Ivan Klemenčič, s strani cerkvenih oblasti pa je bil v mestni šolski svet imenovan Martin Jurkovič, prošt in mestni župnik na Ptujju. Ostali člani so bili: gimnazijski ravnatelj Fran Vajda, zdravnik dr. Bela Stuhec, vodja okrajne bolniške blagajne Jože Rože, odvetnik dr. Fran Jurtela in sodarski mojster ter dolgoletni podžupan Ptujja Johann (Ivan) Steudte, zastopnik ptujskih Nemcev in meščanov.³³ Zaradi težav s člani in zaradi ukinitve mestne avtonomije je mestni šolski svet v letu 1920 prenehal z delom.³⁴ Njegove naloge je prevzel okrajni šolski svet za Ptuj in okolico pod vodstvom dr. Otmarja Pirkmajerja. Poleg njega in šolskega nadzornika Pavla Flerèta so bili v svetu še zastopnik učiteljev Bruno Rozband, učitelj pri Sv. Vidu (danes Videm pri Ptujju), cerkveni zastopnik Janez Toman, župnik iz Hajdine, ki ga je čez nekaj časa zamenjal prošt iz Ptujja Martin Jurkovič, gimnazijski profesor dr. Josip Komljanec, advokata dr. Ivan Fermevc in dr. Fran Jurtela, okrajni zastopnik Miha Brenčič in Simon Toplak, posestnik v Mosteh.³⁵ Mestni šolski svet je z delom ponovno začel februarja 1922. Vodil ga je ptujski župan Tomaž Lozinšek, med člani pa se omenjajo Pavel Flerè, Franc Fink, šolski nadzornik za meščanske šole, Ivan Klemenčič, zastopnik učiteljstva, Ivan Cilenšek, zastopnik cerkve, dr. Matej Senčar, dr. Bela Stuhec, Vinko Šerona, N. Šegula in Tomanič Adolf.³⁶

Čeprav je Narodna vlada SHS v Ljubljani že novembra 1918 objavila odredbo o uporabi slovenskega jezika v šolah, je ostalo nemško šolstvo na Ptujju nedotaknjeno vse do aprila 1919. Višji šolski svet v Ljubljani je v smislu

³² SI_ZAP/0005, fond: MOP, šk. 214, šte. spisa 69-SCH-1913, Vabilo za sejo mestnega šolskega sveta 4. april 1913. Člani mestnega šolskega sveta pred in med prvo svetovno vojno so bili: predsednik sveta sodarski mojster in podžupan Johann (Ivan) Steudte, Josef Fleck, industrialec in posestnik Simon Hutter, strokovni učitelj in od leta 1917 vodja Dekliške meščanske šole Anton Kern, opekarnar Jakob Matzun, advokat dr. Avgust Plachky, dr. Ignaz Rossmann, okrajni zdravnik dr. Beck, mestni fizik dr. Franz Xaver Mezler ter šolski inšpektor vodja dekliške meščanske šole Anton Sterling, po njegovi smrti leta 1917 pa ga je zamenjal gimnazijski profesor dr. Adolf Brauner.

³³ SI_ZAP//0121, fond: Osnovna šola Mladika Ptuj 1878–1992, šk. 47, ovoj 59, Kronika Deške osnovne šole, šolsko leto 1919/20; Preustroj mestnih in okrajnih šolskih svetov, *Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani*, letnik I, šte. 41, 23. januar 1919, str. 10.

³⁴ Prav tam.

³⁵ Prav tam.

³⁶ SI_ZAP/0121, fond: Osnovna šola Mladika Ptuj 1878–1992, šk. 47, ovoj 59, Kronika Deške osnovne šole v Ptujju, šolsko leto 1921/22; Dopisi – Pri občinski seji, *Ptujski list*, letnik 3, šte. 10, 5. marec 1922, str. 2.

odredbe Poverjenišтва za uk in bogočastje z dne 20. novembra 1918, št. 8608 ter na predlog mestnega šolskega sveta na Ptuju aprila 1919 preuredil ljudsko in meščansko šolstvo. Ob tem pa je odpustil iz službe tudi 20 učiteljev in učiteljic nemške narodnosti, ki so se izrekli za »nemško Avstrijo«. Preureditev je določala, da se razpustita nemška mestna ljudska deška in nemška mestna ljudska dekliška petrazrednica. V prostorih nemške dekliške šole se ustanovi slovenska petrazredna meščansko-ljudska šola z eno vzporednico. Dekliška meščanska šola ostane za tekoče leto še naprej nespremenjena, torej nemška, na šoli pa se uvede slovenščina kot obvezni učni predmet. Prav tako nemška ostane do konca šolskega leta tudi deželna gimnazija. Za otroke »pristine nemške narodnosti« se ustanovi manjšinska petrazredna mešana ljudska šola z eno vzporednico in z nemškim učnim jezikom. Na šoli se poučuje slovenščina kot obvezen učni predmet od tretjega razreda naprej.³⁷ Slovenizacija ljudskih šol na Ptuju je med Nemci in nemškutarji vnesla precejšnje vznemirjenje. Maja 1919 je o tem poročal tudi *Ptujski list*, ki je zapisal, »da se zaradi slovenske šole vznemirjajo /.../ ravno taki, ki so prej molčali, ko so bile v Ptuju samo nemške šole in so se v njih ponemčevali otroci slovenskih staršev. Naša vlada je to krivico odpravila s tem, da je ustanovila slovensko šolo, v katero morajo hoditi otroci slovenskih staršev, za pristne Nemce pa je nemška šola. Ako nekaterim otrokom, ki so vedno hodili v nemške šole, slovenščina dela zdaj od začetka nekaj težav, potem tega ni kriva sedanja šola ampak prejšnja. Sicer pa je za otroke tem boljše, čim prej se navadijo na slovenščino, ki je državni in poslovni jezik ...«.³⁸ Slovenizacije je bila najprej deležna breška šola.³⁹ Po navedbah dr. Karla

³⁷ Preustroj ljudskih in meščanskih šol, odslovitev in namestitev učiteljstva v Ptuju; Slovenska šola v Ptuju, *Ptujski list*, leto I, šte. 4, 27. april 1919, str. 2; Odpuščen iz šolske službe v Ptuju, *Uradni list deželne vlade za Slovenijo*, letnik I, šte. 89, 8. maj 1919, str. 300.

³⁸ Zaradi slovenske šole v Ptuju, *Ptujski list*, letnik I, šte. 7, 18. maj 1919 str. 3.

³⁹ O ustanovitvi samostojne osnovne šole na Bregu so razpravljali na deželnem šolskem svetu že leta 1889. Otroci iz breške občine so že od nekdaj hodili v ptujsko mestno nemško šolo. Ker je bilo iz leta v leto na omenjeni šoli vedno več breških otrok, so šolske oblasti začele pritiskati na breško občino, da ustanovi svojo šolo. Leta 1902 si je občina Breg sposodila denar za nakup zemljišča, sama gradnja šole s pomočjo Deutscher Schulvereina pa se je začela šele leta 1910. Slavnostno odprtje novozgrajene enonadstropne šole je bilo 4. novembra 1911. Nemško šolo, ki je imela šest učilnic, so obiskovali šoloobvezni otroci nemško usmerjenih staršev, med katerimi so prevladovali trgovci, obrtniki in posestniki iz Zgornjega in Spodnjega Brega ter iz Dražencev. Poleg njih pa so na šolo hodili tudi otroci iz Hajdine, Slovenje vasi, Sel, Lancove vasi in Sv. Vida pri Ptuju (danes Videm pri Ptuju), pa čeprav niso bili večji nemškega učnega jezika. Prvi učiteljski zbor so sestavljali nadučitelj Albin Wankmüller, učitelj Emmerich Dereani ter učiteljica Ida Rodoschegg. Šola, ki se je imenovala Državna osnovna šola na Bregu, je bila najprej trirazrednica, ker pa je število učencev naraščalo, so jo že 1. aprila 1912 spremenili v štirirazrednico, leta 1917 pa so na šoli odprli še peti razred; v: SI_ZAP/103, fond: Osnovna šola Breg 1912–1984, Historiat ustvarjalca.

Verstovška⁴⁰ je bila to »šulferjanska nemška ljudska šola«, ki je imela ob prevratu pet razredov. Poverjeništvu za uk in bogočastje je že 1. aprila 1919 na šoli razrešilo nemške učne moči: Emerika Dereania, Albo Högenwarth, Elizabeto Kramberger in Ido Radoschegg.⁴¹ Izjema je bil le ravnatelj šole, nadučitelj Albin Wankmüller, ki je ostal na šoli vse do upokojitve 1. decembra 1921.⁴² Z nastavitvijo slovenskih učnih moči: učiteljice Marije Duler iz Sv. Vida pri Ptuju, učiteljice Marije Drobnič iz Sv. Bolfenka v Slovenskih goricah, začasnega učitelja Henrika Klenovška pri Novi cerkvi in začasne učiteljice Frančiške Mohorič iz ptujske okolice, je šola postala slovenska.⁴³ Časopis *Ptujski list* je v svoji prvi številki 6. aprila 1919 za breško šolo zapisal, da je »padla zopet ena ponemčena kovačnica v ptujskem okraju. Upamo, da bo kmalu tudi v mestnih šolah vlada napravila red«.⁴⁴ Konec aprila 1919 sta proces slovenizacije doživeli tudi nemška deška in nemška dekliška ljudska šola.

Deška (mestna) ljudska šola (Knabenschule in Pettau),⁴⁵ ki se je nahajala v Raičevi ulici (stavba nekdanje Osnovne šole Ljudevita Pivka), je imela ob

⁴⁰ Dr. Karel Verstovšek, slovenski politik in filolog, rojen je bil 26. julija 1871 v Velenju. Po končani osnovni šoli v Velenju in gimnaziji v Celju je v letih 1883–1897 študiral klasično filologijo v Gradcu, kjer je leta 1903 doktoriral. V letih 1889–1911 in 1921–1923 je poučeval na klasični gimnaziji v Mariboru. V času Avstro-Ogrske monarhije je bil leta 1909 in 1913 izvoljen v kmečko kurijo štajerskega deželnega zbora, leta 1910 in 1911 pa je bil poslanec v državnem zboru. Leta 1918 je postal predsednik Narodnega sveta za Štajersko, prvega novembra 1918 je podpisal odlok o imenovanju Rudolfa Maistra za generala ter dosegel imenovanje slovenskih okrajnih glavarjev in županov. Pri Narodni vladi v Ljubljani je bil v letih 1918–1921 poverjenik za uk in bogočastje. Kot tak je sodeloval pri reorganizaciji šolstva v narodnem duhu, zaslužen je za ustanavljanje strokovnih in srednjih šol, ustanovil je gimnazijo v Murski Soboti, v Beogradu pa je izposloval denar za ustanovitev slovenske univerze v Ljubljani. Bil je poklicni politik v Slovenski ljudski stranki ter član številnih društev, bančni nadzornik svetov in častni član desetih štajerskih občin. Umrli je v Mariboru 27. marca 1923; v: *Enciklopedija Slovenije*, knjiga 14 / We, Ljubljana 2000, str. 200 in 201.

⁴¹ Izpremembe v osebju, *Uradni list deželne vlade za Slovenijo*, letnik I, štev. 66, Ljubljana, 22. marec 1919.

⁴² Prav tam.

⁴³ Prav tam.

⁴⁴ Breg pri Ptuju, *Ptujski list*, letnik I, št. 1, 6. april 1919, str. 2.

⁴⁵ SI_ZAP/102, fond: Osnovna Deška šola v Ptuju (Knabenschule in Pettau 1867–1945), Historiat ustvarjalca. Začetki šolstva na Ptuju segajo v obdobje protestantizma, ko se na Ptuju omenja ime učitelja Wagmeistra, ki je bil nadzornik mestne tehnice in je učil na »zakotni luteranski šoli«, katera pa je bila že leta 1603 zaprta. Protestantški šoli je sledila mestna župnijska šola, ki je imela v letih 1787–1809 dve učilnici in dva učitelja, pouk pa je potekal v nemškem jeziku. Leta 1796 se je mestna župnijska šola (Pfarrschule) združila z enorazredno okoliško šolo, ustanovljeno leta 1792. Ob združitvi sta obe šoli postali dvorazrednici, svoje prostore pa sta imeli najprej v minoritskem samostanu, nekaj časa pa tudi v mestni hiši. Leta 1843 se je od župnijske (mestne) nemške šole ločila okoliška ljudska šola. Župnijska (mestna) šola se je leta 1850 preimenovala v Glavno šolo. Podrejena je bila ptujskemu mestnemu magistratu, od leta 1853 je imela svoje prostore v stari

prevratu pet razredov s paralelko v 4. razredu, kjer so učence pripravljali za vpis na gimnazijo. To je bila šola z nemškim učnim jezikom, na njej pa so poučevali le nemški učitelji. V šolskem letu 1918/19 je bilo vpisanih v šolo 269 učencev, od teh je bilo 178 Nemcev (66,2 %) in 91 Slovencev (33,8 %). Slovenski učenci na šoli, ki so bili večinoma iz okolice, so morali za šolanje plačevati posebno šolnino.⁴⁶ Po velikonočnih počitnicah je Višji šolski svet v Ljubljani 22. aprila 1919 razpusil celoten učiteljski zbor, ki so ga sestavljale učiteljice Margareta Kainz, Martina Pristernig, Gabriela Wressnig, Sophia Lassbacher in Ida Hörl ter učitelja Karel Kramberger ter Rihard Wolf, ki je bil premeščen na Deško meščansko šolo v Maribor.⁴⁷ Odpuščen je bil tudi ravnatelj šole Hans Wolf, ki je zavod vodil od leta 1907. Že naslednji dan, 23. aprila, je ves šolski inventar in vodenje šole predal nadučitelju Josipu Gorupu s Polenška-ka.⁴⁸ Ob prevzemu šole je šolski upravitelj Josip Gorup v kroniko zapisal: »Disciplina na šoli ni bila najboljša – vzrok so bile deloma vojne razmere, deloma so bili otroci naščuvani proti slovenskemu učiteljstvu, nekaj pa je bilo krivo tudi nemško učiteljstvo. Tudi učni uspehi so kazali, da so učenci med vojsko šolo malo obiskovali, kratko rečeno, šola je bila precej zanemarjena«.⁴⁹ Odpuščene nemške učitelje so s prvim majem na šoli zamenjali nadučitelj Franc Šegula iz Sv. Lenarta nad Laškim, nadomestna učiteljica Marija Jurman iz Ljubljane, učiteljica Lojzka Kocmut iz Središča ob Dravi. Na šolo sta bila dodeljena tudi učitelj Drago Rustja iz Barkovelj in nadomestna učiteljica Marija Menard iz Št. Janža na Dolenjskem, vendar službe nista nastopila. Učitelj Rustja je bil v tem času še vedno v vojaški službi kot častnik v pomožnem uradu Dravske

mežnariji pri mestni cerkvi. Leta 1870 se je šola preimenovala v Štirirazredno ljudsko šolo (Vierklassige städtische Volksschule zu Pettau). Na šoli sta se leta 1873 odprli dve vzporednici za deklice, naslednje leto ji je sledila tretja leta 1877 pa še četrta. Šola se je leta 1878 delila na štirirazredno Dekliško in petrazredno Deško šolo. Zaradi prostorske stiske so za potrebe Deške osnovne šole v šolskem letu 1887/88 zgradili novo šolsko poslopje v Raičevi ulici (v tej stavbi je bila nekdanja OŠ dr. Ljudevita Pivka). Z Deško šolo so bili združeni 1. in 2. razred obrtne nadaljevalne šole ter 3. razred pripravljalne trgovske šole. Pouk na šoli je bil do leta 1920 »utrakvističen«; Glej tudi Bojc Etbin, Doneski h gradivu za zgodovino šolstva na območju sedanje občine Ptuj. *Petovio–Ptuj 69–1969. Zbornik razprav ob tisoč dvestoletnici* (urednik: dr. Vladimir Bračič). Maribor 1969, str. 227–230.

⁴⁶ Šolstvo v Ptuj, *Ptujski list*, letnik I, šte. 10, 8. junij 1919, str. 1.

⁴⁷ Osebnosti, *Učiteljski tovariš*, letnik 59, šte. 20, 14. maj 1919, str. 3; Izpremembe v osebju, *Uradni list Deželne vlade za Slovenijo*, letnik 1, šte. 89, 8. maj 1919, str. 300; SI_ZAP/0121, fond: Osnovna šola Mladika Ptuj 1878–1992, šk. 47, ovoj 59, Kronika Deške šole v Ptuj, Šolsko leto 1918/1919.

⁴⁸ SI_ZAP/0121, fond: Osnovna šola Mladika Ptuj 1878–1992, šk. 47, ovoj 59, Kronika Deške šole v Ptuj, Šolsko leto 1918/1919; dalje navajam: Kronika Deške osnovne šole.

⁴⁹ Kronika Deške osnovne šole, šolsko leto 1918/19.

divizijske oblasti v Ljubljani.⁵⁰ Konec maja je bila učiteljica Lojzka Kocmut po opravljenem izpitu za meščanske šole premeščena na dekliško meščansko šolo. Na njeno delovno mesto je bila dodeljena začasna učiteljica Štefanija Jerše. Verouk sta na šoli poučevala Ivo Gašparič, kaplan iz ptujske proštije cerkve ter evangelijski župnik Erich Winkelman.⁵¹ Takoj po prevzemu šole je šolski upravitelj Josip Gorup razdelil učence po narodnosti. Na šoli so ostali le dečki nemške narodnosti, njim pa so se pridružile deklice nemške narodnosti iz Dekliške (nemške mestne) ljudske šole. Zamenjale so dečke slovenske narodnosti, ki so bili dodeljeni novoustanovljeni mestni slovenski šoli. Delitev otrok po narodnosti je pri mnogih starših, ki so bili »nezavedni in nahujskani proti slovenski oblasti«, naletela na huda nasprotovanja. Še vedno so upali, »da meje niso definitivne in da pride Ptuj pod avstrijsko republiko«.⁵² Deška mestna ljudska šola se je razpustila, ustanovila pa se je Mestna mešana nemška ljudska šola, ki je imela pet razredov. Učni jezik je bila nemščina, od tretjega razreda dalje pa so na šoli poučevali kot učni predmet tudi 5 ur slovenščine. S slovenizacijo šole se ni mogel sprijazniti veroučni učitelj Erich Winkelman, ki se je udeležil tudi prve učiteljske konference novoustanovljene šole 29. aprila 1919. Na šolski konferenci je zahteval razpravljanje v nemškem jeziku, z utemeljitvijo, da »on ne razume slovensko« in »ker je to še vedno nemška šola«. Ker je njegovo pritožbo glede uporabe slovenskega jezika na nemški šoli Višji šolski svet v Ljubljani zavrnil, se ni več udeleževal kasnejših mesečnih šolskih konferenc.⁵³ Po razdelitvi učencev je na šoli ostalo 169 otrok, 80 dečkov in 89 deklic. Med njimi je bilo mnogo učencev slovenske narodnosti, ki niso znali slovensko, pa čeprav njihovi straši, kakor je zapisano v šolski kroniki, sploh »nemško niso znali pravilno govoriti, kaj šele pisati, saj so obiskovali samo slovenske šole«.⁵⁴ Ker so imele po zakonu manjšine pravico do šol v materinem jeziku, je bila na osnovi posebnega odloka, ki ga je izdal Višji šolski svet v Ljubljani 27. junija 1919, med počitnicami na šoli opravljena podrobna narodna diferenciacija šoloobveznih otrok. Odlok je med drugim določal, da lahko nemško manjšinsko šolo obiskujejo le otroci »pristine nemške narodnosti, kjer sta oče in mati Nemca. Takih otrok pa je bilo v Ptuj malo«, kakor je poročala šolska kronika. Zaradi izločitve nenemških otrok se je število otrok nemške narodnosti zmanjšalo, in to kljub dejstvu, da je na šolo prišlo tudi nekaj otrok

⁵⁰ Prav tam; Preustroj ljudskih in meščanskih šol, odslovitev in namestitvev učiteljstva v Ptuj, *Učiteljski tovariš*, letnik 59, šte. 17, 23. april 1919, str. 6; Izpremembe v osebju, *Uradni list deželne vlade za Slovenijo*, letnik I, šte. 88, 7. maj 1919, str. 293.

⁵¹ Kronika Deške šole v Ptuj, šolsko leto 1918/19.

⁵² Prav tam.

⁵³ Prav tam.

⁵⁴ Prav tam.

iz ukinjene »breške šulferjanske« šole.⁵⁵ V šolskem letu 1919/20 je bilo na šoli le še 88 otrok, 43 dečkov in 45 deklic, zato se je šola 13. oktobra 1919 iz petrazrednice spremenila v trirazrednico, v začetku leta 1920 pa v dvorazrednico. Otroke nemške narodnosti sta poučevala Štefanija Jerše in Josip Gorup.⁵⁶ Po poročanju mestnega šolskega sveta je imela šola v začetku marca 1920 le še 78 otrok, od tega 47 dečkov in 31 deklic. Po številu otrok je bila upravičena le do ene nemške vzporednice na deški in dekliški ljudski šoli, vendar je na željo Johanna (Ivana) Steudta, člana mestnega šolskega sveta ter predstavnika ptujskih Nemcev, nemška šola ostala nespremenjena vse do konca šolskega leta.⁵⁷ Sredi julija 1920 je *Ptujski list* poročal, da imajo Nemci »nemško ljudsko šolo v Ptuj, a jo bojkotirajo, ker je učiteljstvo slovensko« ter da »nekateri otroci baje sploh niso hodili v šolo«.⁵⁸ V šolskem letu 1920/21 se je število nemških otrok ponovno zmanjšalo, zato se je mešana nemška šola opustila kot samostojna ustanova. Z odlokom štev. 4954 Višjega šolskega sveta sta se 24. avgusta 1921 preoblikovali mešana nemška in mešana slovenska osnovna šola v Deško in Dekliško petrazredno osnovno šolo, vsaka z eno nemško vzporednico.⁵⁹ Že 21. oktobra 1921 sta se obe nemški vzporednici z odlokom Višjega šolskega sveta v Ljubljani štev. 12052 združili v en razred, deška in dekliška osnovna šola pa sta postali šestrazredni.⁶⁰ V šolskem letu 1923/24 je bilo v nemški razred vpisanih le 23 učencev nemške narodnosti.⁶¹ Ker se je v naslednjih dveh letih število nemških otrok zaradi imenske analize ponovno zmanjšalo, so mestne šolske oblasti v Ptuj 26. oktobra 1925 dokončno ukinile nemški oddelek. Dečke nemške narodnosti so porazdelili med razrede deške osnovne šole, deklice nemške narodnosti pa so se šolale na dekliški osnovni šoli.⁶² Z ukinitvijo nemškega pouka se nikakor niso mogli sprijazniti Nemci in nemškutarji. Ukinitvev nemškega šolskega oddelka so obravnavali tudi na osmi redni seji ptujskega mestnega sveta 30. oktobra 1925. Problem nemškega pouka v mestu – ukinitvev nemške paralelke dva meseca po začetku šolskega leta kljub dejstvu, »da je bilo zadostno število prijavljenih otrok«, je na seji izpostavil odbornik dr. Sixt Fichtenau, ptujski odvetnik. Na seji je ostro

⁵⁵ Prav tam.

⁵⁶ Prav tam, šolsko leto 1919/20.

⁵⁷ Iz seje mestnega šolskega sveta 1. marca 1920, *Ptujski list*, letnik II, štev. 10, 7. marec 1920, str. 2.

⁵⁸ Ptujska nemška stranka, *Ptujski list*, letnik II, štev. 29, 18. julij 1920, str. 1.

⁵⁹ Kronika Deške šole v Ptuj, šolsko leto 1920/21; Okoliška ljudska šola v Ptuj, *Ptujski list*, letnik II, štev. 35, 29. avgust 1920, str. 2.

⁶⁰ Kronika Deške šole v Ptuj, šolsko leto 1920/21 in 1921/22; SI_ZAP/0005, fond: MOP, šk. 247, štev. spisa 738/2, Preustrojitev mestnega ljudskega šolstva, Ptuj 30. avgust 1920.

⁶¹ Vovko, Nemško manjšinsko šolstvo na Slovenskem v obdobju stare Jugoslavije. *Zgodovinski časopis*, letnik 40, leto 1986, štev. 3, str. 315.

⁶² Kronika Deške osnovne šole v Ptuj, šolsko leto 1925/26.

protestiral proti takšnemu ravnanju političnih oblasti proti nemški manjšini v Ptuju in to ravno v času, ko so v Ženevi⁶³ potekala manjšinska pogajanja. Po ostri polemiki so nemški odborniki Johann (Ivan) Steudte, Pavel Pirich, Valerijan Spruschina (Spružina) skupaj z dr. Fichtenauom demonstrativno zapustili občinsko sejo. Okrajni šolski nadzornik Josip Gorup je preostalim odbornikom na koncu seje pojasnil, da se je nemški oddelek ukinil zaradi tega, ker se je zanj prijavilo le 28 učencev, za obstoj oddelka pa je bilo po zakonu potrebno najmanj 30 otrok. Župan dr. Matej Senčar, tudi sam član šolskega mestnega sveta, je bil prepričan, da je bil protest dr. Fichtenaua na občinski seji neumesten. Za ukinitvev nemške paralelke ni bil pristojen mestni svet, ampak šolska oblast. Dr. Fichtenau, ki je bil prav tako sam član mestnega šolskega sveta, je imel priložnost protestirati proti nameravani ukinitvi nemškega pouka na seji šolskega sveta, vendar tega ni storil.⁶⁴ Med okupacijo je kronist v Ptujsko vaško knjigo (Dorfbuch Pettau) zapisal, da je bilo otrokom,

⁶³ Kongres evropske manjšinske organizacije, znane pod imenom Kongresi evropskih narodnosti (manjšin), je potekal v Ženevi konec oktobra in v začetku novembra 1925. Organizacija si je prizadevala doseči priznanje pravic do samouprave manjšin na kulturnem področju. Na kongresu je prišlo do posebnega dogovora – »regionalnega sporazuma« med predstavniki manjšin iz Italije, Avstrije in Jugoslavije, katerega priprave so po besedah predstavnika nemške manjšine v Sloveniji dr. Camilla Morocuttija segale v april 1924, ko je bil pripravljen poseben »Osnutek za skupno varstveno akcijo manjšin«. Ta je pozival vse evropske manjšine k solidarnostni politiki na narodnostnem področju ter se zavzemal za sodelovanje med sosednjimi regionalnimi manjšinami. Predelani tekst osnutka je bil spomladi leta 1925 v Jeni natisnjen pod naslovom »Europa und die völkischen Minderheiten«. Avtor natisnjenega teksta je bil C. Morocutti. Bistvo sprejetega »regionalnega sporazuma« v Ženevi je bilo strnjeno v petih izhodiščih. S prvim so manjšine želele doseči svoje pravice le v lojalnem sodelovanju z vlado in oblastmi države, v kateri živijo, z drugim da se omogoči večinskim narodom in vladam strokovno, pravično predvsem pa demokratično ureditev manjšinskega vprašanja, s tretjim izhodišče, da je sistem uporabe lastnih državljanov kot talce za sorojake državnega naroda v sosednji državi v nasprotju z duhom evropske civilizacije in demokracije. Z četrtrim, da politika represalij do državljanov druge narodnosti ni v interesu prizadete manjšine in z petim, da z regionalnim sporazumom vlade ne bodo več prisiljene z represalijami podpirati sorojake v sosednjih državah in da omogoča lojalno in razumevanja polno sodelovanje z večinskim narodom in z odgovornimi oblastmi. Pri »regionalnem sporazumu« so poleg Nemcev iz Slovenije sodelovali še južnotirolski Nemci ter predstavniki Slovencev iz Koroške (dr. Franci Petek) in iz Primorske (dr. Engelbert Besednjak in dr. Josip Vilfan); v: Tone Zorn, Kulturna avtonomija za koroške Slovence in nemška manjšina v Sloveniji med obema vojnama. *Zgodovinski časopis*, letnik 28, štev. 3–4, Ljubljana 1974, str. 350–351.

⁶⁴ SI_ZAP/0005, fond: MOP, knjiga štev. 101, Sejni zapisniki mestnega sveta za leto 1925, Zapisnik 8. redne seje mestnega sveta, 30. oktober 1925. Odlok prosvetnega ministrstva, sprejet 18. junija 1925, je za obstoj manjšinskih oddelkov na osnovnih šolah predpisal prigrasitev najmanj 30 učencev nemške narodnosti.

ki so bili nemško vzgojeni, zelo težko v slovenski šoli. Zato jih je v tajnosti v nemškem jeziku privatno poučeval učitelj Albin Wankmüller.⁶⁵

Velikih sprememb je bila deležna tudi nemška Dekliška (mestna) ljudska šola (Mädchen Volksschule),⁶⁶ ki je imela svoje prostore od leta 1902 v novo-vozgrajeni stavbi z dekliškim internatom (danes Osnovna šola Mladika) ob Dravi. Ob pričetku šolskega leta 1918/19 je bilo na šoli 225 učenk, od tega 157 Nemk (69,8 %) in 68 Slovenk (30,2 %).⁶⁷ Podobno kot na deški, je tudi na tej šoli Višji šolski svet v Ljubljani konec aprila 1919 iz službe odpustil nemške učiteljice: Mario pl. Strobah, Amalijo Danko, Mario Pichler, Erno pl. Eisner, Freyo Sutter in Heleno Dermout.⁶⁸ Vodstvo šole je bilo zaupano učitelju Ivanu Klemenčiču s Ptujске gore, njemu so se v začetku maja na šoli pridružili še učitelj Avgust Peček iz Sežane, učitelj Mirko Majcen iz Destrnika, učiteljica Filomena Gorup s Polenšaka, učiteljica Viktorija Flerè iz Letuša, začasna učiteljica Janja Šegula iz Markovcev in učiteljica Marta Božič iz Podgorja v okraju Sevnica, ki je dekleta začasno poučevala ročno delo. Od starega učiteljskega zbora je na šoli ostal le katehet Ivan Mesner.⁶⁹ Takoj po slovenskem prevzemu šole so tudi tukaj razdelili učenke po narodnosti. Deklice slovenske narodnosti so ostale na šoli, deklice nemške narodnosti pa so se priključile fantom na Mestni mešani nemški ljudski šoli. Nemška Dekliška ljudska šola se je razpustila, na mesto nje je bila ustanovljena Mestna mešana slovenska šola s petimi razredi.⁷⁰ Šolski upravitelj Ivan Klemenčič je ob prevzetju šole v šolsko kroniko zapisal, da je bila med otroki »disciplina vsled nasprotovanja prebivalstva proti slovenski šoli pomanjkljiva. Mladina je bila vzgojena v nemškem duhu ter se je poučevala v nemškem jeziku do prevzetja šole«.⁷¹

⁶⁵ Zgodovinski oddelek Pokrajinskega muzeja Ptuj-Ormož, fasc: Nemška predvojna dejavnost, inv. št. LR 1561: Listi iz Dorfbuch Pettau-Nemška dejavnost v Ptuju red letom 1941, str. 2; dalje navajam: ZG PMPO.

⁶⁶ Samostojna Dekliška ljudska šola je bila ustanovljena leta 1878, ko se je Mestna glavna šola razdelila na petrazredno deško in štirirazredno dekliško šolo, ki je leta 1896 prerasla v sedemrazrednico. Do preselitve leta 1902 je imela svoje prostore v stari mežnariji pri mestni cerkvi.

⁶⁷ Šolstvo v Ptuj, *Ptujski list*, letnik I, šte. 10, 8. junij 1919, str. 1.

⁶⁸ Osebne vesti, *Učiteljski tovariš*, leto 59, šte. 20, 14. maj 1919, str. 3; Izpremembe v osebju, *Uradni list Deželne vlade za Slovenijo*, letnik 89, šte. 89, 8. maj 1919, str. 300.

⁶⁹ SI_ZAP/0121, fond: Osnovna šola Mladika Ptuj 1878–1992, šk. 47, ovoj 59 Kronika Državne dekliške narodne šole v Ptuj, šolsko leto 1918/19; Preustroj ljudskih in meščanskih šol, odslovitev in namestitvev učiteljstva v Ptuj, *Učiteljski tovariš*, letnik 59, šte. 17, 23. april 1919, str. 6., Izpremembe v osebju, *Uradni list deželne vlade za Slovenijo*, letnik I, šte. 88, 7. maj 1919, str. 293.

⁷⁰ SI_ZAP/0121, fond: Osnovna šola Mladika Ptuj 1878–1992, šk. 47, ovoj 59, Kronika Državne dekliške narodne šole v Ptuj, šolsko leto 1918/19.

⁷¹ Prav tam.

Slika 2: Mladika – poslopje Dekliške meščanske šole in Dekliškega doma na Ptuju (vir: Katja Zupančič, »Narodna zavest se je prebudila na Ptuju leta 1908«, katalog ob obletnici septembrskih dogodkov na Ptuju leta 1908, Zgodovinski arhiv Ptuj, str. 17).

Reorganizacija je po prevratu zajela tudi meščansko šolstvo. Od leta 1902 je na Ptuju delovala trirazredna Dekliška meščanska šola (Mädchen Bürgerschule in Pettau), ki je bila nemška. Leta 1910 so ji priključili kot nekakšen četrti razred še enoletni tečaj za praktično izobrazbo deklet v gospodinjski in trgovski smeri.⁷² Aprila 1919 je Višji šolski svet iz učiteljske službe odpustil ravnatelja Antona Kerna, ki je bil hkrati tudi ravnatelj nemškega dijaškega doma, ter strokovno učiteljico Ano Kaschowitz, Elzo Danko, Amalijo Heiss ter učiteljico ženskih ročnih del Wilhelmino Strukel.⁷³ Vodstvo šole je za eno leto začasno prevzela učiteljica Irma Šeligo iz Šmartna pri Slovenj Gradcu, njej so se na šoli pridružile strokovni učiteljici Ivana Kobal iz Škofje Loke in

⁷² AZG PMPO, fasc.: Buržoazna dejavnost pred vojno – narodnoobrambna dejavnost, inv. št. LR 1248 Spominski list septembrskih dogodkov, Ptuj 8. 9. 10. september 1933, str. 11, (dalje navajam: Spominski list septembrskih dogodkov). Dekliška meščanska šola je bila ustanovljena 1. marca 1902. Ravnatelj šole je postal Josef Löbl, meščansko šolski učitelj iz Brückna na Štajerskem. V prvem šolskem letu je šolo obiskovalo 86 učenk, kasneje pa se je število učenk gibalo okoli 115. V šolskem letu 1903/04 je vodstvo šole prevzel učitelj Anton Stering iz Ptuja, 20. julija 1909 je bil imenovan za sreskega šolskega nadzornika za vse osnovne in meščanske šole na Spodnjem Štajerskem. Šolo je vodil vse do svoje smrti 7. novembra 1917, za njim pa je upravo šole prevzel strokovni učitelj Anton Kern. V šolskem letu 1905/06 je bila v vseh razredih uvedena francoščina kot neobvezen predmet. V šolskem letu 1906/07 so za absolventke meščanske šole in gojenke dijaškega doma odprli enoletni gospodinjski tečaj, kjer so se dekleta učila šivanja, kuhanja, krojenja in ročnih del. Leta 1910 so šoli priključil kot nekakšen četrti razred še enoletni tečaj za praktično izobrazbo deklet v gospodinjski in trgovski smeri.

⁷³ Osebnosti, *Učiteljski tovariš*, leto 59, št. 20, 14. maj 1919, str. 3; Izpremembe v osebju, *Uradni list Deželne vlade za Slovenijo*, letnik 1, šte. 89, 8. maj 1919, str. 300.

Marija Voršič iz Zavrča, začasna učiteljica ženskih ročnih del Marta Božič iz Podgorja v okraju Sevnica ter konec maja učiteljica Alojzija Kocmut iz nemške mešane ljudske šole, v septembru 1919 pa še Ljudmila Janežič.⁷⁴ Nemščini, ki se je kot učni jezik obdržala v vseh razredih do konca šolskega leta, se je pridružila kot učni predmet tudi slovenščina. Poučevala se je 4 ure tedensko v vsakem razredu. S šolskim letom 1919/20 se je na Dekliški meščanski šoli vpeljal v prvem razredu slovenski jezik kot učni jezik, drugi in tretji razred pa sta ostala še naprej nemška, saj se, kakor je poročal *Ptujski list*, »učenke v pičlih dveh mesecih preteklega šolskega leta niso mogle naučiti dovolj slovenščine«.⁷⁵ Kljub temu pa je postala slovenščina v obeh razredih obvezen učni predmet. Svoje prostore je imela šola v prostorih nekdanjega nemškega dekliškega doma (Deutschen Mädchenheim), ki so ga po sklepu mestnega šolskega sveta preimenovali v Mladiko. Poleg omenjene šole je v Mladiki deloval tudi internat za dekleta.⁷⁶ S šolskim letom 1920/21 je postala dekliška meščanska šola popolnoma slovenska, nemški in srbohrvaški jezik pa sta se poučevala kot neobvezna predmeta. Dekliški meščanski šoli se je v jeseni 1919 pridružila še deška meščanska šola, ki je imela svoje prostore v nemški ljudski šoli pri okrajnem glavarstvu (poslopje nekdanje vojašnice v Panonski ulici 5, danes Lackova ulica).⁷⁷ V 1. razred omenjene šole so se sprejeli dečki, ki so bili stari najmanj 11 let ter so končali 5 razredov ljudske šole. Za sprejem v drugi razred pa so morali fantje opraviti sprejemni izpit iz učne snovi 1. razreda, stari pa so morali biti 12. let. Poleg slovenskega jezika so na omenjeni šoli poučevali tudi srbohrvaščino in nemščino.⁷⁸ V mestu je delovala še dekliška nadaljevalna in gospodinjska šola, ki sta bili v šolskem letu 1918/19 še vedno v nemških rokah. Dekliško nadaljevalno šolo je obiskovalo 8, gospodinjsko pa 13 učenk. Za to šolo ni bilo nastavljenega posebnega učiteljstva, ampak so jih poučevali učitelji iz dekliške ljudske in meščanske šole ter iz dekliškega doma.⁷⁹ Nem-

⁷⁴ Izpremembe v osebju, *Uradni list Deželne vlade za Slovenijo*, letnik 1, šte. 88, 7. maj 1919, str. 293; Meščanske šole v Sloveniji – imenovanja, *Učiteljski tovariš*, letnik 59, šte. 38, 17. september 1919, str. 3.

⁷⁵ Dekliška meščanska šola na Ptuj, *Ptujski list*, letnik 1, šte. 20, 17. avgust 1919, str. 3.

⁷⁶ Mladika na Ptuj, *Ptujski list* leto I, šte. 12, 22. junij 1919, str. 1.

⁷⁷ ZG PMPO, Spominski list septembrskih dogodkov, str. 12. Šola je bila ustanovljena s sklepom šte. 7772 višjega šolskega sveta v Ljubljani 17. julija 1919. V prvem šolskem letu je šolo obiskovalo 32 dečkov, število učencev je iz leta v leto naraščalo, zato so z vsakim novim šolskim letom odprl nov razred. Šola je izobraževala učence za delo pri obrtnikih in trgovcih. Z odlokom ministrstva za prosveto sta se obe meščanski šoli (dekliška in deška) 21. avgusta 1928 združile v »mešano meščansko šolo«.

⁷⁸ Deška meščanska šola v Ptuj, *Ptujski list*, letnik 1, šte. 20, 17. avgust 1919, str. 3.

⁷⁹ SI_ZAP/0005, fond: MOP, šk. 243, šte. spisa 437/1919, Dopis Poverjenjstva za uk in bogočastje naslovljen na gerenta Jurtelo v zadevi Dekliška nadaljevalna in gospodinjska šola v Ptuj, Ljubljana 20. februar 1919 in Odgovor mestnega šolskega sveta v Ptuj, 4. marec 1919.

ški sta bili tudi obrtno-nadaljevalna in trgovska šola.⁸⁰ O trgovski šoli, ki jo je obiskovalo tudi 19 učenk iz dekliškega doma, je ob koncu šolskega leta maja 1919, *Ptujski list* poročal »...Čisto nemška šola je še trgovska šola, ki jo vzdržuje gremij ptujskih trgovcev. Upravnemu odboru se niti v izpremenjenih političnih razmerah ni zdelo potrebno, da bi uvedel slovenščino vsaj kot učni predmet«. ⁸¹ V začetku septembra 1919 je ptujski mestni sosvet razpustil obrtno nadaljevalno in gremijalno nemško trgovsko šolo. Namesto njih pa sta bili ustanovljeni slovenski trgovska in obrtno-nadaljevalna šola, kar je bilo, kot je zapisal *Ptujski list* »...edino pravilno, ker so vsi obrtni vajenci Slovenci ali Hrvati«. ⁸² Ukinitev nemške trgovske in obrtne nadaljevalne šole niso sprejeli nemški trgovci na Ptujju. Ti so na svoji seji 10. decembra 1920 sklenili, da naj se v trgovski nadaljevalni šoli zopet poučuje v nemškem jeziku. Svoj sklep so naznanili krajevnemu šolskemu svetu. V dopisu, ki ga je podpisal načelnik ptujskega trgovskega gremija trgovec Karl Schwab, so zapisali, da je pouk na šoli nezadosten. To pa je bilo, kot je zapisal *Ptujski list*, »kruto žaljenje slovenskega učiteljstva, ki se požrtvovalno trudi, da bi nemške trgovske vajence naučilo državnega jezika in izobrazilo v trgovskih predmetih. Za učiteljstvo je to ogromna naloga, ker je velik del vajencev Nemcev. Zdi se, da ptujski nemški trgovci nalašč ne sprejemajo slovenskih vajencev, da bi tako za večne čase trgovina ostala v nemških rokah«. ⁸³

Razen ljudskih in meščanskih šol so bile sprememb deležne tudi srednje šole. O usodi ptujske deželne gimnazije, ⁸⁴ ki je bila za Štajerski deželni zbor

⁸⁰ ZG PMPO, Spominski list septembrskih dogodkov, str. 14. Obrtno-nadaljevalna šola je bila ustanovljena leta 1877, kot »Allgemeine gewerbliche Fortbildungsschule«, trgovska pa leta 1891. Strokovna izobrazba trgovskega in obrtnega naraščaja je bila na obeh šolah bolj postranskega pomena. Glavni cilj je bilo ponemčevanje slovenske mladine, pouk je bil samo nemški, obrtni in trgovski naraščaj pa je bil 99 % slovenski.

⁸¹ Obrtno-nadaljevalna šola v Ptujju, *Ptujski list*, letnik I, šte. 9, 1. junij 1919, str. 2; SI_ZAP/0005, fond: MOP, šk. 243, šte. dok. 437/919, Dopis Poverjeništvu za uk in bogočastje naslovljen na gerenta Jurtelo v zadevi Dekliška nadaljevalna in gospodinjska šola v Ptujju, Ljubljana 20. februar 1919.

⁸² Mestni svet je razpustil, *Ptujski list* letnik I., št. 25, 2. september 1919, str. 5.

⁸³ Neverjetne predrznosti, *Ptujski list*, letnik III, šte. 14, 3. april 1921, str. 2. Pisec je poročal, da imajo nemške vajence nemški trgovci Poberaj, Högenwart, Mahorič, Lepoša, Fauland, Schramke, Blanke in Leopold Slawitsch. Med nemškimi vajenci so tudi takšni, ki niso državljani Kraljevine SHS ter opravljajo vajeniško dobo pri nemških trgovcih Schwabu, Sellinschegu, Poberaju in Zseleznu.

⁸⁴ Sklep o ustanovitvi gimnazije na Ptujju, ki naj bi pripomogla k izobrazbi meščanov, so člani občinskega mestnega sveta sprejeli na seji 7. marca 1864. Štajerski deželni zbor je zahtevo po ustanovitvi gimnazije večkrat obravnaval, vendar je sklep o ustanovitvi ptujske deželne gimnazije potrdil šele 30. septembra 1868. Deželna realna gimnazija na Ptujju je bila ustanovljena s cesarjevim dekretom 8. julija 1869. Pouk na gimnaziji se je začel oktobra istega leta. Ptujski kronist Ferdinand Reisp je ob otvoritvi v ptujsko kroniko zapisal: »Slavnostna otvoritev štirirazredne deželne realke je bila 5. oktobra. Ob 10. uri je imel prošt

»le nemška šola na nemških tleh« ter je skupaj z dijaškim in dekliškim domom predstavljala enega izmed stebrov nemštva na Ptuj, so v zadnjem letu vojne velikokrat razpravljali tudi v ptujskem mestnem svetu. Nemško orientirani člani mestnega sveta so nasprotovali težnjam Slovencev, da bi se gimnazija poddržavila. Zavedali so se, da bi to pomenilo nastavljanje slovenskih profesorjev, zato so pooblastili župana Orniga, da v tej zadevi intervenira pri avstrijskem deželnem glavarju. V osebnem pismu, ki ga je župan Ornig napisal dr. Wilhelmu Kaanu⁸⁵ 18. junija 1918, mu je poročal o slovenskih zahtevah po poddržavljanju gimnazije, pismo pa je zaključil s prošnjo, »da naj se zavzame za ptujsko gimnazijo, saj bi imelo to usodne posledice tudi za nemški dijaški dom, ki ga je občina toliko let podpirala.«⁸⁶ V pismu 15. julija 1918 mu je Kaan odgovoril, »da si bo osebno prizadeval za ohranitev deželne gimnazije, saj je sam referent te gimnazije, da pa sicer še nima nobenih podatkov o takih

mašo, ki so ji prisostvovali okrajni glavar, okrajni sodnik, člani mestnega sveta, župan, profesorji in 42 vpisanih študentov /.../ Zasluga, da je Ptuj dobil gimnazijo gre podeželskim občinam volilnega okraja Ptuj in c. kr. okrajnemu sodniku iz Voraua, Mihaelu Hermanu, ki si je celih osem let prizadeval v deželnem zboru in pri ptujski mestni občini za uresničitev želje prebivalstva«. Šola je najprej gostovala v razredu takratne Glavne šole (danes hiša na Slovenskem trgu 11), decembra 1869 se je preselila v privatno hišo, imenovano »Pfisterhof« na Krznarskem trgu 2 (danes Vrazov trg), oktobra 1871 pa v staro hišo ritmojstra Karla Filaferra, ptujskega odvetnika v Gosposki ulici 39. Ker je število dijakov iz leta v leto naraščalo in ker se je šola leta 1898 razširila v popolno gimnazijo, so ptujske mestne oblasti zgradile novo gimnazijsko poslopje v Prešernovi ulici 31 (danes je v tej zgradbi OŠ Olge Meglič), ki so jo svečano odprli 18. septembra 1900. Šola je kot nižja štirirazredna realna gimnazija delovala do leta 1878, kot gimnazija do leta 1898, ko se razširi v popolno osemletno višjo šolo. Učenci ptujske gimnazije so bili doma iz mesta in okolice, prihajali pa so tudi iz Ljutomera in Radgone. Do konca 19. stoletja je bila na šoli približno polovica slovenskih in polovica nemških dijakov, v razdobju od leta 1900 do leta 1919 pa so na šoli po narodnostni strukturi prevladovali nemški dijaki. Najmanj slovenskih dijakov 24 ali 13 % je bilo na šoli v šolskem letu 1903/04, največ 42 ali 20,7 % pa v šolskem letu 1908/09. Leta 1918 je bilo na šoli 28 slovenskih dijakov ali 15,2 %; v: Marija Hernja Masten, Ptujška gimnazija od nastanka 1869 do 1918. Zbornik ob 125-letnici ptujske gimnazije (urednik: Vlado Horvat). Gimnazija Ptuj 1994, str. 10–45 (navajam: Hernja Masten, Ptujška gimnazija).

⁸⁵ Wilhelm Kann, doktor prava, avstrijski politik, rojen na Dunaju leta 1885, umrl v Gradcu leta 1945. Bil je odvetnik v Gradcu, kjer je leta 1913 postal deželni odbornik v Gradcu in član štajerske vlade, leta 1918 je bil imenovan za deželnega glavarja za štajersko, leta 1919 je bil podpisnik pogodbe, ki je določala demarkacijsko črto med Slovenijo in Štajersko; v: Ribnikar, Sejni zapisniki, 1. del, str. 102.

⁸⁶ Hernja Masten, Ptujška gimnazija, str. 39. O željah po slovenski gimnaziji, objavljenih v »Straži«, je poročal tudi časopis *Štajerc* v številki 38 z dne 23. septembra 1917. V objavljenih prispevkih »O ptujski deželni gimnaziji« in »Direkcijo deželne gimnazije v Ptuj« na peti strani je zapisal, »da šola ni taborišče politike. V šoli se gre za grščino in latinščino za matematiko in fiziko – nikdar pa ne za »jugoslovanstvo« in druge politične sanjarije. Tisti, ki na tem štajerskem, po cesarju Francu Jožefu imenovanem zavodu med fantičke politike protiaustrijske smeri trosijo se morajo na vsak način podučiti. Da se sovraštvo med slovenskimi in nemškimi dijaki ne razširi«.

namerah«. ⁸⁷ O ptujski gimnaziji so v štajerskem deželnem zboru v Gradcu ponovno razpravljali 24. januarja 1919, ko je poslanec Winzenz Malik ⁸⁸ poročal o razmerah na Ptujju in o ptujski gimnaziji. Po poročilu, ki ga je prejel iz Ptujja, je deželne poslance med drugim seznanil, da je bil mestni šolski svet razpuščen, mestni šolski inšpektor pa odstavljen. Novi šolski svet je bil sestavljen iz 6 slovenskih in 2 nemških svetovalcev. Na vprašanje poslancev, kako bo ravnala vlada glede šole, je deželni glavar pojasnil, »da bo dal zadevi kar se da veliko publiciteto, s problemom pa bo seznanili tudi študijsko komisijo in prof. Coolidgea«. ⁸⁹ Pouk na gimnaziji, ki se je v prehodnem šolskem letu 1918/19 začel 16. septembra, je obiskovalo 210 dijakov (189 moških in 21 žensk). Iz ptujsko-ormoškega območja jih je bilo 95 ali 45,2 %, iz drugih krajev Slovenije 37 ali (17,6 %), prav toliko dijakov je bilo iz Gradca in iz avstrijske Štajerske, z Dunaja 7 ali 3,3 %, iz avstrijske Koroške 5 ali 2,4 %, 4 dijaki ali (1,9 %) iz Bosne, 3 dijaki (1,4 %) iz Ogrske, po 2 dijaka (0,9 %) iz Galicije, Tirolske, Italije (Trst in okolica), po en dijak pa je bil iz Francije, Bavarske, Šlezije, Bukovine, Moravske in Hrvaške. ⁹⁰ Razporejeni so bili v devet oddelkov, v katerih je poučevalo 16 učiteljev, učni jezik na šoli pa je bila še vedno nemščina. ⁹¹ O reorganizaciji srednjih šol na Slovenskem je v začetku novem-

⁸⁷ Prav tam.

⁸⁸ Vinzenz Malik (Jihlava 2. 12. 1854 – Dunaj 29. 1. 1924), politik, član Schönererjeve vsemenske stranke. Po relativno uspešni vojaški karieri se je z činom stotnika umaknil iz vojske ter se naselil v Lipnci, kjer se je ukvarjal s kmetijstvom. Leta 1901 je bil prvič izvoljen za poslanca v državni zbor, to funkcijo pa je opravljal vse do razpada Avstro-ogrske monarhije. Na državno zborskih volitvah 1907 in 1911 je bil izvoljen za poslanca v lipniško-ptujskem volilnem kraju; Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, str. 364.

⁸⁹ Hernja Masten, *Ptujska gimnazija*, str. 39; Archibald Coolidge, profesor na univerzi v Harvardu za vzhodnoevropske študije, je veljal za največjega poznavalca tega področja v ZDA. Vodil je Oddelek za vzhodno Evropo, ki je bil ustanovljen v okviru posebne delovne skupine pod imenom »Inquiry«. Skupino, ki je štela 150 uglednih profesorjev, je po naročilu ameriškega predsednika Wilsona ustanovil polkovnik Edward Mandelli Houseu le nekaj mesecev po vstopu ZDA v prvo svetovno vojno. Imela je nalogo pripraviti študije in zbirati podatke o vprašanjih, ki bi se lahko pojavila na mirovni konferenci, s katero bi se končala svetovna vojna. Še pred začetkom mirovne konference v Parizu so v okviru »Inquiry« ustanovili posebne delovne skupine ali oddelke. Oddelku za vzhodno Evropo sta pripadala tudi polkovnik Miles in poročnik King, ki sta se mudila z ameriško komisijo 27. januarja 1919 v Mariboru. Coolidgeova ameriška komisija na Dunaju je ocenjevala potek mednarodne meje na Spodnjem Štajerskem oziroma njen predlog; v: Gregor Jenuš, *Štajersko vprašanje in vloga dr. Franca Kovačiča na pariški mirovni konferenci. Studia Historica Slovenica, Časopis za humanistične in družboslovne študije*, letnik 9, Maribor 2009, št. 2–3, str. 680.

⁹⁰ 50. *izvestje Državne gimnazije v Ptujju*, Ptuj 1919, Imenik učencev, str. 3–6.

⁹¹ Prav tam, str. 3 in 4; SI_ZAP/142, fond; Gimnazija Ptuj 1869–1994, šk. 10, Hauptkataloge 1918/19. Na začetku šolskega leta so učiteljski zbor na gimnaziji sestavljali: ravnatelj šole dr. Karel Schöbinger – prof. matematike, kemije in fizike; dr. Adolf Braunner – prof. nemščine in filozofije, dr. Wilhelm Hoffer, Johann Preindl – prof. latinščine, dr. Josef

bra 1918 razpravljalo tudi Društvo slovenskih profesorjev. Na svojih sejah 6. in 11. novembra so člani društva zavzeli stališče, da naj se iz šolske uprave odslovijo vsi, »ki so z neverjetno servilnostjo služili nemškemu sistemu« ter so zahtevali takojšen razpust ženskega učiteljskega zavoda v Mariboru, nemških gimnazij na Ptuj, v Ljubljani, v Gorici ter v Kočevju, saj naj bi to bili »zavodi, ki jih je avstrijska vlada ustanovila samo za priseljene uradnike, oficirje ali renegate«. Med glavnimi zagovorniki ukinitve nemške gimnazije v Ptuj in ustanovitve primerne slovenskega vzgojnega zavoda so bili profesorji dr. Lovro Požar,⁹² Malnar, Franjo Vajda⁹³ in dr. Ivan Vesenjaka.⁹⁴ Sredi novembra 1918 so o ptuj-

Zack – prof. nemščine, latinščine, grščine in zgodovine, Johann Capelari – prof. nemščine, latinščine, grščine, zgodovine in nemške stenografije, Christian Kleinlercher dr. modroslovjac učitelj latinščine in grščine, prof. Anton Kolarič – učitelj verouka, Erih Winkelmann evangelijski župnik – učitelj evangelijskega verouka, Severin Mair – prof. nemščine, latinščine, grščine, zgodovine in zemljepisa; prof. Anton Tangl, dr. modroslovja – prof. zemljepisa in zgodovine, upravitelj zemljepisne in zgodovinske zbirke, Franz Seehofer – učitelj matematike, Alojzij Kazimir – učitelj risanja, Karl Picher – učitelj petja, dr. Josip Komljanec – prof. slovenščine, in Josef Koinig – učitelj pripravljalnega razreda ter telovadbe.

⁹² Dr. Lovro Požar, vladni svetnik, rojen 1855 v Vrhpolju pri Moravčah, po končani gimnaziji v Celju je nadaljeval študij na Filozofski fakulteti v Gradcu, kjer je leta 1882 promoviral. Leta 1883 se je najprej kot suplent služboval v Ljubljani, nato nekaj časa kot profesor v Novem mestu, nato pa se je leta 1896 vrnil nazaj v Ljubljano. V letih od 1896 do 1907 je bil ravnatelj mestnega liceja, nato pa ravnatelj I. državne gimnazije. Deloval je v občinskem svetu mesta Ljubljane. Spisal je učbenik za latinščino, s svojimi prispevki pa je sodeloval tudi pri Ljubljanskem zvonu. Umrli je 1946. leta v Ljubljani; v Peter Ribnikar, Sejni zapisniki I. del, str. 74.

⁹³ Franjo Vajda prof. fizike in matematike se je rodil v Stojncih pri Ptuj, po končanem študiju je bil nekaj časa zaposlen na ljubljanski realci, nato pa na pomorski akademiji na Reki. Konec decembra 1918 je bil imenovan za ravnatelja ptujske gimnazije. v: Fran Alič, Spomini – pred 50 leti na Ptujski gimnaziji, 63 Izvestje gimnazije dušana Kvedra v Ptuj 1869–1969, Ptuj 1969, str. 196.

⁹⁴ Dr. Ivan Vesenjaka, politik in pedagog, rojen 22. decembra 1880 v Moškanjcih pri Ptuj. Po končani osnovni šoli v Moškanjcih in nižji gimnaziji v Ptuj ter višji gimnaziji v Ljubljani, je v letih 1902–1905 študiral geografijo in zgodovino na Dunaju ter ju leta 1906 končal v Gradcu. V letih med 1908–1919 je služboval kot suplent na državnem učiteljskem zavodu v Ljubljani, nato do leta 1923 na učiteljskem zavodu v Mariboru. Od leta 1923 do začetka šestojanuarske diktature 1929 je bil državni poslanec za ptujski okraj, do leta 1931, ko je bil upokojen, pa član vrhovnega zakonodajnega sveta. Od leta 1936 pa do svoje smrti je bil župan občine Košaki pri Mariboru. Kot član Slovenske ljudske stranke je bil od leta 1918 član Narodnega sveta za Spodnjo Štajersko, od leta 1931 do leta 1932 podpredsednik Vinarskega društva, od leta 1936 pa banski svetnik ter predsednik kmetijskega odbora Maribor-levi breg. Leta 1938 je postal urednik lista *Naše gorice*. Umrli je 8. maja 1938. leta v Mariboru; SBL, geslo dr. Ivan Vesenjaka, elektronska izdaja (<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi780102/>); Dolenc, *Kulturni boj: Slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929*, str. 30, Srednješolske vesti-slovenski profesorji, *Učiteljski tovariš*, letnik 58, šte. 26, 15. november 1918, str. 5; Srednješolske vesti-Društvo slovenskih profesorjev v Ljubljani, *Učiteljski tovariš*, letnik 58, šte. 28, 13. december 1918, str. 3.

ski gimnaziji razpravljali tudi člani Narodnega sveta za Štajersko. Dr. Leopold Poljanec⁹⁵ je člane sveta seznanil s spomenico Ptujčanov za slovensko gimnazijo. Pojasnil je, da je vlada v Ljubljani odredila, da naj se prvi razred gimnazije odpre kot slovenski, v drugih razredih pa naj imajo Slovenci več slovenskih ur.⁹⁶ Prvi razred s slovenskim učnim jezikom se je na šoli odprl 3. januarja 1919. Vanj se je po opravljenem sprejemnem izpitu 28. decembra 1918 in 3. januarja 1919 vpisalo 32 učencev. Skupaj z enajstimi dijaki iz nemškega oddelka so tvorili prvi razred. Slovenščina je postala za vse dijake obvezen učni predmet, za Slovence v višjih razredih pa je bil obvezen tudi pouk srbohrvaščine.⁹⁷ Ptujski Nemci so s propagando poskušali odvrniti mladino od slovenske gimnazije. Še preden se je z novim letom 1919 oblikoval prvi slovenski razred, so začeli premožnejši Ptujčani pošiljati svoje otroke v Gradec ali v nemško gimnazijo v Ljubljano.⁹⁸ Po odloku narodne vlade v Ljubljani, št. 8911 z dne 28. novembra 1918, je bil 11. decembra 1918 odstavljen ravnatelj gimnazije dr. Karel Schöbinger, profesor matematike, ki je zavod vodil od leta 1909.⁹⁹ Začasno vodstvo ustanove je prevzel Franjo Vajda, domačin iz Stojncev pri Ptuj, bivši profesor pomorske akademije na Reki, ki je naloge ravnatelja opravljal do leta 1922. Skoraj istočasno sta zavod zapustila tudi suplenta Franc Seehofer in Alojz Kazimir, na šolo pa sta se iz vojaške službe vrnila profesorja dr. Aleksander Kollenz in Josip Kriwer.¹⁰⁰ S 15. februarjem 1919 se je šola z odlokom Višjega šolskega sveta v Ljubljani preimenovala v Državno gimnazijo Ptuj.¹⁰¹ Na 67. seji Deželne vlade za Slovenijo, 28. februarja 1919, so na predlog Poverjeništva za uk in bogočastje sprejeli sklep, da se do konca šolskega leta 1918/19 pogodbeno sprejmejo v učiteljsko službo nemški profesorji Ptujске gimnazije Ivan (Johann) Capellari, dr. Christian Kleinlercher,

⁹⁵ Dr. Leopold Poljanec, šolnik, rojen 23. septembra 1872 v Brežicah. Po končani ljudski šoli pri Kapeli je obiskoval gimnazijo v Mariboru in Ljubljani, kjer je leta 1892 maturiral. Na Dunaju je študiral prirodoslovne vede, promoviran je bil leta 1901. Med leti 1897 in 1901 je služboval na gimnaziji v Kranju, v letih 1901–1918 pa v Mariboru. Leta 1918 je bil imenovan za šolskega nadzornika za srednje šole v Ljubljani, leta 1924 pa je postal prosvetni referent za mariborsko oblast. Upokojil se je leta 1927, umrl 8. avgusta 1944 v Mariboru. SBL, geslo Poljanec Leopold, elektronska izdaja (<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi446749/>); *Enciklopedija Slovenije*, knjiga 9, Plo-Ps, Ljubljana 1995, str. 101.

⁹⁶ AMNOM, fasc. 402/I, fotokopije, Zapisniki sej Narodnega sveta za Štajersko, 20. seja 20. novembra 1918, str. 62.

⁹⁷ 50. *izvestje državne gimnazije v Ptuj*, Ptuj 1919, str. 3 in 6, (dalje navajam: 50. *izvestje*).

⁹⁸ Ljubica Šuligoj, *Med svetovnima vojnama* str. 49.

⁹⁹ Ribnikar, Sejni zapisniki, 1. del, str. 139; Iz 24. seje Narodne vlade SHS v Ljubljani dne 22. november 1918, Slovenec, letnik 46, št. 276, 30. november 1918, str. 4; 50. *izvestje*, str. 13.

¹⁰⁰ 50. *izvestje*, str. 13.

¹⁰¹ Šuligoj, *Med svetovnima vojnama*, str. 49.

dr. Aleksander Kollenz, Josip Kriwer, Severin Mair in dr. Anton Tangl.¹⁰² Do pomladi leta 1919 je bila gimnazija skoraj popolnoma nemška. Med nastavljenimi učitelji so bili le trije slovenski profesorji, dr. Josip Komljanec, Anton Kolarič ter ravnatelj Franjo Vajda.¹⁰³ V marcu 1919 so bili po odredbi, št. 3594 Višjega šolskega sveta v Ljubljani odpuščeni iz službe »zagrizeni nemški profesorji« Johann Preindl, dr. Adolf Braunner, dr. Wilhelm Hoffer in dr. Josip Zack.¹⁰⁴ Prof. Preindl se je ob odhodu iz šole poslovil od svojih slovenskih in nemških dijakov, kakor je poročal *Ptujski list*, z vzklikom »Hoch Deutschland«, zaradi česar so ga politične oblasti aretirale ter ga za nekaj časa tudi priprle.¹⁰⁵ Učiteljskemu zboru so se aprila 1919 na novo priključili: profesorji Fran Alič, Ivan Steblovnik in dr. Karel Zelenik ter učitelji Rajko Pirnat, Hinko Vodnik in Anton Sovré. Konec maja 1919 je višji šolski nadzornik dr. Leopold Poljanec zaprisegel slovenske člane učiteljskega zbora.¹⁰⁶ Usoda nemške gimnazije na Ptujju je bila dokončno zapečaten z odredbo št. 2710, z dne 2. junija 1919, s katero je Poverjeništvo z uk in bogočastje ukinilo nemško gimnazijo, na mesto nje pa ustanovilo realno gimnazijo s slovenskim učnim jezikom.¹⁰⁷ Šolsko leto, ki se je končalo 28. junija 1919, je uspešno zaključilo 211 dijakov. Med njimi je bilo 138 Nemcev (65,4 %), 72 Slovencev (34,1 %) in en Čeh (0,5 %). Po veroizpovedi je bilo med njimi 180 rimokatolikov (85,3 %) in 20 evangeličanov (9,5 %).¹⁰⁸ Ob koncu šolskega leta so zavod zapustili še preostali nemški učitelji: Johann Capelari, dr. Christian Kleinlercher, dr.

¹⁰² Ribnikar, Sejni zapisniki, 2. del, str. 9.

¹⁰³ 50. *izvestje*, str. 3; Fran Alič, Spomini – pred 50 leti na ptujski gimnaziji, v: 63. Izvestje Gimnazije Dušana Kvedra v Ptujju 1869–1969, Ptuj 1969, str. str. 195, (dalje navajam: Alič, Spomini pred 50 leti na ptujski gimnaziji). Slavist dr. Josip Komljanec je prišel na ptujsko gimnazijo leta 1902, prof. Anton Kolarič, učitelj verouka, pa leta 1905.

¹⁰⁴ Prav tam, str. 14; Ptujska gimnazija se polagoma poslovenjuje, *Ptujski list*, leto I, št. 2, 13. 4. 1919, str. 4; Ribnikar, Sejni zapisniki, 2. del, str. 5.

¹⁰⁵ Aretacija prof. Preindla, *Ptujski list*, letnik I, št. 6, april 1919, str. 2.

¹⁰⁶ 50. *izvestje*, str. 3 in 14. Fran Alič je na gimnaziji poučeval latinščino, grščino in zgodovino, Ivan Steblovnik latinščino, psihologijo ter slovenščino nemške dijake v drugem razredu, dr. Karel Zelenik slovenščino nemške dijake v tretjem razredu, Rajko Pirnat matematiko, prirodopis, prirodoslovje ter telovadbo, Hinko Vodnik, zemljepis, matematika in prirodopis, Anton Sovré slovenščino, nemščino, latinščino ter slovenščino nemške dijake od petega do osmega razreda.

¹⁰⁷ Nemške srednje šole, *Učiteljski tovariš*, leto 59, št. 26, 25. junij 1919, str. 4; Nemške srednje šole, *Ptujski list*, letnik 1, št. 13, 29. junij 1919, str. 2; Realna gimnazija v Ptujju, *Ptujski list*, letnik 1, št. 22, 31. avgust 1919, str. 2. V šolskem letu 1919/20 se je od 1. do 3. razreda vpeljal pouk po predmetniku za realne gimnazije, od 4. do 8. razreda pa je ostal v veljavi pouk po predmetniku humanistične gimnazije. Učni jezik v vseh 8 razredih in v vseh predmetih je bila slovenščina.

¹⁰⁸ 50. *Izvestje*, str. *Učiteljski tovariš*, leto 59, št. 31, 30. julij 1919, str. 5. Učni uspeh dijakov je bil naslednji: 32 odlično sposobnih, 143 sposobnih, 4 vobče sposobnih, 16 nesposobnih, 13 s ponavljalnim izpitom in 3 neizprašani.

Aleksander Kollenz, Josef Kriwer, Severin Mair in Anton Taugl.¹⁰⁹ S šolskim letom 1919/20 je postala ptujska gimnazija slovenska, slovenskim učiteljem pa so se na šoli pridružili pregnani prof. dr. Franc Kotnik s celovške gimnazije, Peter Holeček, Ladislav Mlakar, Josip Petauer in Franc Pretnar.¹¹⁰ Izpeljano slovenizacijo šole v omenjenem šolskem letu je potrjevala tudi narodnostna podoba dijaštva; med vpisanimi 228 učenci je bilo le 29 Nemcev ali 12,72 %.¹¹¹ Čeprav je *Ptujski list* ob objavi oglasa za vpisovanje dijakov na gimnazijo avgusta 1919 zapisal, da se bo z nemškimi dijaki, ki še ne obvladajo slovenščine »postopalo v prehodni dobi s primerno obzirnostjo in prizanesljivostjo«, se je z odselitvijo nemških uradniških družin, iz katerih je prihajalo veliko gimnazijcev, v Avstrijo ter z odpravo ptujskih »Studentenheimov«, njihovo število v naslednjih letih močno zmanjšalo.¹¹² V šolskem letu 1922/23 je bilo na ptujski gimnaziji med 192 učenci le 12 nemških dijakov, kar je predstavljalo samo 6,2 % vseh vpisanih. Število učencev nemške narodnosti je v letih od 1918 do okupacije leta 1941 nihalo.¹¹³ Glede obiska srednjih šol je *Ptujski list* sredi leta 1920 zapisal, da se jih ptujski Nemci »izogibajo, rajši študirajo privatno in hodijo v Gradec delat izpite. In to samo iz sovraštva do slovenščine, ki je danes državni jezik«. Svoje poročilo pa zaključuje z besedami: »Ali mislijo ti zapeljani študentki in njih zgrizeni starši, da bodo dobili pri nas zaslužka brez temeljitega znanja našega jezika? Naša uprava mora v bodoče odklanjati ljudi, ki se brez potrebe izražajo v tujem jeziku in v tujem duhu.«¹¹⁴

Do konca šolskega leta 1918/19 sta ostala nemška tudi Dijaški (Studentenheim)¹¹⁵ in dekliški dom (Deutsches Mädchenheim), kjer je domovalo okoli 100 gojencev in gojenk iz nemške Avstrije.¹¹⁶ Še pred koncem šolskega leta, maja 1919, je vladni komisar dr. Matej Senčar razrešil oba upravitelja do-

¹⁰⁹ 50. *Izvestje* str. 3 in 13. Josip Koinig, učitelj pripravljalnega razreda in telovadbe, ki je bil na gimnaziji od februarja 1913, je zaradi bolezni umrl 8. februarja 1919 v Ptujju.

¹¹⁰ Šuligoj, *Sprehod skozi zgodovino gimnazije*, str. 35 in 36. S šolskim letom 1919/20 so slovenske prosvetne oblasti tudi na Ptujjski gimnaziji vpeljale učni načrt za realne gimnazije. Latinščino in grščino sta zamenjala francoščina in srbohrvaščina, več ur pa so dobili tudi naravoslovni predmeti.

¹¹¹ Šuligoj, *Med svetovnima vojnama*, str. 50.

¹¹² Gimnazija, *Ptujski list*, letnik 1, št. 20, 17. avgust 1919, str. 3.

¹¹³ Šuligoj, *Med svetovnima vojnama*, str. 50.

¹¹⁴ Ptujjska nemška stranka, *Ptujski list*, letnik II, šte. 29, 18. julij 1920, str. 1.

¹¹⁵ Dijaški dom, kot vzgojno izobraževalna ustanova, je bil ustanovljen s sklepom Mestnega sveta deželno knežjega kameralnega mesta Ptuj 8. junija 1899 o novogradnji gimnazijskega poslopja in o preureditvi prostorov nižje gimnazije za nemški dijaški dom. Dijaški dom v Ptujju, ki je imel svoje prostore zraven ptujske gimnazije, je bil svečano odprt 18. septembra 1900. Svojim dijakom, ki so prihajali iz različnih območij monarhije, je nudil vso oskrbo in pomoč pri učenju. Gojenci doma niso mogli postati dijaki slovenske narodnosti.

¹¹⁶ Nemška zlobnost in lažnivost, *Ptujski list*, letnik 4, šte. 14, 9. april 1919, str. 1.

mov, Antona Kerna in Antonijo Stering-Kellenberger. Začasno nadzorstvo nad obema vzgojnima zavodoma je poveril gimnazijskemu ravnatelju Franju Vajdi, kasneje pa je vodstvo dijaškega doma prevzel prof. Hinko Vodnik.¹¹⁷ Ob koncu šolskega leta 1918/19 so poleg 18 gojenk iz nemške Avstrije dekliški dom zapustile tudi učiteljice Hildegard Hertzog, Marija Czasta in Amalija Stein, upraviteljica Antonija Stering-Kellenberger pa je ostala v Ptuj.¹¹⁸ Julija 1919 je vodstvo nemškega dekliškega doma, ki se je preimenoval v Mladiko, prevzela učiteljica meščanske šole Iva Kobalova.¹¹⁹ Ker je število gojenk iz leta v leto upadalo, je mestna občina leta 1931 dekliški dom ukinila.

Poleg omenjenih šol je v mestu ob Dravi v šolskih letih 1918/19 in 1919/20 pod okriljem nemškega glasbenega društva (Musikvereina) delovala tudi nemška glasbena šola.¹²⁰ V šolskem letu 1918/19, ki se je pričelo 1. oktobra, so poleg Karla Ettlerja, dolgoletnega ravnatelja, na šoli poučevali še: Emma Haring, Ana Fiala, Thekla Fersch in Marija Schweyda. Med letom je šolo obiskovalo 127 učencev, med njimi je bilo tudi nekaj slovenskih otrok. Ob koncu šolskega leta sta učiteljski zbor zapustili učiteljici klavirja Emma Haring in Ana Fiala.¹²¹ Ker je mestna občina julija 1919 ustanovila na Ptuj Mestno slovensko glasbeno šolo, na nemški glasbeni šoli v šolskem letu 1919/20 niso zaposlili novih učiteljev. Na šoli sta ostala le ravnatelj in učiteljica Marija

¹¹⁷ »Dijaški dom« in Dekliški dom« v Ptuj v slovenskih rokah, *Ptujski list*, letnik I, štev. 7, 18. maj 1919, str. 3; Preustroj ljudskih in meščanskih šol, odslovitev in namestitev učiteljstva v Ptuj, *Učiteljski tovariš*, letnik 59, štev. 17, 23. april 1919, str. 6, Alič, Spomini pred 50 leti na ptujski gimnaziji, str. 196.

¹¹⁸ SI_ZAP/0005, fond: MOP, šk. 244, Dovoljenja za izdajo potnih listov.

¹¹⁹ Vodstvo »Mladike v Ptuj«, *Učiteljski tovariš*, leto 59, štev. 30, 23. julij 1919, str. 6.

¹²⁰ Nemška glasbena šola, pod okriljem Musikvereina, je bila ustanovljena 1. junija 1878. V okviru šole je delovala godba na pihala, godalni sekstet, godalni in harmonikarski orkester. Število učencev glasbene šole je iz leta v leto naraščalo; leta 1885 je bilo v šolo vpisanih že 92 učencev. Učenci so bili po večini nemške narodnosti, vendar je šolo obiskovalo tudi nekaj slovenskih otrok. Na šoli so poučevali le artistični ravnatelji in učitelji, ki so večinoma prišli iz Nemčije, edini izjemi sta bili prvi ravnatelj Anton Stöckl (od 1878/79 do 1881/82) in Filip Emeršič, ki je v letih od 1890/91 do 1894/5 vodil oddelek pihal. Od leta 1887 sta imela Musikverein in glasbena šola svoje prostore v prvem nadstropju stavbe meščanskega špitala, v današnji Dravski ulici v Ptuj. Med najzaslužnejšimi ravnatelji šole se omenjajo Erich Wolf Degner, Arno Schütze, dr. Roderick von Mojsisovics in Karl Ettler, ki je vodil šolo od septembra 1910 do ukinitve leta 1920. Med prvo svetovno vojno se je na šoli izmenjalo kar nekaj učiteljev. Klavir so poučevale pianistka Camila Karbelar, Anny Teichmann in Ema Haring, violino Franz Strunz do leta 1915, ko je bil vpoklican k vojakom, Thekla Fersch in Karl Picker, ki je v odsotnosti ravnatelja Karla Ettler – leta 1917 je odšel k vojakom, vodil tudi učiteljski zbor. Šola je delovala s koncesijo in s sredstvi k. k. ministrstva za kulturo in šolstvo, štajerskega deželnega zbora, mestne občine Ptuj, nemškega šolskega društva, društva Südmarcha, Predujemnega društva Ptuj in Hranilnice; v: Hasl, *Zgodovina glasbene šole*, str. 7–21.

¹²¹ SI_ZAP/006, fond: MD, škatla 13, ovoj: MD-II-7/1 Pettau Musikverein Chronik, leto 1918/19.

Schweyda. Ettler je poučeval klavir, violino, rog, harmoniko ansambelsko in orkestralno glasbo, komorno petje ter zgodovino glasbe, učiteljica Schweyda pa je bila zadolžena za pouk violine, violončela, klavirja in flavte. V šolskem letu 1919/20 je bilo na šoli 94 učencev, od teh je bilo 63 deklet (67 %) in 31 fantov (33 %). Po narodnosti je bilo med njimi 70 nemških (74,5 %), 18 slovenskih (19,1 %) in 6 ali 6,4 % hrvaških otrok.¹²² Zaradi prostorske stiske je mestno zastopstvo že leta 1919 zahtevalo od nemškega glasbenega društva (Musikvereina), da prouči možnost združitve nemške glasbene šole s slovensko Mestno glasbeno šolo. Vodstvo društva je 26. julija 1919 obravnavalo to zahtevo ter je v primeru združitve postavilo pogoj, da združeni glasbeni zavod še naprej vodi nemški učitelj Karl Ettler ter da poteka pouk pri učencih, ki ne obvladajo dovolj slovenščine v nemščini oziroma po njihovi želji. Revni in manj premožni sposobni učenci so oproščeni plačevanja šolnine ne glede na nacionalno pripadnost. Glasbeno društvo imenuje v kuratorij Mestne glasbene šole enako število članov kakor mestna občina, učenemu osebju mestne glasbene šole pa je dovoljena udeležba pri vajah in prireditvah Musikvereina.¹²³ Mestna občina na ta sklep nemškega glasbenega društva ni odgovorila. Da bi opravičila svoj obstoj, je nemška glasbena šola razširila svojo dejavnost. V omenjenih letih je pripravila 6 internih in 8 javnih nastopov učencev, učitelji so sodelovali pri dveh večerih komorne glasbe, 24. junija 1920 pa so na šoli s slavnostnim koncertom počastili 10-letnico delovanja ravnatelja šole Karla Ettlerja.¹²⁴ Z ukinitvijo Musikvereina leta 1920 je prenehala delovati tudi nemška glasbena šola. Društveno premoženje in šolski inventar je prevzela slovenska Mestna glasbena šola, ki se je preselila iz dijaškega doma v prostore nekdanje nemške glasbene šole. Po ukinitvi nemške glasbene šole je Ptuj zapustil tudi ravnatelj šole Karl Ettler. Odšel je v Nemčijo v Leipzig.¹²⁵

Po ukinitvi nemškega pouka je Politično in gospodarsko društvo Nemcev v Sloveniji tudi v Ptuju, podobno kot v Mariboru in Celju, začelo s privatnim poučevanjem nemških otrok.¹²⁶ Kljub dejstvu, da nemška manjšina v Ptuju od oktobra 1925 dalje ni imela več pouka v maternem jeziku, je vendarle imela svoje zastopnike v mestnem šolskem svetu, gimnaziji in v kuratoriju dijaškega doma vse do leta 1938. Interese nemške manjšine so v omenjenih

¹²² Prav tam, leto 1919/20.

¹²³ Hasl, *Zgodovina Glasbene šole*, str. 20–21.

¹²⁴ Prav tam; SI_ZAP/006, fond: MD, škatla 13, ovoj: MD-II-7/1 Pettauer Musikverein Chronik, šolsko leto 1918/19 in 1919/20.

¹²⁵ Hasl, *Zgodovina Glasbene šole*, str. 23; Jurkovič, *Glasbeno življenje*, str. 189. Slovenska glasbena šola je bila ustanovljena s sklepom mestnega sveta 27. julija 1919.

¹²⁶ Janez Cvirn, *Nemci na Slovenskem (1848–1941)*, str. 73. Politično in gospodarsko društvo v Sloveniji je poučevalo tudi nemške otroke v Celju, Mariboru in Guštanju (danes Ravne na Koroškem).

letih najprej v mestnem, nato v krajevnem šolskem svetu zastopali ptujski odvetnik dr. Sikst Fichtenau, leta 1928 je postal član šolskega sveta trgovec Valerijan Spruschina, po njegovi smrti v oktobru istega leta pa ga je zamenjal Erwin Damisch.¹²⁷ Johann (Ivan) Streudte je bil dolga leta član šolskega sveta obrtne nadaljevalne šole.¹²⁸ Leta 1925 je bil imenovan tudi v kuratorij dijaškega doma. V kuratoriju dijaškega doma sta se mu leta 1928 pridružila še dr. Fichtenau in Valerijan Spruschina, ki pa ga je oktobra zamenjal ravnatelj Vorschusvereina v Ptuj Herman Kersche. Ta je bil še istega leta izvoljen tudi v kuratorij Mladike.¹²⁹

Med obema vojnama je nemška manjšina še nekajkrat načela vprašanje lastnega izobraževanja. O šolskih problemih so večkrat razpravljali tudi na sejah ptujskega mestnega sveta. Ob desetletnici obstoja Kraljevine leta 1928 so tudi na Ptuj in v okolici, podobno kot v drugih krajih na slovenskem Štajerskem, izpeljali Nemci računajoč na gospodarsko odvisnost slovenskega prebivalstva, dobro premišljeno in podrobno organizirano agitacijo za nemško šolo z zbiranjem podpisov staršev. Akcija ni uspela, saj slovenski starši niso imeli nemško govorečih otrok, »pristnih Nemcev« v Ptuj pa je bilo zelo malo. Večina oseb, ki se je deklarirala za Nemce, je imela, kakor je poročal pisec članka, »svoje korenine v Slovenskih goricah in na Ptujem polju«. ¹³⁰ Avgusta 1940 je neimenovani poročevalec v poročilu o razmerah na Ptuj, ki ga je poslal Südostdeutsches Institutu v Gradcu, zapisal, da so se otroci ptujskih Nemcev in nemčurjev poučevali samo v slovenskem jeziku, ker na Ptuj ni bilo nemške šole. Privatni pouk v nemškem jeziku je bil nedosegljiv, saj ni bilo več učnih moči. Stari profesor, ki jih je v preteklosti poučeval, pa ni

¹²⁷ SI_ZAP/0121, fond: Osnovna šola Mladika Ptuj 1878–1992, šk. 47, ovoj 59, Kronika Državne dekleške narodne šole v Ptuj, Letno poročilo za šolsko leto 1924/25; SI_ZAP/0005, fond: MOP, knjiga 101, Zapisniki občinskih sej 1924/25, Zapisnik 5. redne seje 4. april 1925. Mestni šolski svet, ki je imel značaj krajevnega šolskega sveta, je vodil dr. Matej Senčar, podpredsednik je postal učitelj Vinko Šerona, odborniki pa so poleg odvetnika dr. Siksta Fichtenau bili še zdravnik dr. Bela Stuhec, profesor dr. Franc Kotnik, zastopnik cerkve vikar Franc Cilenšek, zastopnik učiteljstva učitelj Uroš Peček in gostilničar Dragutin Zupančič; MOP, knjiga 102, Zapisniki občinskih sej 1927–1928, zapisnik III. redne seje občinskega sveta 8. marca 1928 in Zapisnik X. redne seje občinskega sveta 2. oktober 1928.

¹²⁸ Neverjetne predrznosti, *Ptujski list*, letnik III, šte. 14, 3. april 1921, str. 2.

¹²⁹ SI_ZAP/0005, fond: MOP, knjiga 101, Zapisniki občinskih sej 1924/25, Zapisnik V. redne seje 4. april 1925; knjiga 102, Zapisniki občinskih sej 1927–1928, Zapisnik III. redne seje mestnega sveta 8. marca 1928 in Zapisnik X. redne seje mestnega sveta 2. oktober 1928.

¹³⁰ O agitaciji za nemške šole v naši oblasti, Mariborski večernik »Jutra«, leto II. (IX.), šte. 279, 7. december 1928, str. 2. Agitacija za nemške šole je potekala v Mariboru, v Sladkem Vrhu, Marenbergu (danes Radlje ob Dravi), Sv. Lovrencu na Pohorju (danes Lovrenc na Pohorju), v Konjicah in v Celju. Največ podpisov, okoli 450, so nabrali v celjski okolici priganjači tovarnarja Westena, medtem ko za Ptuj ne navajajo število podpisov.

mogel več prihajati na Ptuj. Nemške otroke so kratko malo označili za Slovence. Tako na primer v šoli na Hajdini nemških otrok, katerih oče ali mati sta imela slovensko ime, ali so bili starši rojeni na Ptuj ali v bližnji ptujski okolici, sploh niso hoteli vpisati kot nemške učence. V drugem razredu dekliške šole v Ptuj je bilo 12 nemških deklic, čeprav so se njihovi straši prištevali k *volksdojčerm*, so bile samo 4 deklice spoznane za »nemške učenke«, ostalih 8 deklic pa so šolske oblasti prištele med »vindišarje«. S strani učiteljstva so bili nemški otroci izpostavljeni velikemu šikaniranju. Otroci, ki so se udeležili domovinskih večerov (Heimabende), ki jih je pripravil Kulturbund v nemškem društvenem domu ali pa so bili na igrišču Športnega kluba (Sport Klub Pettau), so bili deležni številnih šikaniranj, učitelji so preverjali njihovo znanje, dogajalo se je, da so morali ponavljati razred, nekaj učencev pa so enostavno kar izključili iz šole.¹³¹ Po podatkih Kulturbunda je bilo v zadnjem predvojnem šolskem letu 1940/41 na Ptuj 36 nemških šoloobveznih otrok; med njimi je 21 otrok obiskovalo ljudsko, trije meščansko šolo, 12 dijakov pa gimnazijo.¹³² Nemškega pouka so bili ponovno deležni med okupacijo.

VIRI IN LITERATURA

Arhivsko gradivo

Muzej narodne osvoboditve Maribor

Fond: Schwäbisch-Deutscher Kulturbund Kreis Marburg und Pettau, mapa: Ortsgruppe SDKB Pettau-odborovski sejni zapisniki in dopisi, mapa Ortsgruppe SDKB Pettau – dopisi leto 1940/41.

Fond: Südostdeutsches Institut (SODI).

Šk. 402/I Zapisniki sej Narodnega sveta z Štajersko.

Pokrajinski muzej Ptuj Ormož – Arhiv zgodovinskega oddelka

Fasc.: Nemška predvojna dejavnost.

Fasc.: Buržoazna dejavnost pred vojno-narodnoobrambna dejavnost.

¹³¹ AMNOM, fond: Südost-deutsches Institut, ovoj 7, mapa: Razna poročila o političnem življenju v Sloveniji 1936–1941, Eindrücke und persönliche Erlebnisse aus Slowenien in der Zeit vom 1. Oktober 1939 bis Ende Juli 1940, Graz, im Monat August 1940; (dalje navajam: fond: SODI).

¹³² AMNOM, fond: Švabsko-nemška kulturna zveza za okrožja Maribor in Ptuj, mapa: SDKB Ortsgruppe Pettau dopisi leto 1940/41, Dopis 7. september 1940; (dalje navajam: fond: SDKB).

Zgodovinski arhiv Ptuj

Fond: Mestna občina Ptuj 1864–1941, šk. 101, šk. 214, šk. 227, šk. 232, šk. 234, šk. 243, šk. 244, šk. 247.

Fond: Muzejsko društvo, šk. 13.

Fond: Gimnazija 1869–1994, šk. 10.

Fond: Osnovna šola Mladika, šk 47.

Fond: Osnovna šola Breg 1912–1984 – historiat.

Fond: Osnovna deška šola v Ptuj 1867–1945 – historiat.

Uradni listi in objave virov

Ribnikar Peter, *Sejni spisi Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Dežalnih vlad za Slovenijo 1918–1921*, I. del, Ljubljana 1999.

Ribnikar Peter, *Sejni spisi Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Dežalnih vlad za Slovenijo 1918–1921*, II. del, Ljubljana 1999.

Ribnikar Peter, *Sejni spisi Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Dežalnih vlad za Slovenijo 1918–1921*, III. del, Ljubljana 1999.

Uradni list narodne vlade SHS v Sloveniji (4. 11. 1918–30. 1. 1919).

Uradni list deželne vlade za Slovenijo (1. 2. 1919–8. 8. 1921).

Enciklopedije in biografski leksikoni

Enciklopedija Slovenije knjiga 8 Nos/ Pli, Ljubljana 1995.

Enciklopedija Slovenije knjiga 14 V/W, Ljubljana 2000.

Slovenski biografski leksikon, elektronska izdaja.

Časniki

Štajerc, 1918.

Slovenski gospodar: podučiven list za slovensko ljudstvo, 1918–1919.

Ptujski list, 1919–1922.

Učiteljski tovariš, 1918–1919.

Literatura

Fran Alič, *Spomini-Pred 50 leti na ptujski gimnaziji. 63. Izvestje gimnazije Dušana Kvedra v Ptuj 1869–1968*. Ptuj 1969, str. 194–197.

Etbin Bojc, Doneski h gradivu za zgodovino šolstva na območju sedanje občine Ptuj. *Petovio-Ptuj 69–1969. Zbornik razprav ob tisoč devetstoletnici* (urednik: dr. Vladimir Bračič). Maribor 1969, str. 226–255.

Janez Cvirn, *Trdnjavski trikotnik: politična orientacija Nemcev na spodnjem Štajerskem (1861–1914)*. Maribor 1997.

Ervin Dolenc, *Kulturni boj: Slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929*. Ljubljana 1996.

Werner Drobesh, »Deutscher Schulverein« Njegova ideologija, notranja struktura in delovanje s posebnim ozirom na Slovenijo. *Zgodovinski časopis*, letnik 46, Ljubljana 1992, šte. 2, str. 187–196.

Aleš Gabrič, Slovenske gimnazije po letu 1918. *Šolska kronika*, letnik 8, št. 2, Ljubljana 1999 str. 258–278.

Aleš Gabrič, *Sledi šolskega razvoja na Slovenskem* (elektronski vir). Pedagoški inštitut, Ljubljana 2009.

Drago Hasl, *Zgodovina glasbene šole v Ptuj (k 40. letnici slovenske glasbene šole)*. Ptuj 1959.

Gregor Jenuš, Štajersko vprašanje in vloga dr. Frana Kovačiča na pariški mirovni konferenci. *Studia Historica Slovenica, Časopis za humanistične in družboslovne študije*, letnik 9, Maribor 2009, šte. 2–3, str. 669–690.

Jure Maček, Slovensko meščansko šolstvo po letu 1918–do sprejetja zakona o meščanskih šolah. *Arhivi*, letnik 30, šte. 1, Ljubljana 2007, str. 121–141.

Marija Masten Hernja, Ptujaska gimnazija od nastanka 1869–1918. *Zbornik ob 125-letnici Ptajske gimnazije* (urednik: Vlado Horvat). Gimnazija Ptuj 1994, str. 10–45.

Marija Masten Hernja, Nataša Majerič Kekec, *Prvi med enakimi!, Funkcija mestnega sodnika in župana skozi stoletja*. Zgodovinski arhiv Ptuj 2006.

France Ostanek, Šolski sistemi na Slovenskem v obdobju 1774–1963. *Šolska kronika*, letnik 8, Ljubljana 1999, str. 51–72.

50. izvestje državne gimnazije v Ptuj 1918/19, Ptuj 1919.

Ljubica Šuligoj, *Socialna in narodnoobrambna gibanja na ptujskem območju med obema vojnama*. Doktorska disertacija. Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani Filozofska fakulteta Oddelek za zgodovino, Ljubljana 1989.

Ljubica Šuligoj, Med svetovnima vojnama (Gimnazija v narodnoobrambnem boju). *Zbornik ob 25-letnici Ptajske gimnazije* (urednik: Vlado Horvat). Gimnazija Ptuj 1994, str. 48–69.

Bogo Teply, Narodnostno življenje pri Lenartu v Slovenskih goricah pred prvo svetovno vojno. *Svet med Muro in Dravo*, Maribor 1968, str. 474–515.

Karel Verstovšek, Preustroj šolstva v Sloveniji. *Slovenec*, letnik 49, leto 1921, šte. 7 in 8.

Andrej Vovko, Nemško manjšinsko šolstvo na Slovenskem v obdobju stare Jugoslavije. *Zgodovinski časopis*, letnik 40, leto 1986, šte. 3, str. 311–321.

Andrej Vovko, Učilnice na temni strani meseca. *Temna stran meseca: kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1944–1990. Zbornik člankov in dokumentov* (urednik: Andrej Aplenc). Ljubljana 1998, str. 195–203.

Tone Zorn, Kulturna avtonomija za Koroške Slovence in nemška manjšina v Sloveniji med obema vojnama. *Zgodovinski časopis*, letnik XXVIII, leto 1974, štev. 3–4, str. 347–366.

“SLOVENISATION” OF THE GERMAN EDUCATION IN PTUJ AFTER WORLD WAR I

Summary

Until the disintegration of the Habsburg monarchy, Ptuj was a German language island within the Slovene countryside. It had a well-developed network of educational institutions. Next to the German city kindergarten, which was established already in 1875, there were also the German city five-year school for girls and the German city five-year school for boys, each of them having two classes, a four-year bourgeoisie school for girls with an end course, the Emperor Franz Joseph Provincial Gymnasium, Music school of the German music society (Musikverein), the trade advanced school for trade apprentices, the commercial and one-year housekeeping school for girls, and the “Schulverein” five-year school in Breg by Ptuj. All these schools were German, Slovene was taught only in gymnasium and was only mandatory for Slovenes; German students were offered optional Slovene language courses. A hall of residence for boys and one for girls, which have always been “strong pillars for preservation and strengthening of Germanness in Ptuj”, were also in the city. Next to these German schools there were also a Slovene school for girls and a Slovene school for boys that had only Slovene teaching staff. These two schools were meant only for Slovene children from the surroundings.

In the first months of the Slovene government after the political overthrow, the Ptuj city council left the German educational system as it was. In December 1918, only the headmaster Tomaž Wernitznigg, who was also a district school supervisor for the city of Ptuj and the German schools in Ormož district, was discharged. In January 1919, Adolf Brauner, Ph.D., a professor at the Ptuj gymnasium, who was also the district school supervisor for the German schools in Ptuj, Ormož, Rogatec and Rogaška Slatina, was dismissed by the Trust for Education and Worship. His duties were entrusted to Matija Heric, the district school supervisor in Ptuj. Pavel Flerè, a headmaster from Letuš, took over the duties of a district school supervisor for the Ptuj and Ormož judicial district in March 1919. At the beginning of 1919, the old Ptuj city school council, which was led by Germans and local Germanomaniacs, was discharged. A new, Slovene, council was established and it was first led by the gerent of the city municipality, Fran Jurtela, Ph.D., and after his resignation by the government commissioner Matej Senčar, Ph.D.

In April 1919, the high school council in Ljubljana transformed, on the basis of the decree Nr. 8608 that was issued on 29th November 1918 by the Trust of Education and Worship, and on the basis of the proposal of the city school council in Ptuj, the public and bourgeoisie school in Ptuj. They fired 20 teachers, who were of the German nationality and who spoke in favour of “*German Austria*”. The school in Breg was the first one to experience the “Slovenisation”, for the Slovene teachers started teaching already on 1st April 1919. The German boys’ and the German girls’ city public school were also abolished in April. For children of “pure German nationality”, the five-year German city public school with one class and German as teaching language was established. The number of German children

in Ptuj was decreasing each year and therefore the school first changed from a five-year school to a three-year school in the school year 1919/20, and to a two-year school afterwards. In the school year 1920/21 it was abolished as an independent institution and the German children were put in two classes and joined with the boys' and girls' school. The two German classes were closed at the end of October 1925. The bourgeoisie school was reorganised after the overthrow as well. At the beginning of September 1919, the Ptuj city advisory committee discharged the trade advanced and guild German business school. The Slovene business and trade schools were established instead. The girls' bourgeoisie school was entirely Slovene in the school year 1920/21. The Ptuj gymnasium also went through some changes, i.e. on 3rd January 1919 the first class with Slovene as teaching language was opened. The destiny of the German gymnasium in Ptuj was finally sealed with the decree Nr. 2710 from 2nd June 1919, with which the Trust of Education and Worship abolished the German gymnasium and established a gymnasium with Slovene as teaching language instead. The abolition of the "Musikverein" in 1920 also meant the end of the German music school. Lessons in German were in Ptuj introduced again with the occupation in April 1941.

»SLOWENISIERUNG« DES DEUTSCHEN SCHULWESENS IN PTUJ/PETTAU NACH DEM ERSTEN WELTKRIEG

Zusammenfassung

Bis zu dem Zerfall der Habsburger Monarchie galt Ptuj/Pettau als eine deutsche Sprachinsel innerhalb des slowenischen Landes. Ptuj/Pettau hatte ein gut organisiertes Netzwerk von Erziehungs- und Bildungsanstalten. Neben des deutschen Stadtkindergartens, der schon im Jahr 1875 errichtet wurde, waren in Ptuj/Pettau noch die deutsche fünfklassige Schule für Mädchen und fünfklassige Volksschule für Jungen, jede mit einer Parallelklasse, die vierklassige bürgerliche Schule für Mädchen mit einem Abschlusskurs, das Kaiser-Franz-Joseph-Landesgymnasium, die Musikschule des deutschen Musikvereins, die Gewerbe Weiterbildungsschule für Lehrlinge, die Handelsschule und einjährige Haushaltsschule für Mädchen und die „Schulverein fünfklassige Schule“ in Breg bei Ptuj/Pettau. Alle Schulen waren deutsch, Slowenisch wurde nur am Gymnasium unterrichtet und war nur für Slowenen obligatorisch. Deutsche Schüler konnten einen Slowenisch-Kurs als Wahlfach besuchen. In der Stadt waren noch ein Schülerheim und ein Mädchenheim, die stets als „starke Stützen für die Erhaltung und Stärkung des Deutschtums in Ptuj/Pettau“ dienten. Neben den deutschen Schulen waren in der Stadt noch die slowenische Schule für Jungen und die Bezirksschule für Mädchen, wo ausschließlich slowenische Lehrer unterrichteten. Die Schulen wurden nur von slowenischen Kindern besucht.

Der Ptuj/Pettau Stadtrat ließ das deutsche Schulwesen in den ersten Monaten nach dem Umsturz unverändert. Im Dezember 1918 wurde nur der Bezirksschulaufseher für die Stadt Ptuj/Pettau und für die deutschen Schulen in dem Ormož/Friedau Bezirk, der Oberlehrer Tomaž Wernitznigg, seiner Pflichten enthoben. Im Januar 1919 setzte die Verwaltung für Lehre und Kultus den Bezirksschulaufseher für die deutschen Schulen in Ptuj/Ptuj, Ormož/Friedau, Rogatec/Rohitsch und Rogaška Slatina/Rohitsch-Sauerbrunn, Dr. Adolf Brauner, einen Professor des Ptuj/Pettau Gymnasiums, ab. Seine Pflichten wurden Matija Heric anvertraut; Heric war ein Bezirksschulaufseher in Ptuj/Pettau. Im März 1919 übernahm Pavel Flerè, Oberlehrer aus Letuš/Leuts, die Aufgaben des Bezirksschulaufsehers für den Ptuj/Pettau und Ormož/Friedau Bezirk. Am Neujahr 1919 wurde der alte Ptujer/Pettauer Stadtschulrat, der in den Händen der Deutschen und lokalen Deutschtümler

war, aufgelöst. Es wurde ein neuer, slowenischer Schulrat eingeführt, der zuerst von dem Leiter der Stadtgemeinde, Dr. Fran Jurtela, geleitet wurde, nach seinem Rücktritt übernahm der Regierungskommissar Dr. Matej Senčar seinen Posten.

Im April 1919 änderte der höhere Schulrat in Ljubljana/Laibach im Sinne der Anordnung Nr. 8608 vom 20. November 1918, die von der Verwaltung für Lehre und Kultus ausgestellt wurde, und nach dem Vorschlag des Stadtschulrates von Ptuj/Pettau, das Volks- und bürgerliche Schulwesen. Sie entließen 20 Lehrer und Lehrerinnen deutscher Nationalität, die sich für „*deutsches Österreich*“ erklärten. Die Schule in Breg wurde als erste „slowenisiert“, denn schon am 1. April 1919 wurde der Unterricht ganz von slowenischen Lehrern übernommen. Im April wurden auch die deutsche Schule für Jungen und die deutsche Volksschule für Mädchen eingestellt. Für die Kinder der „reinen deutschen Nationalität“ wurde die fünfklassige deutsche Stadtvolksschule für Jungen und Mädchen mit Deutsch als Unterrichtssprache, errichtet. Da die Zahl deutscher Kinder in Ptuj/Pettau von Jahr zu Jahr kleiner wurde, wurde im Schuljahr 1919/20 aus einer fünfklassigen Schule eine dreiklassige, später noch eine zweiklassige Schule. Im Schuljahr 1920/21 wurde sie als selbstständige Einrichtung aufgelöst, deutsche Kinder wurden in zwei Klassen eingeteilt und an die Schule für Jungen und die Schule für Mädchen eingeschlossen. Beide deutsche Klassen wurden Ende Oktober 1925 eingestellt. Nach dem Umsturz erlebte auch das bürgerliche Schulwesen Veränderungen. Anfang September 1919 löste der Ptuj/Pettau Stadtbeirat die Gewerbeschule und die deutsche Gremium-Handelsschule auf. Statt deren wurde die slowenisch Handels- und Gewerbeweiterbildungsschule gegründet. Die bürgerliche Schule für Mädchen wurde im Schuljahr 1920/21 ganz slowenisch. Auch das Ptuj/Pettau Gymnasium erlebte einige Veränderungen. Schon am 3. Januar 1919 wurde die erste Klasse mit Slowenisch als Unterrichtssprache eröffnet. Das Schicksal des deutschen Gymnasiums in Ptuj/Pettau wurde endgültig mit der Anordnung Nr. 2710 vom 2. Juni 1919, mit der die Verwaltung für Lehre und Kultus das deutsche Gymnasium auflöste und an ihrer Stelle ein Realgymnasium mit Slowenisch als Unterrichtssprache gründete, besiegelt. Mit der Auflösung des Musikvereins im Jahr 1920 endete auch die deutsche Musikschule. Deutscher Unterricht wurde in Ptuj/Pettau wieder nach der Okkupation im April 1941 eingeführt.

Odziv ameriških Slovencev na dogodke v Evropi leta 1938 in splošen prikaz političnega stanja na pragu druge svetovne vojne

Milan Mrđenović*

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 327(73:4)"1938", 94(73=163.6)"1938"

Milan Mrđenović: Odziv ameriških Slovencev na dogodke v Evropi leta 1938 in splošen prikaz političnega stanja na pragu druge svetovne vojne. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 88=53(2017), 4, str. 55–87

Avtor se ukvarja s političnim razpoloženjem ameriških Slovencev in njihovim odnosom do zunanje-političnih dogodkov v Evropi leta 1938, ki so privedli svet na rob druge svetovne vojne. V članku ugotavlja, kako so bili ameriški Slovenci razdeljeni, razen v trenutku, ko so zahodne vlade začele popuščati Hitlerju. Takrat so prvič dozoreli pogoji za nastanek skupne ameriško-slovenske organizacije, ki bi lahko pripravila pomoč in politično podporo za Jugoslavijo v primeru, če bi jo napadle Hitlerjeve sile. Velik del članka se s pomočjo novejših literature, virov in znanstvenih prispevkov posveča tudi ameriškim notranjim in nasploh zunanjim političnim razmeram.

Ključne besede: Politika popuščanja, Sovjetska zveza (Rusija), ZDA, Velika Britanija, Francija, Nemčija, Italija, Čehoslovaška, Avstrija, ameriški Slovenci, Jurij Trunk, Ivan Molek, Anton Garden, komunizem, nacizem, fašizem, demokracija

* Milan Mrđenović, uni. dipl. zgodovinar in doktorski študent Ameriških študij na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI – 1000 Ljubljana, milan.mr85@gmail.com

1.01 Original Scientific Article

UDC 327(73:4)"1938", 94(73=163.6)"1938"

Milan Mrdenović: Feedbacks of American Slovenes on Events in Europe in 1938 and Presentation of Political Situation at the Outbreak of World War II. Review for History and Ethnography, Maribor 88=53(2017), 4, pp. 55–87

The author deals with political spirit of American Slovenes and their attitude towards foreign affairs events in Europe in 1938, which led the world to the World War II. In the treatise, the author states that American Slovenes were divided, except at the point when western governments started to indulge Hitler. At that point the circumstances were, for the first time, right for establishment of a joint American-Slovene organisation, which was able to provide help and political assistance for Yugoslavia in case of Hitler's attack. On the basis of recent literature, sources, and scientific articles, a great deal of the treatise deals with the American inner and foreign political issues.

Key words: appeasement policy, Soviet Union (Russia), USA, Great Britain, France, Germany, Italy, Czechoslovakia, Austria, American Slovenes, Jurij Trunk, Ivan Molek, Anton Garden, communism, Nazism, fascism, democracy

UVOD¹

Leta 1938 je Evropa doživljala dramatične trenutke. Vse je kazalo na pospešeno pripravo terena za spopad svetovnih sil, ki se mu ne bo moč izogniti. Ko je Adolf Hitler leta 1933 prevzel oblast v Nemčiji, je začel svojo državo pripravljati na vojno v Evropi. Tako je Nemčija preklicala svoje obveznosti do versajskega mirovnega sporazuma, sklenjenega leta 1919, in se začela pripravljati na vojno. Hitler je Nemčijo povedel iz Društva narodov in začel kršiti mednarodne pogodbe. Tako je leta 1936 osvojil demilitarizirano področje v Nemčiji, ki se je imenovalo Porenje in je bilo bogato s premogom in

¹ V pričujočem znanstvenem članku sem se skliceval na novejšo zahodno literaturo, ki je slovenskim zgodovinarjem in raziskovalcem medvojnega obdobja bolj slabo znana, saj je dostopna v angleškem jeziku. Veliko njenih avtorjev je imelo dostop do novejših evropskih in ameriških arhivskih in diplomatskih virov, ki so bili v času hladne vojne še nedostopni. Omenjam le najpomembnejša dela: David Faber – *Munich 1938*, Nicholas Wapshott – *The Sphinx*, Marc Wortman – *1941 Fighting the Shadow War*, Justus D. Doenecke – *Storm on the Horizon*, Ivan Maisky – *The Maisky Diaries*, Oliver Stone in Peter Kuznick – *The Untold History of the United States*, Andrew Roberts – *The Storm of War*, Richard Overy – *The Origins of the Second World War*. Za razlaganje ruskih arhivskih dokumentov je poleg omenjenega dnevnika Ivana Maiskyja najboljši avtor po moji oceni Michael Jabara Carley – 1939: *The Alliance That Never Was and the Coming of World War II*. Daleč najbolj obsežno in klasično delo, ki obravnava Münchenski sporazum in je po obsegu in natančnosti primerljivo s Shirerjevem delom o *Vzponu in propadu Hitlerjeve Nemčije*, je delo avtorja Telforda Taylora – *Munich the Price of Peace*. Poleg omenjene literature sem se skliceval tudi na novejše znanstvene članke in razprave v ameriškem predstavnikiškem domu in senatu, kar sem podrobneje prikazal na koncu članka pri naštevanju virov in literature.

drugimi ključnimi surovinami za zagon vojne industrije. Omenjeno področje je v skladu z mirovno pogodbo nadzirala Francija, ki pa se je brez boja umaknila in prepustila Porenje Nemčiji. Tako je Hitler povečal varnost svojih zahodnih meja in pridobil pomembno bazo surovin za razvoj svojega vojnega gospodarstva. Prva Hitlerjeva osvajalska žrtev je postala Avstrija, ki je bila priključena Nemčiji marca leta 1938. Takoj za tem ji je sledila Češkoslovaška, ki je sicer imela zavarovane meje (z vojaškimi utrdбами), dobro oboroženo vojsko ter vzajemno vojaško pogodbo, sklenjeno s Francijo in Sovjetsko zvezo, ki je jamčila njeno zaščito pred nemško enostransko agresijo. Zaradi omenjene pogodbe je leta 1938 nastala mednarodna kriza, saj zahodne države niso bile pripravljene tvegati vojaškega spopada z Nemčijo. Zato sta se Velika Britanija in Francija pogodili z Nemčijo in žrtvovali ozemeljsko celovitost Češkoslovaške v zameno za mir. Tako je nastal znameniti münchenski sporazum, ki je bil sklenjen 30. septembra leta 1938 in je negativno zaznamoval »politiko popuščanja« (angl. appeasement), kjer so velike države na račun majhnih iskale rešitev za mir in sporazumevanje z večjimi silami v Evropi. Nemčija in Italija sta odkrito zlorabljali takšno politiko, da bi sebi omogočili boljša izhodišča za osvajalski pohod v Evropo in drugod po svetu. Zato ima politika popuščanja še danes svojo negativno oznako »münchenske kapitulacija« iz leta 1938, zaradi česar se sodobni politiki in državniki izogibajo sklepanju novih podobnih sporazumov.

V luči omenjenih dogodkov iz leta 1938 sem v članku pregledal in analiziral takratno poročanje časopisja ameriških Slovencev, ki so svoja stališča izražali v liberalno socialistični *Prosveti*,² konservativni *Ameriški domovini*,³ katoliškem *Amerikanskem Slovcu*⁴ in komunističnem *Napreju*.⁵

² Časnik *Prosveta* je začel prvič izhajati leta 1908 pod imenom »Glasilo SNPJ«. Šele leta 1916 se je preimenoval in postal uradno glasilo »Slovenske narodne podporne jednote« (SNPJ). *Prosveta* je bila časnik za vse napredne, liberalne in socialistično usmerjene ameriške Slovence. Od leta 1929 je bil njen urednik Ivan Molek, dokler ni leta 1944 odstopil v znak protesta, ker se je SNPJ s *Prosveto* med drugo svetovno vojno odkrito postavila na stran Sovjetske zveze, partizanov in OF. Matjaž Klemenčič, Slovenski izseljenski tisk. *Znanstvena revija, Humanistika*, 1991, št. 2, 298–317.

³ Časnik *Ameriška domovina* je začel izhajati leta 1899 pod imenom »Amerika«, nato se je preimenoval v »Clevelandsko Ameriko«, leta 1919 se je dokončno preimenoval v »Ameriško domovino« (AD) in predstavljal zasebno glasilo skupine premožnih Slovencev v ZDA iz Clevelanda in lokalne skupnosti. Njena uredniška politika je bila neodvisna od drugih narodno podpornih enot v Ameriki. Med letoma 1910 in 1939 je AD služila kot pomožno glasilo »Slovenske dobrodelne zveze« (SDZ). Od leta 1929 do 1939 ga je urejal James Debec. Glasilo je bilo konservativno, saj je kritiziralo druge slovenske progresivne in napredne časopise, ki so izhajali v ZDA. Časopis se je financiral iz oglasov in naročin. Izhajal je večkrat tedensko. Leta 2008 je prenehal izhajati. Rudolph M. Susel, Poslanstvo in vloga časopisa *Ameriška domovina* v zgodovini ameriških Slovencev 1919–91. *Dve domovini*, 1992, št. 2–3, 237–251.

VLOGA ZDA IN ZSSR V EVROPSKI KRIZI LETA 1938

Pri razumevanju nastanka evropske krize leta 1938 moramo vedeti, da ZDA in Sovjetska zveza nista sodelovali pri ustvarjanju politike popuščanja Hitlerju. Francija in Velika Britanija sta sprva domnevali, da bosta lahko sami rešili probleme z Nemčijo, brez zunanje podpore ZDA ali Sovjetske zveze. Kadar v članku pišem o »zahodni politiki«, imam v mislih francosko in angleško vlado ter predvsem angleškega premiera Nevilla Chamberlaina, ki je usmerjal zunanjo politiko obeh velesil.⁶ Antony Eden, ki je bil takrat angleški zunanji minister, je 20. februarja 1938 odstopil, ker se ni strinjal s Chamberlainom, da lahko brez Američanov rešijo krizo v Evropi. Poleg tega je bil Eden proti Chamberlainovi strategiji popuščanja Hitlerju, ko je ta nameraval priznati italijansko okupacijo Etiopije z namenom, da bi izoliral Nemčijo in Italijo približal zahodnim državam.⁷

Pri svojih prizadevanjih sta Francija in Velika Britanija leta 1938 obšli proceduro Društva narodov, da bi rešili problem, ki sta ga na začetku ocenili kot posledico nesrečne versajske poveljne ureditve.⁸ Češkoslovaška kriza je predstavljala najtežji preizkusni kamen nove politike popuščanja, saj sta imeli Francija in Sovjetska zveza s to državo od leta 1935 sklenjeno vojaško pogodbo o vzajemni pomoči. Nobena država na začetku ni želela enostransko odstopiti od omenjene pogodbe, saj bi tako omajala svoj mednarodni ugled. Zahodne države so iskale zaupanje češkoslovaške vlade, ki bi sprejela mednarodno posredovanje za rešitev krize (misija lorda Runcimana), ki bi jo morala vlada v Pragi sprejeti, sicer bi v nasprotnem primeru Francija lahko odstopila od

⁴ Časnik *Amerikanski Slovenec* je bil prvi slovenski časnik, ki je začel izhajati v ZDA leta 1891. Sprva je bil liberalno usmerjen, vendar so ga kasneje prevzeli katoliški duhovniki in ga spremenili v katoliško glasilo ameriških Slovencev. Prvi urednik je bil Anton Mur-nik. Kasneje je časnik večkrat zamenjal lastnika in postal glasilo »Kranjsko slovenske katoliške jednote« (KSKJ). Med letoma 1923 in 1946 ga je urejal John Jerich. V časniku so objavljali tudi panslavistične članke, ki jih je pisal Jurij Trunk. Časnik izhaja še danes. Matjaž Klemenčič, Slovenski izseljenski tisk. *Znanstvena revija, Humanistika*, 1991, št. 2, 298–317; Matjaž Klemenčič, Slovene Periodicals in the USA, 1891–1920. *Razprave in gradivo*, 2008, št. 55, 99–117.

⁵ Časnik *Naprej* je bil komunistični časopis ameriških Slovencev, ki so odkrito simpatizirali s Sovjetsko zvezo in komunistično ideologijo. Kot »Tednik slovenskih protifašističnih delavcev Amerike in Kanade« je začel prvič izhajati v Pittsburghu leta 1935. Leta 1940 se je preselil v Cleveland, kjer je naslednje leto prenehal izhajati zaradi upada naročnikov. Njegova glavna urednika sta bila George Witkovich in Albert Hlebec. Jože Bajec, *Sloven-ski časniki in časopisi 1937–1945*. Ljubljana 1973, 59.

⁶ Richard Overy, *The origins of the Second World War (Fourth edition)*. Oxon 2017, 29–31.

⁷ Winston S. Churchill, *Druga svetovna vojna (z epilogom o poveljnih letih)*. Ljubljana 1964, 128–136.

⁸ Overy, *The origins of the Second World War*, 63–65.

omenjene vojaške pogodbe. V tem primeru bi izpolnitev svojih obveznosti umaknila tudi Sovjetska zveza, ki jo je pogodba do Češkoslovaške obvezovala samo v primeru, če bi svoje obveznosti izpolnila Francija. Glavni cilj angleške politike popuščanja je bil usmerjen v izničenje vojaškega sporazuma, ki bi utegnil Veliko Britanijo vplesti v nezaželeno vojno – angleško ljudstvo se namreč ni želelo bojevati za »tujo in nepoznano deželo«, ki je ležala v osrčju Evrope. Tako so se želeli izogniti ponovitvi zgodbe iz leta 1914, ko se je Velika Britanija že vpletla v podobno vojno zaradi Srbije in Bosne, ki ju angleška javnost, kakor so trdili nekateri angleški politiki, prav tako ni najbolje poznala.⁹

Združene države Amerike se niso mogle neposredno vmešavati v omenjeno krizo, saj so ameriškega predsednika Franklina D. Roosevelta ovirali sklepi ameriškega kongresa, ki je med letoma 1934 in 1936 sprejel vrsto nevtralnih ukrepov oz. zakonov o nevtralnosti, ki so omejevali možnosti vmešavanja ZDA v konflikte po svetu. V 30. letih 20. stoletja je bila ameriška javnost prepričana, da je bil glavni vzrok za vstop ZDA v 1. svetovno vojno povezan z interesi »orožarskih lobijev«, ki so želeli na račun mladih življenj ameriških vojakov krvavo obogateti, zato je javnost nasprotovala vsakemu vmešavanju v evropske konflikte.¹⁰ Kasneje se je začelo stališče ameriške javnosti spreminjati v korist pomoči državam, ki so se branile pred agresivno politiko Adolfa Hitlerja v Evropi. To je postalo leta 1938 čedalje bolj očitno, zato so zagovorniki intervencionizma v ameriškem kongresu začeli zagovarjati stališče, da je treba ukiniti zakone o nevtralnosti in povečati vojaško podporo bodočim zaveznikom, saj je tudi ameriška javnost podpirala takšna stališča.¹¹ Kljub temu so ameriški izolacionisti¹² v predstavnem domu in senatu še naprej zagovarjali politiko, naj se ameriška vlada raje ukvarja z aktualnimi notranjimi problemi in naj skrbi za varnost ameriških interesov na lastni celini. Poleg tega je že gospodarska recesija leta 1929 pokazala, kako nevhvaležne so lahko evropske države, ki so takrat začasno odložile odplačevanje kreditov, zaradi česar so imele mnoge ameriške banke dodatne

⁹ Michael Jabara Carley, »Only the USSR has ... Clean Hands«: The Soviet Perspective on the Failure of the Collective Security and Collapse of Czechoslovakia 1934–1938 (Part 1). *Diplomacy & Statecraft*, 2010, št. 2, 202–225; V. M. Falin, K predzgodovini pakta o nenapadanju med ZSSR in Nemčijo. *Partitura druge svetovne vojne*. Ljubljana 2014, 109–110.

¹⁰ Robert A. Divine, *The Illusion of neutrality*, Chicago 1962, 331; Charles A. Beard, *Zgodovina Združenih držav Amerike*. Ljubljana 1959, 510–513; Oliver Stone in Peter Kuznick, *The Untold History of the United States*. New York 2012, 65–80.

¹¹ A foreign Policy for America, Extension of Remarks of Hon. James P. Pope, May 10 1938. *Congressional Record – Appendix*, Third Session of the Seventy-fifth Congress, Washington D. C. 1938, Volume 83, Part 10, 1917–18.

¹² Izolacionizem je politična doktrina, ki je zlasti v ZDA težila k omejevanju sodelovanja z zunanjim svetom. Izolacionisti so zagovarjali strogo nevtralnost in nevmešavanje v tuje politične in vojaške zadeve. Beard, *Zgodovina Združenih držav*, 470–489, 510–512.

finančne težave. »Vojna je v 20. stoletju barbarstvo,« je med citiranjem članka iz časnika »The Nation« v senatu govoril najbolj znani ameriški izolacionist Gerald P. Nye.¹³ Tako si ameriški predsednik Roosevelt res ni mogel privoščiti bolj odkritega vmešavanja v evropske konflikte, saj bi se ameriška javnost uprla in Rooseveltu onemogočila potegovanje za njegov precedenčni tretji mandat. Vse, kar je Roosevelt leta 1938 lahko storil, je bil poziv k mirnemu reševanju konfliktov.¹⁴ Imel pa je aktivne veleposlanike v Evropi, ki so v njegovem imenu poskušali vplivati na razplet dogodkov. Najbolj aktivna sta bila ameriški veleposlanik v Moskvi Joseph E. Davies, ki je redno obveščal o stališčih Josipa Stalina do evropskih razmer, in ameriški veleposlanik v Berlinu William Dodd, ki je ameriško javnost, potem ko se je vrnil domov, odkrito opozarjal na grožnjo nemškega nacizma.¹⁵

Sovjetska zveza oz. Rusija se je v nasprotju z ZDA leta 1938 trudila vključiti v evropsko politiko na strani zahodnih velesil. S tem je poskušala uravnovežiti svoj mednarodni položaj nasproti Nemčije, ki je čedalje bolj ogrožala njene interese s širjenjem proti Vzhodu. Vendar je bila zaradi svojih notranjepolitičnih težav, ki so se odražale v krvavih čistkah partije in vojske, pa tudi zaradi težav z Japonsko in Španijo, povsem mednarodno izolirana. Zahodne države Rusije niso priznavale kot svetovne sile, ki bi bila sposobna resnega bojevanja. Rusijo sta najbolj zaznamovali njena posebna notranjepolitična ureditev in mednarodna komunistična organizacija Komintern.¹⁶ Chamberlain in Daladier sta bila odkrita antikomunista, enako kot Hitler in Mussolini, zato nihče od njih v Rusiji leta 1938 ni iskal zavezništva. Rusija tudi ni spadala v tabor t. i. zmagovalnih postversajskih držav iz leta 1918, da bi lahko imela kakšno vlogo pri njeni obrambi. Poleg tega je tudi zavrnila odplačevanje kreditov, ki jih je prejšnja carska vlada sklenila s Francijo, Veliko Britanijo in ZDA. Drugi problem je predstavljala Poljska, ki je bila ključna zahodna zaveznica v Vzhodni Evropi in je od vseh še najbolj nasprotovala približevanju Rusiji. Odločitev, da se Rusije ne povabi na Münchensko konferenco, se je kasneje izkazala za napačno. Rusija se je zaradi mednarodne izolacije, ki jo

¹³ Keeping Out of War, Extension of Remarks of Hon. Gerald P. Nye, March 28 1938. *Congressional Record – Appendix*, 1203.

¹⁴ *Ameriška domovina*, 26. 9. 1938, 1.

¹⁵ Joseph E. Davies, *Mission to Moscow*. New York 1941, xi–xxii; *Ameriška domovina*, 17. 1. 1938, 1.

¹⁶ Komintern je bila komunistična mednarodna organizacija s sedežem v Moskvi, ki je usmerjala delovanje komunističnih partij po svetu. Sprva je bila revolucionarno usmerjena, saj je spodbujala k strmoglavljanju vlad in družbe na zahodu, vendar je kasneje v tridesetih letih prilagodila svojo politiko antifašističnim potrebam. Michael Jabara Carley, *Behind Stalin's moustache: pragmatism in early soviet foreign policy, 1917–1941. Diplomacy & Statecraft*, 2001, št. 3, 159–174; Avgust Lešnik, *Tretja internacionala – Komintern*. Ljubljana 1988, 25–43.

je poskušala preseči, kasneje obrnila na Nemčijo, kar je zahodnim državam povzročilo dodatne nevšečnosti.¹⁷

Ameriško in rusko odsotnost v evropski krizi leta 1938 je najbolje izkoristila Nemčija. Razen tega je treba upoštevati, da so bile zahodne države prepričane, da sta nemška oborožitev in letalstvo močnejša od njihovega.¹⁸ Strah pred močnejšim nasprotnikom in zlasti strah pred nemškim letalstvom sta predstavljala pomembno vlogo pri popuščanju Hitlerju. Zahodne države naj bi si s politiko popuščanja samo »kupovale na času«, da bi se lahko oborožile in pripravile na vojno. V resnici je bila Nemčija leta 1938 najmanj pripravljena na vojno.¹⁹ Tudi javnost na Zahodu ni bila najbolj navdušena nad vojno. Celo v Nemčiji so določeni vojaški in politični krogi izražali odkrite dvome o vojaški pripravljenosti Nemčije. Hitler je zato poskušal izsiliti diplomatsko rešitev sudetske krize, saj bi ga vojna leta 1938 pripeljala v spopad z nesorazmerno močnejšim nasprotnikom, kjer ne bi imel tako ugodnega položaja, kot ga je imel leta 1939.²⁰ Vendar je imela tudi Češkoslovaška svoje slabosti, zaradi katerih je na koncu raje klonila. Po priključitvi Avstrije je postala avstrijsko-češka meja izpostavljena, saj ni bila vojaško utrjena. Tako se je Češkoslovaška leta 1938 znašla v podobni situaciji kot Francija leta 1940 pri Ardenih, kjer prav tako ni bilo zgrajenih nobenih vojaških utrd – nemška vojska je tako zlahka obšla mogočno francosko Maginotovo linijo in okupirala Francijo. Čehi so za razliko od Francozov poznali svoje slabosti, zato so bili pripravljene na popuščanje. Ko so Češkoslovaško septembra 1938 dokončno razkosali med Nemčijo, Poljsko in Madžarsko, je s tem razpadel celoten sistem zavezništva male antante in drugih povezav, ki so jamčile mir in stabilnost v Vzhodni Evropi. Takšen kolaps kolektivne varnosti je v drugih državah sprožil val nezadovoljstva, zato so se začele evropske vlade prilagajati novim razmeram. Tako je Vzhodna Evropa počasi drsela pod vpliv Nemčije in sil Osi. Zahodne države so namesto iskanega miru dobile vojno.²¹

¹⁷ Williamson Murray, Munich, 1938: The Military Confrontation. *Journal of Strategic Studies*, 1979, št. 2–3, 282–302; Michael Jabara Carley, Soviet foreign policy in the West 1936–1941. *Europe-Asia Studies*, 2004, št. 7, 1081–1093.

¹⁸ Nicholas Wapshott, *The Sphinx, Franklin Roosevelt, the isolationists, and the road to World War II*. New York 2015, 86–89, 108–112; Marc Wortman, *1941 Fighting the Shadow War*. New York 2016, 131–132.

¹⁹ Churchill, *Druga svetovna vojna*, 162–163.

²⁰ A. G. Duljan, Od Münchna do pakta Molotov-Ribbentrop. *Partitura druge svetovne vojn*, 149–150.

²¹ Murray, Munich, 1938. *Journal of Strategic Studies*, 282–302.

STALIŠČA AMERIŠKIH ČASNIKOV DO NEMŠKE ANEKSIJE AVSTRIJE MARCA 1938

Avstrijska republika je nastala na pogorišču razpadlega avstro-ogrskega cesarstva takoj po vojni septembra leta 1919. Ustvarjalci versajske Evrope so jo ustanovili z namenom, da bi oslabili moč Nemčije. Prav zaradi tega so jim prepovedali združevanje (anšlus), razen če bi Društvo narodov odločilo drugače. Avstrijska republika je bila od svojega nastanka politično razklana, poleg tega se je nahajala v globoki socialni krizi. Prvič je bila avstrijska neodvisnost zamajana v neuspelem puču leta 1934, v katerem je bil ubit takratni avstrijski kancler Engelbert Dollfus, ki je Avstrijo politično navezal na Italijo. Puč je poskušala izvesti avstrijska nacistična stranka. Samo italijanska intervencija je takrat preprečila nasilno združitev Nemčije in Avstrije. Šele leta 1938 so dozoreli boljši mednarodni pogoji za uresničitev takšnega združevanja.²²

Sprva je kazalo, da se bo Avstrija razvijala v meščansko demokracijo, vendar so svetovni gospodarski in politični dogodki spremenili takšna pričakovanja. Avstrija se je razvijala v avtokratsko državo, ki je želela ohraniti neodvisnost z ukinjanjem demokracije in z iskanjem zavezništva s fašistično Italijo. Slednja se je zaradi vojne v Etiopiji znašla v mednarodnih sankcijah. Tako je postajala Italija vedno manj zainteresirana za ohranitev neodvisnosti svoje sosedje. Mussolini se ni želel hkrati spopasti z zahodnimi silami in Hitlerjem. Zato je Avstrijo naposled žrtvoval, za kar mu je Hitler ostal do konca življenja hvaležen. Na prelomu leta 1937 v 1938 se je Hitlerjeva vlada znašla v majhni vladni krizi. Hitler je novembra leta 1937 prvič razkril svoje načrte, kako si želi Nemčijo pripraviti na vojaški spopad s svetovnimi silami. Da bi vojsko pridobil za svoje načrte, se je 4. februarja 1938 zavihtel na položaj vrhovnega poveljnika. Pred tem so bili odstavljene vsi drugi nepokorni člani Hitlerjeve vlade, ki bi utegnili nasprotovati njegovim vojaškim načrtom. Hitler je 20. februarja sklical zasedanje nemškega parlamenta, zato je potreboval kakšen odmeven zunanje-politični dogodek, ki bi zasenčil nastalo vladno krizo in preusmeril pozornost drugam. Tako se je nenadoma pojavila priložnost za priključitev Avstrije, ki jo je Hitler nemudoma izkoristil.²³

V liberalno-socialistični *Prosveti* so že januarja 1938 pisali, da se niti Velika Britanija ne zanima za zaščito avstrijske samostojnosti, zato so se spraševali, kdaj bo Hitler uresničil svoje osvajalske načrte.²⁴ Že 12. februarja 1938 je povabil na obisk tedanjega avstrijskega kanclerja Kurta Schuschnigg, ki

²² Ian Kershaw, *Hitler*. Ljubljana 2012, 388–401.

²³ Churchill, *Druga svetovna vojna*. 137–146; A. J. P. Taylor, *Uzroci drugog svjetskog rata*. Zagreb 1994, 164–184.

²⁴ *Prosveta*, 11. 1. 1938, 3.

je prišel na posvet v Berchtesgaden, misleč, da bo potekala konstruktivna razprava o prihodnosti Avstrije. Nemčija je namreč z dogovorom iz leta 1936 javno obljubila, da bo spoštovala avstrijsko neodvisnost in njeno suverenost. Vendar je bil Schuschingg na sestanku pri Hitlerju priča odkritim grožnjam, napadom in pritiskom, ti pa so ga privedli do stanja, da je na koncu sprejel ultimat, ki je od njega zahteval, naj postavi na mesto notranjega ministra v svoji vladi nacista Arthurja Seyss-Inquarta, ki bi nato postopoma pripravil teren za počasno združevanje obeh držav. Tako je Hitler javno raztrgal svojo obljubo, da bo spoštoval avstrijsko suverenost in neodvisnost. Ko se je Schuschingg vrnil na Dunaj, se je kriza hitro stopnjevala. O tem so začeli pisati tudi v konservativni *Ameriški domovini*, v kateri so 19. februarja ugibali o tem, ali bosta po tej krizi prišli na vrsto tudi Češkoslovaška in Jugoslavija, kjer je prav tako živela nemška manjšina?²⁵ Hitler je dobil še dodaten zagon, ko je slišal, da je Anthony Eden 20. februarja odstopil z mesta zunanjega ministra Velike Britanije. Nasledil ga je lord Halifax, ki je bil po Hitlerjevem mnenju naklonjen Nemčiji. Takrat se je Schuschingg po dolgem obotavljanju odločil upreti Hitlerju s plebiscitom, vendar bi ga moral razpisati dovolj hitro, če bi hotel na njem zmagati. Hitler je seveda predvidel takšne poteze, zato je imel na meji pripravljeno vojsko za posredovanje. Na vsak način je želel preprečiti svobodni plebiscit, ki bi se utegnil končati slabo. V Berlinu so na hitro organizirali puč v avstrijski vladi in izvedli vojaški pohod na Avstrijo, ki se je začel 12. marca 1938, torej le dan pred poskusom izvedbe plebiscita, ki je bil predviden za nedeljo, 13. marca 1938. Schuschingg je moral zaradi tega odstopiti, nasledil ga je Seyss-Inquart. Na koncu je vztrajal samo še avstrijski predsednik, ki sprva ni želel popustiti, vendar je hitro klonil, ko je sprevidel nesmiselnost prelivanja krvi za izgubljeno stvar. Še isti dan, ko je nemška vojska vkorakala na avstrijska tla, so uredili vse potrebno za formalnopravno priznanje priključitve Avstrije Nemčiji. Hitler je v očeh svetovne javnosti postal osvajalec. Glede na to, da je bila priključitev Avstrije izvedena s pomočjo pritiskov, ultimativov in vojaških groženj, so jo velesile po vojni priznale kot »žrtev fašizma« in jo obnovile. Avstrija se je po vojni zavezala, da bo trajno spoštovala pravice manjšin in svojo strogo nevtralnost.²⁶

Takoj po priključitvi Avstrije so nove oblasti razpisale svoj referendum, ki je bil izpeljan pod njihovim budnim nadzorom. 10. aprila so razglasili rezultate, ki so pokazali, da se je najmanj 99 % Avstrijcev izreklo za priključitev Nemčiji. Avstrijsko ljudstvo je pod vplivom dobro organizirane nacistične

²⁵ *Ameriška domovina*, 19. 2. 1938, 1.

²⁶ Joe J. Heydecker in Johannes Leeb, *Nürnberški proces, I. in II. knjiga*. Ljubljana 1960, 161–184; Taylor, *Uzroci drugog svjetskog rata*, 164–184, David Faber, *Munich 1938*, New York 2008, 104–138.

propagande navdušeno sprejelo svojo lastno pogubo. Nasprotniki priključevanja so se morali zaradi tega nemudoma izseliti iz države ali pa se soočiti z nasilno deportacijo v taborišča.²⁷

Za ameriške Slovence je imela Avstrija poseben pomen, saj so v njej živeli koroški Slovenci. Mnogi so se morali izseliti, da bi se izognili političnemu in narodnostnemu zatiranju. Med njimi je bil tudi Jurij Trunk,²⁸ ki je moral trajno zapustiti Avstrijo takoj po izgubljenem koroškem plebiscitu leta 1920.²⁹ Odpotoval je v ZDA, kjer je postal ugleden katoliški duhovnik in publicist, ki je pisal za ameriški katoliški časnik *Amerikanski Slovenec*. Prav Trunkove bogate izkušnje, ki jih je pridobil na Koroškem, so ga izklesale v pravega narodnega buditelja in zagovornika slovanske solidarnosti po svetu.³⁰

Trunk je bil kot katoliški duhovnik naravno nastrojen proti komunizmu, fašizmu in nacizmu. Slovence je svaril zlasti pred komunizmom in nacizmom, saj sta po njegovem mnenju obe ideologiji predstavljali najhujše zlo za človeštvo. Tako komunisti kot nacisti, je pisal, so preganjali vero in odklanjali Boga. V svojih kolumnah in člankih je največ pozornosti posvečal obsojanju komunizma.³¹ Opisoval je, kako so komunisti v ZDA s pritajenimi metodami preko antifašističnih organizacij širili svojo »komunistično propagando«, ki je svet polarizirala na dva nasprotna tabora. Trunk je bil odločno proti takšnemu polariziranju: »Če nisi z nami, si proti nam.« Če nisi antifašist, še

²⁷ Kershaw, *Hitler*, 388–401; Heydecker in Leeb, *Nürnberški proces*, 161–184.

²⁸ **Jurij Trunk** (1870–1973) je bil rojen na Južnem Koroškem v Bačah 1. septembra 1870. Po končanem študiju teologije v Celovcu je bil leta 1895 posvečen v duhovnika. Tako se je začela njegova verska službena pot, ki se je ves čas mešala z njegovim političnim, narodnim, kulturnim in potopisnim značajem. Maševal je v številnih koroških župnijah, kjer je dobro spoznal narodnostne razmere Slovencev na Koroškem. Med 1. svetovno vojno je bil razglašen za vohuna, zato so ga avstrijske oblasti za nekaj časa tudi zaprle. Kasneje se je izkazalo, da so bile obtožbe izmišljene. Trunk je bil že takrat trn v peti avstrijskim oblastem, ker se je odkrito zavzemal za svoj narod in predvsem slovenski jezik. Kmalu po koncu 1. svetovne vojne je sodeloval v pariških mirovnih pogajanjih in bil član plebiscitne komisije. Bil je tudi član slovenskega Narodnega sveta na Koroškem. Že pred vojno je bil predsednik koroškega dela Slovenske krščanskosocialne zveze. Zaradi negativnega rezultata koroškega plebiscita se je leta 1921 izselil v ZDA. Tam je še naprej služboval kot duhovnik do upokojitve in postal avtor številnih knjig in člankov. Raziskoval je zgodovino ZDA in tamkajšnje slovenske naselbine. V svojem političnem delovanju v ZDA je pozival Slovence k enotnosti in slovanski slogi. Umrli je star 103 leta v San Franciscu v ZDA. Matjaž Klemenčič, *Jurij Trunk: duhovnik, narodni buditelj, publicist, izseljenec. SHS, časopis za humanistične in družboslovne študije*, 13 (2013), št. 2–3, 621–637.

²⁹ Koroški plebiscit je potekal 10. oktobra 1920, ko se je prebivalstvo južne Koroške odločilo za priključitev avstrijski državi. Janko Pleterski, *O prvinah in o značaju plebiscitarne odločitve. Koroški plebiscit: razprave in članki*, Ljubljana 1970, 215–271.

³⁰ Klemenčič, *Jurij Trunk. SHS*, 621–637.

³¹ *Amerikanski Slovenec*, 8. 7. 1938, 4.

ne pomeni, da si za fašizem.³² Trunk je takšen diskurz opazil na zborovanjih antifašistov in socialistov, ki so vsakogar, ki je opozarjal na nevarnosti komunizma in Sovjetske zveze, označili za fašista. Sebe je Trunk opredeljeval kot demokrata in kristjana.³³

Trunkovo stališče do fašizma je bilo nekoliko bolj zapleteno. Fašizmu je bilo posvečenih mnogo člankov v *Amerikanskem Slovencu*, za katere domnevam, da jih je pisal Trunk ali nekdo drug pod njegovim mentorstvom.³⁴ Čeprav so v *Amerikanskem Slovencu* fašizem, nacizem in komunizem šteli za seme istega zla, ki je bilo v nasprotju z demokratičnimi vrednotami ameriške družbe, so za italijanski fašizem omiljeno trdili, da gre za pojav manjšega značaja, saj naj bi italijanski fašisti dopuščali vero v boga. Komunisti v Rusiji in nacisti v Nemčiji so za razliko od fašistov brezpogojno preganjali in zatirali vernike v državi. Cerkev bi se morala v diktatorskih režimih pogajati z oblastjo za omilitev nasilja. Po mnenju katoliškega *Amerikanskega Slovence* je bila naloga Cerkve v tem, da zaščiti svoje vernike pred »totalitarnimi sistemi« vseh treh ideologij, ki so želele podrediti človeka svojim namenom. Trunk je pisal, da je Cerkev vedno učila, kako naj bi človekove pravice izhajale od boga, zato jih nobena država ne bi smela prisvajati ali odvzemati. Prav tako naj bi Cerkev v diktatorskih režimih pomagala utrjevati mir, vsaj dokler se ne najdejo druge rešitve oz. ne dozorijo boljši pogoji za spremembo politične ureditve. Cerkev ni smela zagovarjati nobenih nasilnih rešitev, zato je raje ostala tiho.³⁵ V tem primeru je Trunk zavračal obtožbe socialistov in drugih, ki so prikazovali cerkveno sodelovanje s fašizmom kot izdajo oz. kot odkrito kolaboriranje s sovražnikom Slovencev. Najbolj so Trunka kritizirali v liberalno-socialistični *Prosveti* in komunističnem *Napreju*.³⁶

Po priključitvi Avstrije je Trunk pisal, da je bil takšen razplet že dolgo pričakovan.³⁷ Zanj priključitev ni bila posebno velika tragedija, čeprav je zaradi tega njegova rodna Koroška padla pod škorenj nacizma. Za Trunka je največjo tragedijo predstavljala epizoda nesrečnega koroškega plebiscita iz leta 1920. Sicer pa je z največjo žalostjo sprejemal čedalje večjo »slovansko neslogo« po svetu.³⁸

Rešitev problema je Trunk videl v zaslombi na Rusijo. Vendar ne komunistične Rusije, ampak Rusije, ki bi bila odrešena komunizma, to je Rusija, ki bi sprejela krščanske vrednote in demokratično ureditev. Čeprav

³² *Amerikanski Slovenec*, 15. 4. 1938, 4.

³³ *Amerikanski Slovenec*, 11. 1. 1938, 2.

³⁴ *Amerikanski Slovenec*, 25. 3. 1938, 2; *Amerikanski Slovenec*, 24. 3. 1938, 4.

³⁵ *Amerikanski Slovenec*, 10. 2. 1938, 2.

³⁶ Ivan Molek, *Slovene Immigrant History 1900–1950*, Dover 1979, 245–247.

³⁷ *Amerikanski Slovenec*, 29. 4. 1938, 4.

³⁸ *Amerikanski Slovenec*, 19. 3. 1938, 2.

je bila Rusija zmeraj pravoslavna država, je toliko bolj zanimivo spremljati pisanje katoliškega duhovnika s Koroške, kako je prisegal na idejo ruske slovanske solidarnosti in vzajemnosti. Trunk je verjel, da bi lahko samo »velika Rusija« rešila Slované pred fašizmom in nacizmom. Komunistična Rusija je zanj predstavljala veliko uganko. Poskušal jo je razumeti. Simpatiziral je z rusko slovansko dušo. Komunizem je razlagal kot »judovsko zaroto« proti Slovanom.³⁹ Zase je celo priznal, da se smatra za »antisemita«, toda ne v rasističnem, temveč verskem smislu.⁴⁰

V enem od člankov, za katerega lahko domnevamo, da ga je spisal Trunk, je pisalo: *»Rusija bi morala biti skrbna mati vseh Slovanov, toda nesrečni komunizem ji je zmešal glavo in srce. Podobna je ženi materi, ki popiva v oštariji, njeni otroci pa sami doma, izpostavljeni vsem nevarnostim. Napadajo jih drugi, pa ni skrbne matere od nikjer, da bi jih branila in da bi zastavila svojo besedo za svoje otroke. Prav taka je današnja Rusija.«*⁴¹

Tudi v drugem članku se ponavlja podobna misel: *»Mi nismo za carje in obsojamo, kakor so vladali Rusiji. Ampak nihče pa ne more trditi, da ruski carji niso bili Slovani in da se niso za Slované potegnili. Kdo je prišel Srbom na pomoč proti Turkom? Koga se je bivša Avstrija vedno bala, kadar je imela opravka s Slovani? Prejšnja Rusija se je vedno oglasila za Slované. Sedanje načelstvo sodobne komunistične Rusije se za slovanstvo ne briga.«*⁴²

*»Sredi Evrope se pripravlja sedemdeset milijonov Germanov na rop proti slovanstvu. Hitler piše v svoji knjigi 'Mein Kampf': 'Ako gledamo na pridobivanje nove zemlje, moramo misliti edino na Rusijo ...' Ali ni to jasna napoved, v Rusijo bomo šli ropat. Slovanom bomo jemali, bogato slovansko zemljo bomo razkosali, da bo imelo požrešno germanstvo kruha in prostor na svetu. Ali bo Slovan to mirno gledal? Kaj pravijo slovanski voditelji na ta program germanstva? Gospodje v Beogradu, pristni Slovani v Moskvi, če je vas še kaj, potem v Pragi in Varšavi, kaj pravite na to Hitlerjevo napoved s katero napoveduje slovanstvu boj na življenje in smrt? Slovan, ali si še živ?! Zgani se, dokler je čas!«*⁴³

Tako lahko beremo, kako je katoliški *Amerikanski Slovenec* odkrito zagovarjal povezavo slovanskih držav proti germanski nevarnosti. Omenjali so tudi, da bi lahko prišlo do povezave med Angleži in Rusi, ki bi preprečili nemško prevlado v Evropi. Vendar je bila takšna rešitev leta 1938 še neizvedljiva.⁴⁴

³⁹ *Amerikanski Slovenec*, 1. 6. 1938, 4.

⁴⁰ *Amerikanski Slovenec*, 27. 1. 1938, 6.

⁴¹ *Amerikanski Slovenec*, 19. 5. 1938, 2.

⁴² *Amerikanski Slovenec*, 6. 10. 1938, 2.

⁴³ Prav tam.

⁴⁴ *Amerikanski Slovenec*, 19. 3. 1938, 2.

Povsem nasprotno stališče so zastopali v liberalno-socialistični *Prosveti*. Konkretnije sta to počela glavni urednik Ivan Molek⁴⁵ in njegov sourednik Anton Garden.⁴⁶ Slednji je pisal, da je vzroke za popuščanje Hitlerju treba iskati v ideologiji zahodnih držav.⁴⁷ Anglija, Francija in ZDA so bile kapitalistične države. Vladajoči krogi v teh državah se niso hoteli postaviti na stran šibkih in majhnih narodov v vzhodni Evropi, saj fašizem in nacizem nista ogrožala njihovih kolonialnih interesov po svetu. »Vrana vrani ne izkljuje oči,« je pisal Garden v svojih tedenskih kolumnah in poudarjal, da se Francija in Velika Britanija ne bosta nikoli zganili, dokler Hitler in Mussolini ne ogrozita njihove kolonialne posesti. Poleg tega je razlagal, da je treba fašizem razumeti kot posledico kapitalizma. V tem pogledu so bili mnenja, da fašizem opravlja nalogo žandarja v Evropi, saj brani kapitalizem, ki se je znašel v gospodarski krizi. Prav zato so bile zahodne države popustljivejše do Hitlerja in Mussolinija.⁴⁸ Glede slovanske solidarnosti, ki jo je obujal Trunk, je Molek kritično ošvrknil, da gre za »otročje bedarije«. Religija je tista, ki najbolj deli

⁴⁵ **Ivan Molek** (1882–1962) je bil časnikar in pisatelj, rojen v Metliki, leta 1900 se je preselil v ZDA in tam postal urednik nekaterih slovenskih časopisov: »Glas svobode«, »Glasnik od Gornjega jezera«, »Proletarec«, »Prosveta«. Nekaj časa je deloval v ameriškem socialističnem gibanju, vendar je leta 1936 izstopil, ker je gibanje zašlo v radikalno smer. Sebe je smatral za demokratičnega socialista. Obsojal je vse diktature in totalitarizem. Sem je štel tudi Katoliško cerkev. Zaradi spora s člani glavnega odbora SNPJ okoli podpore Sovjetski zvezi in partizanom je leta 1944 odstopil kot dolgoletni urednik *Prosvete*. Po vojni leta 1948 je ustanovil svoj »Odbor za demokratično akcijo«, ki je izdajal mesečnik »Svobodna beseda«. Pisal je tudi pesmi in objavil 20 dramskih del. Veliko je prevajal iz angleščine v slovenščino. Objavljal je tudi romane. Napisal je svojo avtobiografijo »Čez hribe in doline«, ki je zaradi smrti ni mogel dokončati, zato jo je uredila in priredila njegova soproga Mary. Po njegovi smrti je poslanstvo v razkrivanju ozadja spora z vodstvom SNPJ širila njegova žena. Glej: Andreja Božič Horvat, *Življenje in delo ameriško-slovenskega politika in urednika Ivana Molka od začetka izdajanja Prosvete leta 1916: doktorska disertacija*, Maribor 2007. 8–20, Ivan Molek, *Slovene Immigrant History 1900–1950*, iv–xxxii.

⁴⁶ **Anton Garden** (1895–1967) se je rodil v Petrušnji vasi na Dolenjskem leta 1895. Tako kot mnogi drugi rojaki tistega časa se je leta 1913 izselil v ZDA iz ekonomskih razlogov, da bi si tam poiskal boljši zaslužek in življenje. Najprej se je preživljal z delom v tovarni, kasneje pa tudi z delom v premogovnikih Ohia in gozdarskih podjetjih Zahodne Virginije. Med letoma 1918 in 1919 je študiral na kolidžu Dubuque v Iowi, nato pa med letoma 1921 in 1923 še na kolidžu Brookwood Labor v zvezni državi New York. Že od leta 1916 je bil politično aktiven v socialistični stranki in aktiven član SNPJ. Zaradi dobre izobrazbe je služboval kot publicist in urednik. Od leta 1929 je služboval kot pomožni urednik *Prosvete*. Po letu 1944 je na čelu glavnega urednika *Prosvete* nasledil Ivana Molka. To mesto je opravljal do leta 1950. Pisal je tudi za druge ameriške liste: *Proletarec*, *Majski glas*, *Cankarjev glasnik*, *Ameriški družinski koledar*. Napisal je tudi brošuro *For a New Beginning (for Socialist)*. Umrł je v Čikagu leta 1967. *Enciklopedija Slovenije*, 3. zvezek: Ce–Ed, Ljubljana 1988, 181.

⁴⁷ *Prosveta*, 1. 2. 1938, 2–3.

⁴⁸ *Prosveta*, 8. 2. 1938, 2–3.

Slovane, ne politika, je poudarjal Molek v svojih člankih. Rešitev problema je videl v izobraževanju ljudi, ki bi postali razgledani, kritični, razumni in dobro izobraženi, tako da z njimi nihče ne bi mogel manipulirati. Samo tako bi si lahko ljudje pomagali sami, ne pa čakali na druge, na Rusijo in Zahod, da jim priskočijo na pomoč.⁴⁹

Glede Avstrije so se v liberalno-socialistični *Prosveti* spraševali, zakaj zahodne države niso dovolile združitve z Nemčijo, ko je bil za to še pravi čas. Zakaj niso dovolili anšlusa takoj po 1. svetovni vojni leta 1919, ko bi se lahko učinkoviteje zaščitila demokracija v Srednji Evropi? Molek je odgovarjal, da tega pač niso dovolili zato, ker so takrat v Avstriji in Nemčiji vladali socialisti. Ko pa so leta 1938 v obeh državah vladali nacionalisti, fašisti in drugi nasprotniki demokracije, se ni nihče več obregnil ob problematiko združevanja dveh diktatur. Avstrija je torej izginila zaradi svojega odmika od demokracije. To se ni zgodilo samo po sebi, ampak zaradi politike zmagovalnih držav, ki so Avstrijo in Nemčijo pustile, da sta se gospodarsko osiromašili, kar je na oblast pripeljalo nazadnjaške sile. Tako je Molek zaključil, da sta bili za avstrijski anšlus krivi predvsem Velika Britanija in Francija.⁵⁰ Na Sovjetsko zvezo niso polagali nobenih upov. V Rusiji naj bi se preveč ukvarjali s čistkami in medsebojnimi obračunavanji, zato se na njih niso mogli resno zanesti. Tako je bila politika zahodnih držav opisana kot politika trgovanja za mir na račun šibkejših narodov. Zato naj bi se Italiji, Nemčiji in Japonski v prihodnje odstopilo še več ozemlja, da bi jih s tem pomirili in odvrnili od napadov na Zahod. Molek se je spraševal, kako dolgo bo še trajala takšna strpnost do fašizma in nacizma?⁵¹ Predlagal je mednarodne sankcije kot edino mirno obliko reševanja problemov. Amerika bi se morala bolj aktivno vključiti v reševanje evropske krize z gospodarskimi pritiski na agresivne države. Tako bi lahko sankcije streznile njihove voditelje, da sprejmejo mirne rešitve.⁵² Vendar se je takšna politika v primeru italijanskega napada na Etiopijo že izkazala za neuspešno. V *Prosveti* so imeli pripravljeno skrajno rešitev. Prepričani so bili, da agresivne države niso dovolj pripravljene na vojaški spopad z Zahodom, zato so odkrito zagovarjali tudi uporabo grožnje s silo, če mirne metode ne bi zadoščale.⁵³

V konservativni *Ameriški domovini* so krivdo za propad Avstrije pripisali Franciji. Konkretni krivci so prepoznali v francoskih socialistih, ki so bili takrat na oblasti. Prav njihova politika naj bi pripeljala Francijo v

⁴⁹ *Prosveta*, 13. 5. 1938, 2.

⁵⁰ *Prosveta*, 21. 2. 1938, 2.

⁵¹ *Prosveta*, 17. 3. 1938, 2.

⁵² *Prosveta*, 28. 9. 1938, 2.

⁵³ *Prosveta*, 4. 10. 1938, 2.

notranjepolitično krizo, ki jo je Hitler izkoristil za širitev na Avstrijo.⁵⁴ Avstrijska priključitev je po drugi strani vplivala na razpoloženje ameriških kongresnikov, ki so sprva zavračali misel o dvigu obrambnega proračuna ZDA. Ko je Hitler priključil Avstrijo, se je mnenje javnosti in kongresnikov obrnilo v prid gradnji močnejše ameriške vojske in mornarice.⁵⁵

V *Ameriški domovini* in *Amerikanskem Slovencu* so kritizirali stališča *Prosvete* o avstrijskih dogodkih. Obtoževali so jih, da točijo »krokodilje solze« za Avstrijo, da jim v resnici ni mar za državo, saj so vseskozi primerjali avstrijske oblasti s fašisti in klerikalci. Spomnili so jih, da naj bi bili za tragedijo koroških Slovencev krivi predvsem slovenski socialisti, ki so svoje delavce na Koroškem pozivali, naj glasujejo »za Republiko Avstrijo« in ne »za monarhijo Jugoslavijo«. Krivdo za priključitev Avstrije so pripisali avstrijskim socialistom, ki so vseskozi nasprotovali vladi in tako poglobljali krizo v državi, kar jo je na koncu pripeljalo v odvisnost od Nemčije.⁵⁶ *Prosveta* jim seveda ni ostala dolžna. Sprva je Molek opozoril na dvoličnost ameriških katoliških piscev, ki so po eni strani obsojali fašistično diktaturo v Italiji, po drugi strani pa podpirali intervencijo fašističnih držav proti Španiji. Nato je opozoril tudi na to, kako znajo katoliški časopisi prikazati fašistične zločine kot »obrambne ukrepe«, vso krivdo za izzivanje nasilja pa pripisovati socialistom in komunistom. Za katoliške časopise je veljala vsaka diktatura, ki ni napadala katoliške vere in Cerkve, za dobro diktaturo. Podobno so gledali na demokracijo. Dobra je samo tista vlada, ki podpira stališča in ideje Katoliške cerkve.⁵⁷ Molek je Trunku očital, da klerikalci ne spoštujejo niti demokracije, če ne spoštujejo volje ljudstva. Bil je odločno proti vsaki diktaturi. Zato so socialisti zagovarjali demokracijo, ker so verjeli v princip svobodne izbire.⁵⁸ Glede vprašanja koroškega plebiscita je Molek priznal, da so se leta 1920 delavci na Koroškem odločili za Republiko Avstrijo, ki je bila takrat socialna in demokratična država. Najslabše pa se mu je zdelo, da so katoliški duhovniki na Koroškem v času avstrijskega plebiscita aprila 1938 pozivali svoje farane, naj glasujejo za Nemčijo, da ne bi postali žrtve še hujšega preganjanja. Tako naj bi svojo politiko koroški duhovniki uskladili s politiko dunajskega nadškofa, ki je Hitlerja in nemško okupacijo pozdravil z zvonjenjem vseh cerkvenih zvonov na Dunaju.⁵⁹

Komunistični *Naprej* je v tem času poskušal igrati povezovalno vlogo. Pozival je vse slovanske organizacije v ZDA in Jugoslaviji, naj stopijo skupaj, da

⁵⁴ *Ameriška domovina*, 15. 3. 1938, 2.

⁵⁵ *Ameriška domovina*, 19. 3. 1938, 1.

⁵⁶ *Ameriška domovina*, 16. 4. 1938, 2; *Amerikanski Slovenec*, 21. 4. 1938, 2.

⁵⁷ Ivan Molek, *Slovene Immigrant History 1900–1950*, Dover 1979, 245–247.

⁵⁸ *Prosveta*, 22. 4. 1938, 2.

⁵⁹ *Prosveta*, 25. 4. 1938, 2.

bi se lahko učinkoviteje postavili po robu Hitlerjevim grožnjam in zahtevam. Za ameriške Slovence je komunistični *Naprej* predlagal skupno organizacijo, ki bi v primeru vojne pomagala svojim rojakom zbirati pomoč od ameriškega ljudstva, kot so to počeli v primeru Španije. Na njihov poziv se ni nihče odzval. Bilo je še prehitro.⁶⁰

STALIŠČA SLOVENSКИH AMERIŠKIH ČASNIKOV DO SUDETSKE KRIZE LETA 1938

Češkoslovaška republika (ČSR) je imela leta 1938 okoli 14 milijonov prebivalcev, od tega jih je 3,2 milijona pripadalo nemški manjšini – imenovali so se »sudetski Nemci«. Sledili so še Slovaki, ki jih je bilo okoli 2,5 milijona, madžarska in rusinska manjšina je štela vsaka okoli pol milijona, Poljakov pa je bilo približno 80 tisoč.⁶¹ Večina sudetskih Nemcev je živela vzdolž nemške meje, ki se je v času anšlusa raztegnila tudi na tista bolj ranljiva področja na jugu države, kjer ni bilo vojaških utrd. Zato se je opogumljena »Sudetska nemška partija«, ki jo je vodil Konrad Henlein, v sodelovanju z Berlinom poleti 1938 spustila v boj za priznanje avtonomije sudetskih Nemcev.⁶² Po pisanju liberalno-socialistične *Prosvete* lahko ugotovimo, da niso bili vsi sudetski Nemci tako navdušeni nad Hitlerjevo Nemčijo. Vsaj tretjina sudetskih Nemcev naj bi bila lojalna do Češkoslovaške.⁶³ V večini so bili sudetski Nemci zadovoljni z življenjskim standardom, ki ga je nudila češka demokracija. Na Češkem so bile trgovine bogatejše s ponudbo živil, ki jih v Nemčiji niso imeli. Za nered, ki so izbruhnili med sudetsko krizo poleti leta 1938, so okrivili Hitlerjeve privrženice iz Nemčije. Tovrstna politika netenja nemirov je imela dvojni namen: (1) prikazati je želela Nemce kot »žrtve češkoslovaške nacionalistične politike«; (2) poskušala je vplivati na svetovno javno mnenje.⁶⁴

Poleg nemške manjšine sta v ČSR obstajali tudi poljska in madžarska manjšina. Če bi Češkoslovaška popustila nemškim zahtevam, bi to pomenilo razpad države, saj bi svoje pravice zahtevali tudi drugi narodi v državi, zlasti Slovaki, ki so bili druga najštevilčnejša narodna skupina v državi, zato se oblasti v Pragi niso želele sporazumeti s Henleinom in sudetskimi Nemci.

⁶⁰ *Naprej*, 11. 5. 1938, 2.

⁶¹ David Faber, *Munich 1938*, 152–162.

⁶² Paul Schmid, *Statist na diplomatskem odru*. Ljubljana 1971, 112–143; Kershaw, *Hitler*, 401–427.

⁶³ *Prosveta*, 4. 1. 1938, 3; *Prosveta*, 23. 8. 1938, 4.

⁶⁴ *Amerikanski Slovenec*, 29. 9. 1938, 2; *Ameriška domovina*, 26. 9. 1938, 2; Kershaw, *Hitler*, 401–427; Taylor, *Uzroci drugig svjetskog rata*, 185–224.

Prvič je sudetsko vprašanje zdramilo svetovno javnost maja leta 1938, ko so pred lokalnimi volitvami izbruhnili neredi, ki so jih sudetski Nemci izkoristili za pritisk na vlado v Pragi. Ob meji sta bila ubita dva Nemca, ki sta želela nezakonito prečkati mejo. Odziv ČSR je bil odločen. V strahu, da ne bi doživeli enake usode kot Avstrija, so izvedli delno mobilizacijo svoje vojske in jo poslali na mejo z Nemčijo, ker naj bi se po trditvah »čeških vojaških virov« na drugi strani zbirale močne nemške sile, ki se pripravljajo za napad na ČSR.⁶⁵ Danes vemo, da so bile takšne trditve neresnične. Nemška vojska se ni zbirala ob meji in ni pripravljala napada na ČSR.⁶⁶ Hitler je govoril resnico, ko je maja 1938 prepričeval zahodne diplomate ter svetovno javnost, da se njihova vojska ne pripravlja na vojaško operacijo proti Češkoslovaški. Kljub temu je majska kriza skoraj povzročila vojno, saj bi v primeru izbruha nasilja Francija izpolnila svoje obveznosti in napovedala vojno Nemčiji. Sledile bi še Velika Britanija, Sovjetska zveza in druge članice »male antante«.⁶⁷ Omenjena kriza je postala znana kot »kriza vikenda« oz. »majska kriza«, ki je izbruhnila med 20. in 21. majem in je predstavljala uvod v najtežjo evropsko krizo po prvi svetovni vojni. Svetovni tisk je takrat odločno stopil na stran Čehov. Hitler se je bil zato prisiljen umakniti, saj ni bil pripravljen na vojaški obračun. Zato je maja tega leta ukazal svojim generalom, naj pripravijo načrte za vojaško uničenje ČSR.⁶⁸

Po pisanju liberalno-socialistične *Prosvete* je ČSR predstavljala »vrt Evrope«, saj je bila za razliko od sosed bolj demokratična ter gospodarsko in kulturno urejena država. ČSR je v tridesetih letih beležila velik trgovinski izvoz. Glavne panoge njenega gospodarstva so predstavljali: čevljarstvo, gumarstvo, lesarstvo, železarstvo, sladkor, svilarstvo in steklarstvo. ČSR je bila v tem delu Evrope vodilna država pri izdelovanju končnih industrijskih izdelkov. V tovarnah Škode so na primer izdelovali orožje za Sovjetsko zvezo in druge države. Strokovna izobrazba delavcev in njihove izkušnje so bile na visokem nivoju, njihovi izdelki so bili konkurenčni na svetovnem tržišču.⁶⁹ Zato je ČSR uspela skleniti ugodno trgovinsko pogodbo z ZDA. Odpravili so nekatere carinske omejitve in povečali izvoz čevljev. Trgovinska izmenjava med ZDA in ČSR je leta 1937 znašala 75 milijonov dolarjev. O tem so pisali v *Ameriški*

⁶⁵ *Prosveta*, 4. 1. 1938, 3, Faber, *Munich 1938*, 178–184.

⁶⁶ Kershaw, *Hitler*, 401–427, Faber, *Munich 1938*, 178–184.

⁶⁷ Mala antanta je bilo zavezništvo med Češkoslovaško, Romunijo in Jugoslavijo, ki jo je podpirala Francija. Zavezništvo je nastalo leta 1920 in se je redno sestajalo na posvetih zunanjih ministrov držav. Uperjeno je bilo proti poskusom revizije meja na Balkanu in v JV Evropi. Razpadlo je s podpisom münchenskega sporazuma. Mark Mazower, *Temna celina: dvajseto stoletje v Evropi*. Ljubljana 2002, 74.

⁶⁸ Kershaw, *Hitler*, 401–427.

⁶⁹ *Prosveta*, 24. 5. 1938, 4.

domovini.⁷⁰ ČSR je bila urejena tudi na socialnem področju. Dela je bilo dovolj za vse izobražene kadre. V državi so beležili visoko stopnjo bralne kulture, izdajali so veliko število časopisov in mnoga literarna dela, ki so jih stalno prevajali. Aktivna so bila tudi kulturna društva. Liberalno socialistična *Prosveta* je ČSR opisala kot deželo, ki bi lahko bila zgled ostalim »slovanskim državam« v soseščini.⁷¹

Henlein in njegovi pristaši so trdili, da naj bi zaradi svetovne gospodarske krize v ČSR najbolj trpeli prav sudetski Nemci. Pri zaposlovanju naj bi imeli prednost samo pripadniki češke narodnosti, ker so bili izobraženi in jih ni oviral jezik. Zapostavljeni nemški delavci naj bi bili za delo bolj kvalificirani od Čehov. Zato si je »Sudetska nemška partija« prizadevala ustvariti takšno obliko avtonomije sudetskih pokrajin, ki bi poleg kulturne samostojnosti imela tudi pravico navezovati stike s sosednjo Nemčijo. Henlein je zahteval, da se Češkoslovaška podredi ciljem in interesom nemške države. To je hkrati pomenilo, da bi se morala ČSR odpovedati zavezništvu s Francijo in Sovjetsko zvezo. Henlein je zahteval uvedbo cenzure tiska za določene časopise, ki so bili kritični do Nemčije in nacionalsocializma. V *Prosveti* so januarja 1938 v enem od člankov pisali, da bodo v Evropi zaradi tega nastali pogoji za začetek nove svetovne vojne, za katero bodo odgovorne oblasti v Berlinu.⁷²

Posebno pozornost so v liberalno-socialistični *Prosveti* januarja 1938 posvetili srečanju Hitlerja in lorda Halifaxa, ki je potekalo novembra 1937. Takrat naj bi se Angleži in Nemci tajno pogodili glede okupacije Avstrije in delitve Češkoslovaške. Uradno je pogovor potekal o splošnih zunanjepolitičnih temah, ki so se nanašale na Avstrijo, Češkoslovaško, status svobodnega mesta Gdansk in kolonialna vprašanja.⁷³ Vendar na sestanku niso sklenili nobenega tajnega sporazuma, kot so to namigovali v *Prosveti*. Halifax je naredil na Hitlerja dober vtis. Ko je februarja 1938 postal zunanji minister Velike Britanije, je Hitler njegovo imenovanje razumel kot znak iz Londona, da se je pripravljen pogoditi z Nemčijo.⁷⁴ Zato je sklenil, da je treba izkoristiti nove razmere za uresničevanje nemške osvajalske politike. Nasploh je imel Hitler dober čut za zunanjepolitične odločitve. Leta 1938 je pravilno ocenil, da se zahodne države ne bodo vmešavale v njegove posege, če bo ukrepal dovolj hitro in ohranjal svojo iniciativo. Vendar ga je majska kriza presenetila, zato se je odločil pospešiti svoje delo. Pri vojaških akcijah ga je ovirala samo njegova

⁷⁰ *Ameriška domovina*, 9. 3. 1938, 1.

⁷¹ *Prosveta*, 24. 5. 1938, 4.

⁷² *Prosveta*, 4. 1. 1938, 3; *Ameriška domovina*, 1. 4. 1938, 1; Kershaw, *Hitler*, 401–427, Faber, München 1938, 152–157.

⁷³ *Dokumenti i materialii uoči drugog svjetskog rata, Tom 1, novembar 1937–1938*, Zagreb 1949, 13–43.

⁷⁴ *Prosveta*, 11. 1. 1938, 3.

lastna vojska oz. generaliteta. Zato se je sprva omejeval samo na politične akcije. Tukaj so mu koristile predvsem notranje razmere v ČSR, kot je na primer zahteva Slovakov po večji avtonomiji.⁷⁵ Hitlerju kljub temu ni uspelo razbiti enotnosti ČSR. V krizo je poskušal vplesti tudi sosednje države, za katere je vedel, da imajo svoje apetite po češkoslovaškem ozemlju. Madžarska in Poljska sta kljub temu raje počakali, dokler Nemčija ni storila prvega koraka. Hitlerja je leta 1938 pred vojno rešila odločitev britanskega premierja Chamberlaina, da ga obišče v upanju, da bo rešil mir. Chamberlain se je septembra 1938 odpravil v Nemčijo kar trikrat, saj je bil naivno prepričan, da lahko s pogajanjem z diktatorjem reši svet pred novo svetovno vojno. Razpad Čehoslovaške države se je zgodil šele po podpisu Münchenskega sporazuma, ki so ga s Hitlerjem sklenile zahodne države 30. septembra 1938. Takrat sta svoj delež ozemlja razpadajoče češke države dobili tudi Poljska in Madžarska. Sovjetska zveza se je zaradi mednarodne izolacije umaknila, da ne bi tvegala vojne z Nemčijo. Nasploh so ČSR na cedilu pustile zahodne države.⁷⁶

Jurij Trunk se je v času sudetske krize osredotočal na kritiko komunizma, Sovjetske zveze in Poljske. V svojih kolumnah je pisal, da se sudetska kriza ne bi nikoli pojavila, če bi v Rusiji vladali »pravi Slovani« in ne »židovski komunisti«, ki naj bi jim bilo vseeno za Slované, v tem primeru za Čehoslovake. Tako naj bi komunisti samo čakali na vojno, ki bi omogočila širjenje »komunističnega evangelija« v Srednjo Evropo, kot se je to zgodilo v primeru španske državljanske vojne.⁷⁷ Seveda obstajajo nasprotni dokazi, ki pravijo, da je imela Sovjetska zveza že leta 1938, takoj po okupaciji Avstrije, resne namene, da se v primeru vojne zoper ČSR priključi zahodnim državam v boju proti nacistični Nemčiji. O tem pričajo številni dokumenti iz arhivov ruskega zunanjega ministrstva in dostopni tiskani viri uradnih ruskih diplomatskih krogov.⁷⁸ Dostopni so tudi dnevniki sovjetskega veleposlanika Majskega v Londonu, ki je bil poleg Litvinova glavni arhitekt prozahodne

⁷⁵ *Ameriška domovina*, 26. 3. 1938, 1.

⁷⁶ Kershaw, *Hitler*, 401–427; Schmid, *Statist na diplomatskem odru*, 112–143; A. V. Šubin, *Na poti k paktu iz leta 1939. Partitura druge svetovne vojne*, 167–168.

⁷⁷ *Amerikanski Slovenec*, 18. 6. 1938, 2; *Amerikanski Slovenec*, 3. 6. 1938, 4; *Amerikanski Slovenec*, 1. 6. 1938, 4.

⁷⁸ Заявление народного комиссара иностранных дел СССР М. М. Литвинова представителям печати, 17 марта 1938. *Документы по истории мюнхенского сговора 1937–1939*, Москва 1979, 59–63; Запись беседы Заместителя Народного Комиссара Иностранных Дел СССР с Посланником Чехословакии в СССР Фирлингером, 15 марта 1938. *Документы внешней политики СССР*, Москва 1977, Том двадцать первый, января – 31 декабря 1938, 125–126.

politike Sovjetske zveze.⁷⁹ Seveda imajo takšne teze tudi svoje nasprotnike, ki poskušajo pokazati, da naj bi Rusija samo zlorabljala krizo za širjenje svojega vpliva v Srednji Evropi.⁸⁰ Eden takšnih nasprotnikov je češki zgodovinar Igor Lukes, ki je v *Prispevkih za novejšo zgodovino* leta 2010 objavil članek, kjer prikazuje Rusijo kot najbolj odgovorno državo za razpad ČSR in začetek druge svetovne vojne. Vendar se z njegovimi zaključki ne morem strinjati.⁸¹

V katoliškem *Amerikanskem Slovincu* so kritizirali češke oblasti, ker niso sprejele prvotne zahteve sudetskih Nemcev, ko naj bi bili pogoji še sprejemljivejši. Trunk je menil, da bi bila avtonomija sudetskih Nemcev najboljša rešitev. Vendar se takrat ni zavedal, da so sudetski Nemci po ukazih iz Berlina namerno postavljali nesprejemljive pogoje, da bi bila kriza še večja. V resnici so imele vse vzvode za rešitev krize zahodne sile, ki bi morale takrat samo vojaško zagroziti Hitlerju, da bi se ta umaknil.⁸²

Trunka je kot zavednega panslavista in katoliškega duhovnika v času sudetske krize najbolj prizadelo obnašanje Poljske. Namesto podpore »slovanskim bratom« je Poljska raje simpatizirala s Hitlerjem in čakala na svojo priložnost, da zavzame tešinsko pokrajino, kjer je prebivala poljska manjšina. Tešin so Čehi zavzeli na pobudo Francozov januarja 1919, v času, ko meje še niso bile jasno določene. V Tešinu so se nahajali izjemno bogati rudniki premoga in tovarne jekla, ki bi lahko povečale gospodarski in vojaški potencial Poljske.⁸³ Ko so Poljaki zasedli Tešin, se je Trunk v svoji kolumni spraševal, če »Poljak v sebi ne prepozna Slovana?«⁸⁴ Avgusta 1938 je v svojem članku »Bodočnost-slovanska« opozarjal, da je Češkoslovaška ključ za poljsko neodvisnost. Če bo Hitlerjev napad združil Slované, bi to lahko privedlo do hitre zmage nad Nemci. Če pa se bo zgodilo obratno in bo Češkoslovaška padla ob pomoči Poljske, bi to pomenilo konec neodvisnosti za celotno Evropo.⁸⁵ Ker je Poljska na koncu res zavzela Tešin in tako Čehoslovakom »zarinila nož v

⁷⁹ Michael Jabara Carley, 1939: *The Alliance That Never Was and the Coming of World War II*. Chichago 1999, 35–81; Ivan Maisky, *The Maisky Diaries: Red Ambassador to the Court of St James's 1932–1943*. Cornwall 2015, 98–154.

⁸⁰ Teddy J. Uldricks, Soviet Security Policy in the 1930s. *Soviet Foreign Policy, 1917–1991: A Retrospective*. London 1994, 65–74.

⁸¹ Lukes, Igor, Stalinova politika do Čehoslovaške v letih 1938–1939. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2010, št. 2, 127–137.

⁸² *Amerikanski Slovenec*, 18. 6. 1938, 2; *Amerikanski Slovenec*, 3. 6. 1938, 4; Kershaw, Hitler, 401–427.

⁸³ *Amerikanski Slovenec*, 20. 10. 1938, 3; *Prosveta*, 4. 11. 1938, 4; Natalija Naročnicka, *Velike vojne 20. stoletja*. Ljubljana 2009, 176–177. Telford Taylor, *Munich the Price of Peace*. New York 1979, 184.

⁸⁴ *Amerikanski Slovenec*, 13. 10. 1938, 4.

⁸⁵ *Amerikanski Slovenec*, 3. 8. 1938, 2.

hrbet»,⁸⁶ kot so zapisali v konservativni *Ameriški domovini*, je Trunk samo še pristavil, da si »tega madeža Poljaki ne bodo mogli nikoli izbrisati, saj bodo tudi sami izbrisani, ker so pomagali izbrisati Čehe ...«. Na koncu je še dodal, da razume »rusko izdajo«, saj so Rusijo vodili »judovski komunisti«. Nikakor pa Trunk ni razumel poljske izdaje, saj so jo vodili »pravoverni Poljaki«, ki so šli »Hitlerju škornje lizat«.⁸⁷

Trunk je proti koncu leta 1938 označil Francijo kot največjo izdajalko Češkoslovaške. Kljub temu je še vedno trdil, da je v moralnem smislu najhujša izdajalka Poljska, ki je zaradi tega postala »največji podlež« med evropskimi Slovani takoj za Bolgari. S tem je verjetno mislil na bolgarsko vlogo v času 1. svetovne vojne, ko so Bolgari leta 1915 skupaj s centralnimi silami napadli Srbijo in jo prisilili, da se je umaknila na jug proti Solunu in na otok Krf. Namesto da bi se Slovani nekaj naučili iz svoje preteklosti, v kateri so preživeli številne bridke izkušnje, so začeli ponavljati iste napake, ki so jih že tolikokrat pahnile v nacionalne tragedije. Kot je potožil Trunk, pa so raje nastopali »drug zoper drugega, namesto drug za drugega«.⁸⁸ Začelo ga je tudi skrbeti, kako se bodo dogodki odvijali naprej. Spraševal se je, če se ne bodo tudi v Jugoslaviji med seboj spopadli »slovanski Hrvati in Srbi, ki govorijo skupni jezik«, namesto da bi se povezali proti hujši nevarnosti, ki sta jo predstavljala Mussolini in Hitler.⁸⁹ Glede Rusije je Trunk do konca leta 1938 ohranjal prepričanje, da je zaradi komunizma Sovjetska zveza »enako nevarna kot fašizem«, je pa še vedno upal, da se bodo kmalu zgodile spremembe, ki bodo Rusijo spreobrnilo v veliko zaščitnico majhnih slovanskih narodov v okupirani Evropi.⁹⁰ Podobnega mnenja so bili v konservativni *Ameriški domovini*, kjer so zapisali, da zaradi ruske izdaje »boljševikom ni za zaupati«. Češkoslovaško so pustile na cedilu predvsem demokratične države, ki so podlegle Hitlerjevemu slepilu, da je vojaško močnejši od zahodnih držav.⁹¹

Anton Garden je v luči sudetske krize pisal, da je za nastalo situacijo soodgovorna tudi Rusija. Njegovo stališče je v celoti slonelo na prepričanju, da fašizma in nacizma nikoli ne bi bilo, če komunisti po svetu ne bi spodkopavali demokratičnih držav. Vendar je Garden prizanesljivo dodal, da se je Rusija svoje napake zavedala, zato je tudi Kominterni od leta 1935 nalagala komunističnim partijam po svetu, naj začnejo spreminjati svojo taktiko in se začnejo od revolucije preusmerjati v iskanje zaveznikov znotraj demokratičnih družb in proti fašizmu, kar so imenovali politika ljudske fronte. Na državni ravni

⁸⁶ *Ameriška domovina*, 4. 10. 1938, 2.

⁸⁷ *Amerikanski Slovenec*, 21. 10. 1938, 2.

⁸⁸ *Amerikanski Slovenec*, 25. 10. 1938, 4.

⁸⁹ *Amerikanski Slovenec*, 22. 10. 1938, 4.

⁹⁰ *Amerikanski Slovenec*, 14. 12. 1938, 2.

⁹¹ *Ameriška domovina*, 7. 10. 1938, 2; *Ameriška domovina*, 8. 10. 1938, 2.

je Rusija zagovarjala politiko »kolektivne varnosti« znotraj okvirov Društva narodov. Vendar je po mnenju Gardena Rusija zamudila svojo priložnost, da bi se izkazala. Stalin naj bi se že nekaj časa odmikal od komunistične ideologije. To naj bi pokazal s partijskimi čistkami, ki so jih uprizorili v Moskvi proti nekdanjim vodilnim komunistom v letih 1936–1938. Prav vojska naj bi nasprotovala preusmeritvi Rusije na Zahod. Zato naj bi Stalin junija 1938 počistil tudi vojaške vrste, da bi pripravil državo na nove razmere.⁹² Podobnega mnenja je bil Jurij Trunk. Oba (Trunk in Garden) sta špekulirala, da naj bi Stalin z novo politiko iskal ravnotežje v Evropi. Poskušal naj bi vzpostaviti stik z zahodnimi silami, na katere je računal v primeru vojne z Nemčijo. Vendar se je Trunk bal, da bi namesto komunizma v Rusiji kmalu zavladal ruski nacionalizem, ki bi lahko bil še hujši od nemškega nacionalizma.⁹³ V katoliškem *Amerikanskem Slovincu* in konservativni *Ameriški domovini* so celo namigovali, da bi se utegnila Rusija povezati z Nemčijo, če bi jo zahodne sile še naprej potiskale v izolacijo. Tako bi se lahko Rusija z Nemčijo pogodila o delitvi Poljske, ki se je zaradi svoje politike do ČSR izkazala za nevredno s strani zahodnih držav. Večje težave naj bi v odnosih med Nemčijo in Rusijo predstavljala samo še Romunija, ki je imela bogata naftna nahajališča.⁹⁴

Samo komunistični *Naprej* je v tem času zagovarjal odkrita prorуска stališča. Edino oni so v člankih, ki so izhajali od začetka maja 1938, opozarjali na nujnost povezovanja s Sovjetsko zvezo, saj naj bi takšna naveza odvrčala agresivne države od njihovih napadalnih namenov.⁹⁵ Drugi slovenski časniki, zlasti socialistična *Prosveta* in katoliški *Amerikanski Slovenec*, so jim očitali naivnost in komunistično propagando.⁹⁶ Vendar so tudi v komunističnem *Napreju* zagovarjali panslavistične poglede: »Zdrav razum in čut samoohranitve veleva, da je zadnji čas za Slované, da se sporazumejo za složno vse-slovansko fronto, za skupno obrambo svobode, demokracije in človečanstva.« Novo slovansko vzajemnost so predstavljali kot gibanje, ki naj bi branilo demokratične interese vseh narodov, ne samo Slovanov. Vseslovansko gibanje ne bi smelo postati druga oblika šovinizma ali rasizma, kot se je to zgodilo z germanskim gibanjem pod Hitlerjem. Slovanov ne bi smela združevati ideologija »zemlje in krvi«, temveč ideja demokracije, svobode in napredka, kar je skupno vsem narodom po svetu. Slovani nočejo biti »niti sluge drugim narodom, niti gospodarji nad drugimi. Temveč bratje med drugače govorečimi brati.« Ker je Hitler ogrožal tudi druge narode v Evropi, so v komunističnem

⁹² *Prosveta*, 19. 7. 1938, 2–3.

⁹³ *Amerikanski Slovenec*, 22. 9. 1938, 2.

⁹⁴ *Amerikanski Slovenec*, 27. 10. 1938, 1; *Ameriška domovina*, 12. 9. 1938, 2.

⁹⁵ *Naprej*, 25. 5. 1938, 1.

⁹⁶ *Prosveta*, 12. 9. 1938, 1.

Napreju menili, da bi morala postati slovanska vzajemnost zgled demokratičnim narodom po svetu.⁹⁷

V katoliškem *Amerikanskem Slovcu* so bili podobnega mnenja: »Voditelji vseh slovanskih vejic bi morali organizirati panslovansko zvezo in potem delovati (sic), da pride med vsemi Slovani do neke skupne čvrste vseslovanske linije ... Ta zveza bi morala delovati, da bi prihajali slovansko vzgojeni voditelji na krmila, iz teh krmil bi vodila pot v slovansko skupnost. Seveda tako delo zahteva žrtev in mnogo dela, neizvedljivo pa ni. Dokler ne bomo imeli Slovani zastavljenega jasno živega programa za slovanstvo, toliko časa bomo tavalili vsak zase, vsak na svojem stranskem potu, pogubnem za nas vse. 250 milijonov Slovanov je ogromna moč, ali se je Slovani zavedamo in ali se je bomo Slovani sploh kdaj zavedali? Na to vprašanje moramo Slovani sami odgovoriti. Na nas samih je. Slovanski voditelji kvišku glave, začnite mislit predno bo prepozno.«⁹⁸

ODZIV SLOVENSКИH AMERIŠKIH ČASNIKOV NA MÜNCHENSKI SPORAZUM

Ko je sudetska kriza septembra leta 1938 doživela svoj vrhunec, so se Čehi po ognjevitem Hitlerjevem govoru 12. septembra v Nürnbergu že pripravljali na vojno. Naslednji dan so v obmejnih pokrajinah razglasili vojno stanje. Takrat je Chamberlain dokončno spoznal, da je bilo njegovo posredovanje, ki ga je meseca avgusta izvajal preko lorda Runcimana, neuspešno, zato je na lastno pobudo sporočil Hitlerju, da se želi z njim sestati, da bi osebno zgladila težave. Novica, da bo Chamberlain obiskal Hitlerja, je v svetovni javnosti odjeknila kot strela z jasnega.⁹⁹

V katoliškem *Amerikanskem Slovcu* so odkrito špekulirali, da sta na prvem sestanku Hitler in Chamberlain že sprejela nekakšen »tajni sporazum«, ki naj bi prodal Čeha in njihovo neodvisnost. Povzeli so tudi poročanje drugih časnikov in ruskih časopisov, ki so bili od vseh še najbolj kritični do omenjenega sestanka.¹⁰⁰ Tudi v liberalno-socialistični *Prosveti* in konservativni *Ameriški domovini* so bili podobnega mnenja. Vsi so pisali, da se pripravlja nekakšna »zarota proti demokraciji«. Pomen sestanka med Hitlerjem in Chamberlainom so razumeli kot kapitulacijo demokracije pred zahtevami nemškega fašizma. Hkrati pa so ugibali, kako se bo na dogodke odzvala Rusija.¹⁰¹

⁹⁷ Naprej, 12. 10. 1938, 2.

⁹⁸ Amerikanski Slovenec, 6. 10. 1938, 2.

⁹⁹ Kershaw, Hitler, 401–427.

¹⁰⁰ Amerikanski Slovenec, 17. 9. 1938, 1.

¹⁰¹ Prosveta, 20. 9. 1938, 1; Ameriška domovina, 19. 9. 1938, 1.

Chamberlain je ob prvem srečanju s Hitlerjem 15. septembra v Berchtesgadnu dobil zagotovilo, da se bo mir ohranil, vse dokler se angleška vlada ne posvetuje s svojimi zaveznicami, kako naj ustrežejo sudetskim Nemcem s pravico do samoodločbe. To je dejansko pomenilo, da bi se morale sudetske pokrajine priključiti Nemčiji. Nemška propaganda je uspela prepričati zahodne diplomate, da je prav češka politika kriva za nastale razmere, ki se drugače kot s priključitvijo Sudetov Nemčiji ne morejo razrešiti. Ko se je Chamberlain 22. septembra vrnil v Nemčijo, tokrat v Bad Godesberg, in Hitlerju sporočil, da so zahodne vlade sprejele nemške predloge, ga je Hitler presenetil, ko je zavrnil svoje lastne predloge, ki so jih morali Čehi sprejeti pod hudim pritiskom Angležev in Francozov. Hitler je tokrat povečal svoje zahteve in naložil Chamberlainu, da morajo soglašati tudi z ozemeljskimi zahtevami, ki jih do ČSR terjata Poljska in Madžarska. Sprva je kazalo, da so pogajanja propadla, saj se je Chamberlain uprl takšnim zahtevam. Vendar se je kasneje ob novici, da so se Čehi že mobilizirali in pripravili na vojno, hitro pomiril. Sestavili so nov predlog, ki ga tokrat Čehom niso vsiljevali. Čehi so ga seveda takoj zavrnil. Na drugi strani so imeli podporo Rusije.¹⁰² Tako je spet kazalo, da bo izbruhnila vojna, saj je nameraval Hitler uresničiti svoje grožnje in enostransko posredovati z vojsko. Tuji diplomati so ga skušali prepričati, naj vendarle popusti in sprejme mirno rešitev problema. Celo njegov zaveznik Mussolini mu je sporočil, da se Italija v vojno ne bo vpletala, torej bi Nemčija ostala osamljena. Angleški veleposlanik ga je prav tako opozoril, da bo v primeru vojne Anglija izpolnila svoje obveznosti in stopila na stran Francije. V Hitlerjevem ožjem krogu so bili vsi razen Ribbentropa odločno proti vojni. Ko je Hitler v svojem zadnjem govoru pred Münchensko konferenco 26. septembra izjavil, da ga »ne zanimajo Čehi« in da so Sudeti njegova »zadnja teritorialna zahteva v Evropi«, so Angleži ponovno poskusili preko Mussolinija prepričati Hitlerja, naj se vendarle pogodijo brez vojne. Hitler je v zadnjem trenutku sprejel Mussolinijevo posredovanje. Čeprav je sprva kazalo, da hiti v vojno, si je na koncu očitno premislil. Tako se je 29. septembra sestala četverica velikih sil – Francija, Velika Britanija, Nemčija in Italija, in sprejela diplomatsko rešitev sudetske krize, ki je postala znana kot Münchenski sporazum. Na omenjenem sestanku ni bilo uradnih predstavnikov Češkoslovaške in Rusije, čeprav je slednja med krizo večkrat pošiljala spodbudne signale, da so pripravljeni pomagati Češkoslovaški, če bi do vojne zares prišlo.¹⁰³ Čehov

¹⁰² Телеграмма Заместителя Народного Комиссара Иностранных Дел СССР Полномочному Представителю СССР в Чехословакии С. С. Александровскому, 20 сентября 1938. *Документы внешней политики СССР*, 500.

¹⁰³ Из речи председателя советской делегации М. М. Литвинова на пленарном заседании Ассамблеи Лиги наций, 21 сентября 1938. *Документы по истории мюнхенского сговора 1937–1939*, 256–262.

in Rusov ni nihče povabil. Münchenski sporazum je bil sprejet v zgodnjih jutranjih urah 30. septembra 1938, torej tik pred iztekom Hitlerjevega roka za napad, to je pred 1. oktobrom, ko je Hitler nameraval ukrepati enostransko. Čehom so formalno sporočili, da je zadeva dokončna, in jim predlagali, naj sprejmejo ponujeno rešitev, sicer se bodo sami soočili s posledicami. Zahodne države so Češkoslovaški dejansko postavile ultimatum, naj kapitulira pred Hitlerjem. V zameno so jim ponudili garancijo novih okrnjenih meja. Sprva so v Pragi oklevali in upali na pomoč Rusije, vendar so na koncu tudi oni spoznali, da je vse zaman, zato so sprejeli »münchenski diktat«. ¹⁰⁴

Takoj po podpisu münchenskega sporazuma je Chamberlain ponudil Hitlerju nekakšno formalno pogodbo, da se Nemčija in Velika Britanija ne bosta napadali. Pogodba je Hitlerja zavezovala, da bo v prihodnje iskal mirne rešitve problemov in da se Velika Britanija in Nemčija ne bosta nikoli več vojaško spopadli. S tem dokumentom se je Chamberlain vrnil v London, kjer je svetovno javnost obvestil, da je dosegel »časten mir za naše čase«. Kasneje naj bi Chamberlain trdil, da je pogodbo o nenapadanju ponudil zato, da bi v primeru, če bi jo Hitler prelomil, lažje dokazal domači in svetovni javnosti, da je Nemčija agresivna država, ki ne spoštuje nobenih dogovorov. Drugi viri nas prepričujejo, da je Chamberlain samo poskušal Hitlerja prisiliti v spoštovanje mednarodnih dogovorov, ki bi začasno ohranili mir v Evropi, da bi se lahko Velika Britanija bolje pripravila na vojno. Vendar teh namer ni videti iz uradnih Chamberlainovih zapiskov, zato lahko zgodovinarji o tem le ugibamo. ¹⁰⁵

Eden najbolj zloglasnih ameriških izolacionistov, republikanski senator William E. Borah, ¹⁰⁶ je odločno obsodil münchenski sporazum in ga označil kot veliko sramoto, ki jo bodo morali Francozi in Angleži plačati sami. ¹⁰⁷ Prav tako je obsojal celotno angleško zunanjo politiko, ki je popuščala Hitlerjevim zahtevam. V svojih stališčih ni kazal niti najmanjšega usmiljenja do interesov Velike Britanije tudi po tem, ko se je Evropa leta 1939 znašla v vojni. V svojih javnih nastopih je poudarjal, da je bila za izbruh vojne kriva angleška zunanja politika, ki je poskušala z žrtvovanjem Češkoslovaške Hitlerja preusmeriti na

¹⁰⁴ Kershaw, *Hitler*, 401–427; Schmidt, *Statist na diplomatskem odru*, 112–143.

¹⁰⁵ Richard Overly, *Germany and the Munich crisis: A mutilated victory? Diplomacy & Statecraft*, 1999, št. 2–3, 191–215; Alec Douglas-Home, *The Way the Wind Blows: An Autobiography*, New York 1976, 66.

¹⁰⁶ William Edgar Borah (1865–1940) je bil republikanski senator iz zvezne države Idaho med letoma 1907 in 1940 in predsednik senatne komisije za zunanje odnose od 1924 do 1933. Obenem je bil najvidnejši zagovornik izolacionizma v ZDA. Wapshott, *The Sphinx*, 357.

¹⁰⁷ Nicholas J. Cull, *The Munich Crisis and British Propaganda Policy in the United States. Diplomacy & Statecraft*, 1999, št. 2–3, 216–235.

Rusijo. Zato se ZDA ne bi smela vmešavati ali pošiljati pomoč Veliki Britaniji in Franciji.¹⁰⁸

Prav tako so izolacionistični kongresniki, kot je bil republikanec James E. Van Zandt,¹⁰⁹ poudarjali, da je bil münchenski sporazum posledica strahu za-hodnih vlad pred premočno nemško letalsko silo. Takrat naj bi veljalo prepri-čanje, da je imela Nemčija bistveno močnejše letalske sile, ki bi lahko ogrozile tudi London. Kongresnik Van Zandt je opozarjal, da so bile takšne informaci-je o domnevni nemški vojaški premoči neresnične, saj so prihajale iz ust naci-stičnih simpatizerjev, od katerih je najbolj izstopal Charles Lindbergh,¹¹⁰ ki je takrat veljal za najvidnejšega ameriškega letalskega strokovnjaka na svetu in je tudi obiskoval številne evropske države, kjer je poskušal vplivati na njihovo javno mnenje v prid Nemčije.¹¹¹ Ni skrivnost, da sta imela takratni ameriški veleposlanik v Londonu Joseph P. Kennedy¹¹² in Lindbergh prijateljske stike, saj sta bila oba izolacionista. Chamberlain naj bi v tem času najbolj zaupal informacijam ameriškega ambasadorja Kennedyja.¹¹³ Tudi republikanski se-nator Gerald Nye¹¹⁴ je bil mnenja, da je zgodba o nemški premoči v zraku pretirana in neresnična. V senatu je celo izjavil, da bi v primeru izbruha vojne septembra 1938 Nemčija v njej ne mogla zdržati niti eno minuto, zato ni odo-braval sporazuma v Münchnu.¹¹⁵ Čeprav sodobna vojaška literatura dokazuje, da Angleži leta 1938 niso bili pripravljeni na vojno, saj niso imeli dovolj letal niti za zaščito Londona, se hkrati poudarja, da tudi Nemčija ni bila vojaško

¹⁰⁸ Justus D. Doenecke, *Storm on the Horizon: The Challenge to American Intervention, 1939–1941*, Oxford 2003, 12–13, 194–196.

¹⁰⁹ James E. Van Zandt (1898–1986) iz Pensilvanije je bil republikanski član ameriškega predstavnikega med letoma 1939 in 1961, veteran 1. svetovne vojne in prav tako zago-vornik izolacionizma. <http://bioguide.congress.gov/scripts/biodisplay.pl?index=V000069>

¹¹⁰ Charles Augustus Lindbergh (1902–1974) je bil prvi mož, ki je z letalom brez pristanka leta 1927 preletel atlantski ocean in postal slaven. Kasneje je svojo slavo izkoriščal za vplivanje na ameriško javno mnenje, ko je zagovarjal izolacionistična stališča. Wapshott, *The Sphinx*, 356.

¹¹¹ House of Representatives, National defense, Mr. Van Zandt, January 25 1939. *Congressional Record, Proceedings and Debates of the 76th Congress, First Session*, Vol. 84, part 1, Washington D. C. 1939, 798–802.

¹¹² Joseph Patrick Kennedy (1888–1969) je bil ameriški poslovnež, investitor in politik, de-mokrat in ameriški ambasador v Londonu v letih od 1938 do 1940. Bil je oče devetih otrok. Eden od njih, John Kennedy, je postal 35. predsednik ZDA (1961–1963). Wapshott, *The Sphinx*, 365–366.

¹¹³ Wapshott, *The Sphinx*, 95–97.

¹¹⁴ Gerald Prentice Nye (1892–1971) je bil republikanski senator iz Severne Dakote med letoma 1925 in 1945. Vodil je preiskovalno komisijo, ki je sredi 30. let preiskovala prodajo orožja v Evropo in njeno povezavo z ameriškim vpletom v 1. svetovno vojno. Nye je bil zagovornik izolacionizma. <http://bioguide.congress.gov/scripts/biodisplay.pl?index=N000176>

¹¹⁵ National Defense, Mr. Nye, February 28 1938, *Congressional Record – Senate*, 2001–2008.

pripravljena, sploh pa Hitler ni užival popolnega zaupanja svojega vojaškega vrha.¹¹⁶ Po drugi strani so zagovorniki intervencionizma govorili, da bi lahko zaradi krize v Evropi povečali produkcijo letal in jih prodajali Franciji in Veliki Britaniji, kar naj bi koristilo varnosti ZDA.¹¹⁷ Glavna kritika izolacionistov je bila vedno usmerjena na problem zaposlovanja 12 milijonov brezposelnih Američanov. V tem času so se v senatu začela razpravljanja, kako bi lahko Američani izkoristili krizo v Evropi za zaposlovanje svojih brezposelnih delavcev v vojaški industriji.¹¹⁸

Odziv slovenskih časnikov na Münchenski sporazum je bil skrajno negativen, saj so se vsi zgražali nad sprejetim sporazumom. V pismih bralcev smo lahko v *Prosveti* brali naslednje vrstice: »Angleški imperializem je največji izdajalec v moderni zgodovini. Fašizmu je prodal in žrtvoval Etiopijo, Avstrijo, Španijo in sedaj Čehoslovaško. Francija hlapčevsko sledi angleški izdajalski politiki. Prišel bo čas, ko bodo imperialisti drago plačali njih izdajalsko barantanje za male demokratične države. Kdor misli, da je sedaj konec teh izdajalskih kupčij, se prokleto moti.«¹¹⁹

Anton Garden se je spraševal, če nista po novem v taboru sil Osi tudi Francija in Velika Britanija. Napovedoval je nove vojne in pohode proti Rusiji. Češkoslovaško naj bi žrtvovali, ker se zahodne države niso želele odreči svojim kolonijam. Zahodne države so se v Münchnu pokazale kot fašistične, njihov namen pa naj bi bil uničenje Rusije.¹²⁰ V svojih kolumnah je Garden napovedal, da bo Münchenski sporazum v najslabšem primeru oddaljil Rusijo od Zahodne Evrope in jo povezal z Nemčijo. Garden je še dodal, da bo Stalin sprejel vsako Hitlerjevo ponudbo, da se izogne vojni, zato bosta največji poraženki Münchna prav Velika Britanija in Francija.¹²¹

Ivan Molek je začel zagovarjati stališče, da bi se morala ZDA ukvarjati s svojimi težavami. Tako se je prvič zgodilo, da je nekdo od glavnih urednikov zagovarjal izolacionizem. Molek je pisal, da Rusija ni bila dovolj vojaško ali politično pripravljena na vojno. Brez Rusije fašističnim državam ni mogoče učinkovito nasprotovati. Njegovo stališče glede izolacionizma je bilo nenavadno, saj je po eni strani priznaval, da brez Rusije ni mogoče učinkovito zaustaviti fašizma, po drugi strani pa je Rusijo stalno kritiziral in hkrati

¹¹⁶ Andrew Roberts, *The Storm of War: A new history of the second world war*, New York 2011, 8–10, 96–97.

¹¹⁷ National Defence, Mr. Pace, February 15 1939, *Congressional Record – House*, 1415.

¹¹⁸ The Master of Europe, Mr. Reynolde, January 25 1939, *Congressional Record – Senate*, 750–755.

¹¹⁹ *Prosveta*, 4. 10. 1938, 2.

¹²⁰ *Prosveta*, 11. 10. 1938, 2–3; *Prosveta*, 18. 10. 1938, 2–3.

¹²¹ *Prosveta*, 25. 10. 1938, 2–3.

pozival k akciji proti fašistični agresiji.¹²² V komunističnem *Napreju* so zato kritizirali Molkova stališča in označili njegovo pisanje kot znak pomanjkanja »delavske zavesti«, ki lahko pripelje do »teptanja načel solidarnosti in medsebojnega podpiranja na katerih temelji zgradba naših podpornih organizacij«. Vsako izolacionistično razmišljanje naj bi povzročalo še večjo pasivnost ljudi v socialističnih gibanjih. Prav pasivnost delavskega razreda je bila po mnenju komunističnega *Napreja* glavni razlog, da so bile fašistične države tako uspešne.¹²³ Glede Münchenskega sporazuma so menili, da je nastal kot rezultat dolgoletnega razpadanja Društva narodov, kar se je začelo, še preden se je sploh pojavila sudetska kriza. V svoji kolumni so zapisali, da so »glavni krivci razpada Društva narodov stavbo v Ženevi zamenjali s stavbami v Berchtesgaden, Godesbergu in Münchnu, kjer izvajajo nasilje nad pravico. Anglija želi, da se v bodoče spopadeta Nemčija in Rusija. Željo dolgotrajno uničujočo vojno. Tako želijo zaustaviti razvoj in napredek socialističnega razvoja v ZSSR. Münchenski sporazum je v bistvu pakt proti Sovjetski zvezi.«¹²⁴

Ob že znanih stališčih katoliškega *Amerikanskega Slovenca* o panslavizmu, Češkoslovaški in Poljski bi na tem mestu izpostavil še njihovo oceno Chamberlainove izjave o »častnem miru«. Zapisali so, da je bila to »najbolj smešna izjava«, ki jo je kdaj izrekel kakšen angleški politik, in dodali: »Samo malo potrpite, obenem si pa to izjavo vsak dobro zapomni. Prišel bo kaj kmalu čas, ki bo pokazal, kako nepreviden je bil Chamberlain, ko je podal to izjavo.«¹²⁵ V naslednjem članku so posvetili večjo pozornost angleško-nemškemu sporazumu o nenapadanju, ki so ga predstavili kot najpomembnejši rezultat Münchenskega sporazuma. Prav pogodba o nenapadanju med Veliko Britanijo in Nemčijo je slednji omogočila prevlado v Vzhodni Evropi.¹²⁶ Podobno so pisali v konservativni *Ameriški domovini*, kjer so prav tako trdili, da bodo posledice Münchenskega sporazuma prinesle nemško hegemonijo nad Vzhodno in Srednjo Evropo, in dodali: »Ne bo dolgo, ko bo Turčija, Ogrska, Poljska, Jugoslavija, Grčija, Romunija, Bolgarija in ostale države sprejemale povelja iz Berlina. Vse te države bodo šle v gospodarsko odvisnost Nemčije ali pa bodo propadle.«¹²⁷ Naj kot zanimivost dodam še to, da so konservativni časniki priznavali, da je Münchenski sporazum nastal kot posledica strahu pred ruskim boljševizmom in ne kot posledica strahu pred močno Nemčijo. Zdaj se postavlja le še vprašanje, ali je bil takrat ruski boljševizem resnično tako nevaren, da je bilo treba Hitlerju popuščati za vsako ceno. Zgodovina

¹²² *Prosveta*, 11. 10. 1938, 2.

¹²³ *Naprej*, 19. 10. 1938, 2.

¹²⁴ *Naprej*, 5. 10. 1938, 2.

¹²⁵ *Amerikanski Slovenec*, 5. 10. 1938, 2.

¹²⁶ *Amerikanski Slovenec*, 26. 10. 1938, 5.

¹²⁷ *Ameriška domovina*, 1. 11. 1938, 2.

je pokazala, da sta bila tedaj v ofenzivi fašizem in nacizem, medtem ko se je boljševizem ukvarjal s svojimi notranjimi problemi.¹²⁸

ZAKLJUČEK

Slovenski časniki so se na dogodke v Evropi leta 1938 odzivali po svojih ideoloških predispozicijah. V primeru Avstrije so v katoliškem *Amerikanskem Slovencu* in konservativni *Ameriški domovini* pisali, da je za propad države kriva socialistična politika, ki je po njihovem mnenju dolga leta spodkopavala stabilnost družbe in vlade. Socialistična *Prosveta* je nasprotno pisala, da je Katoliška cerkev, posebej na Koroškem, igrala pomembno vlogo pri »podrejanju Slovencev Hitlerju«. Tudi v času sudetske krize so časniki pisali v strogih ideoloških okvirih, v nekaterih primerih celo panslavistično. Panslavizem je v *Amerikanskem Slovencu* zagovarjal Jurij Trunk, ki je poudarjal nujnost slovanske solidarnosti in tudi navezanost na Rusijo, ki jo je razumel kot zaščitnico majhnih slovanskih narodov. Podobnega mnenja so bili v konservativni *Ameriški domovini*, vendar so hkrati verjeli v možnost dogovora na mednarodni ravni s podporo ZDA pri iskanju rešitve iz krize. V liberalno-socialistični *Prosveti* so zagovarjali izobraževanje ljudi o nevarnostih fašizma in nacizma ter sankcije zoper Nemčijo in Italijo. Komunistični *Naprej* je edini zagovarjal odkrito sodelovanje s Sovjetsko zvezo. Najbolj enotno so se slovenski časnikarji odzvali po Münchenskem sporazumu. Pravzaprav lahko rečem, da so takrat zamudili izjemno zgodovinsko priložnost, da se povežejo v skupno organizacijo, ki bi lahko ponudila pomoč svojim rojakom v Jugoslaviji. Takrat je Hitlerjeva Nemčija ogrožala Slovence na avstrijskem Koroškem, poleg tega je bil tudi Mussolini v Italiji brezobziren do slovenske in hrvaške manjšine na Primorskem in v Istri. Vendar so slovenske ameriške bratske in podporne organizacije čakale vse do izbruha vojne leta 1941, ko so se resno začele zavedati pomena enotnega nastopa v korist rojakom v Jugoslaviji. Prvo pobudo za takšno povezovanje so leta 1938 dali slovenski komunisti v *Napreju*, vendar so bile ideološke razlike še prevelike, da bi jih lahko presegli. Slovenski časopisi so pravilno ocenili, da bo Sovjetsko zvezo Münchenski sporazum usmeril na nemško stran, enako kot celotno vzhodno in jugovzhodno Evropo. Nekateri sodobni znanstveni članki, nova dostopna literatura in arhivski viri, ki jih omenjam v članku, osvetljujejo drugačno podobo Sovjetske zveze leta 1938. Münchenski sporazum predstavlja po mojem mnenju uvod v začetek 2. svetovne vojne, saj je porušil zaupanje vseh evropskih držav v zahodne demokracije in jih pahnil v objem totalitarnih diktatur. Tako so v Evropi

¹²⁸ *Amerikanski Slovenec*, 13. 10. 1938, 2.

nastale idealne razmere za vzpon nacizma in fašizma, kar je svet pahnilo v drugo svetovno vojno.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

Congressional Record – Appendix, Third Session of the Seventy-fifth Congress, Washington D. C. 1938, vol. 83, Part 10.

Congressional Record, Proceedings and Debates of the 76th Congress, First Session, Washington D. C. 1939, vol. 84, Part 1.

Документы по истории мюнхенского сговора 1937–1939, Москва 1979.

Документы внешней политики СССР, Москва 1977, Том двадцать первый, января – 31 декабря 1938.

Dokumenti i materiali uoči drugog svjetskog rata, Tom 1 novembar 1937–1938, Zagreb 1949.

Časopisni viri

Časnik *Amerikanski Slovenec*, 1938.

Časnik *Ameriška domovina*, 1938.

Časnik *Prosveta*, 1938.

Tednik *Naprej*, 1938.

Internetni viri

<http://bioguide.congress.gov/scripts/biodisplay.pl?index=V000069>, 6. 9. 2017.

<http://bioguide.congress.gov/scripts/biodisplay.pl?index=N000176>, 6. 9. 2017.

Spomini in dnevniki

Winston S. Churchill, *Druga svetovna vojna (z epilogom o povojnih letih)*. Ljubljana 1964.

Joseph E. Davies, *Mission to Moscow*. New York 1941.

Alec Douglas-Home, *The Way the Wind Blows: An Autobiography*. New York 1976.

Ivan Maisky, *The Maisky Diaries: Red Ambassador to the Court of St James's 1932–1943*. Cornwall 2015.

Ivan Molek, *Slovene Immigrant History 1900–1950*. Dover 1979.

Paul Schmid, *Statist na diplomatskem odru*. Ljubljana 1971.

Monografije

Jože Bajec, *Slovenski časniki in časopisi 1937–1945*. Ljubljana 1973.

Charles A. Beard, *Zgodovina Združenih držav Amerike*. Ljubljana 1959.

Andreja Božič Horvat, *Življenje in delo ameriško-slovenskega politika in urednika Ivana Molka od začetka izdajanja Prosvete leta 1916*. Doktorska disertacija, Maribor 2007. 8–20.

Robert A. Divine, *The Illusion of neutrality*. Chicago 1962.

Justus D. Doenecke, *Storm on the Horizon: The Challenge to American Intervention, 1939–1941*, Oxford 2003.

David Faber, Munich 1938, *Appeasement and World War II*. New York 2008.

Joe J. Heydecker in Johannes Leeb, *Nürnberški proces*. I. in II. knjiga. Ljubljana 1960.

Michael Jabara Carley, 1939: *The Alliance That Never Was and the Coming of World War II*. Chichago 1999, 35–81.

Ian Kershaw, *Hitler*. Ljubljana 2012.

Avzug Lešnik, *Tretja internacionala – Komintern*. Ljubljana 1988.

Mark Mazower, *Temna celina: dvajseto stoletje v Evropi*. Ljubljana 2002.

Natalija Naročnica, *Velike vojne 20. stoletja*. Ljubljana 2009.

Richard Overly, *The origins of the Second World War* (Fourth edition). Oxon 2017.

Andrew Roberts, *The Storm of War: A new history of the second world war*. New York 2011.

Oliver Stone in Peter Kuznick, *The Untold History of the United States*. New York 2012.

A. J. P. Taylor, *Uzroci drugog svjetskog rata*. Zagreb 1994.

Telford Taylor, *Munich the Price of Peace*. New York 1979.

Nicholas Wapshott, *The sphinx, Franklin Roosevelt, the isolationists, and the road to World War II*. New York 2015.

Marc Wortman, *1941 Fighting the Shadow War*. New York 2016.

Članki

Nicholas J. Cull, The Munich Crisis and British Propaganda Policy in the United States. *Diplomacy & Statecraft*, 1999, št. 2–3, 216–235.

A. G. Duljan, Od Münchna do pakta Molotov-Ribbentrop. *Partitura druge svetovne vojne*, 149–150.

V. M. Falin, K predzgodovini pakta o nenapadanju med ZSSR in Nemčijo. *Partitura druge svetovne vojne*. Ljubljana 2014, 109–110.

Michael Jabara Carley, Behind Stalin's moustache: pragmatism in early soviet foreign policy, 1917–1941. *Diplomacy & Statecraft*, 2001, št. 3, 159–174.

Michael Jabara Carley, Soviet foreign policy in the West 1936–1941. *Europe-Asia Studies*, 2004, št. 7, 1081–1093.

Michael Jabara Carley, »Only the USSR has... Clean Hands«: The Soviet Perspective on the Failure of the Collective Security and Collapse of Czechoslovakia 1934–1938 (Part 1). *Diplomacy & Statecraft*, 2010, št. 2, 202–225.

Matjaž Klemenčič, Slovenski izseljenski tisk. *Znanstvena revija, Humanistika*, 1991, št. 2, 298–317.

Matjaž Klemenčič, Slovene Periodicals in the USA, 1891–1920. *Razprave in gradivo*, 2008, št. 55, 99–117.

Matjaž Klemenčič, Jurij Trunk: duhovnik, narodni buditelj, publicist, izseljenec. *SHS, časopis za humanistične in družboslovne študije*, 13 (2013), št. 2–3, 621–637.

Igor Lukes, Stalinova politika do Čehoslovaške v letih 1938–1939. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2010, št. 2, 127–137.

Williamson Murray, Munich, 1938: The Military Confrontation. *Journal of Strategic Studies*, 1979, št. 2–3, 282–302.

Richard Overly, Germany and the Munich crisis: A mutilated victory? *Diplomacy & Statecraft*, 1999, št. 2–3, 191–215.

Janko Pleterski, O prvinah in o značaju plebiscitarne odločitve. *Koroški plebiscit: razprave in članki*. Ljubljana 1970, 215–271.

Rudolph M. Susel, »Poslanstvo in vloga časopisa Ameriška domovina v zgodovini ameriških Slovencev 1919–91«. *Dve domovini*, 1992, št. 2–3, 237–251.

A. V. Šubin, Na poti k paktu iz leta 1939. *Partitura druge svetovne vojne*, 167–168.

Teddy J. Uldricks, Soviet Security Policy in the 1930s. *Soviet Foreign Policy, 1917–1991: A Retrospective*. London 1994, 65–74.

FEEDBACKS OF AMERICAN SLOVENES ON EVENTS IN EUROPE IN 1938 AND PRESENTATION OF POLITICAL SITUATION AT THE OUTBREAK OF WORLD WAR II

Summary

In this article, the author summarises the points of view of American Slovenes on the key events that happened in Europe in 1938. He stresses the relation of American Slovenes towards communism, Nazism, and fascism. The opinions of American Slovenes on Russia, i.e. Soviet Union are emphasized. The idea of pan-Slavism arises and it is presented as a special relation, according to which some American Slovenes were emotionally attached to Russia. The recapped articles show that American Slovenes had already been discordant before the war. They were united by the "Munich capitulation", which presented the western countries in a bad light, for they left Czechoslovakia to Hitler. The then Slovene journalist predicted correctly, that this was a bad move, which will lead Europe in the arms of Hitler, fascism, and Nazism, and will force Stalin's Russia to close an agreement

with Hitler. The Slovene journalists also did not believe that the western powers were not prepared for an armed encounter with Hitler. They were also not isolationistically oriented, as it was back then common in the USA. Some opinions of well-known American senators and congressmen on the European crisis are presented at the end. American Slovenes had always been on the side of interventionists and democracy.

REAKTIONEN DER AMERIKANISCHEN SLOWENEN AUF DIE EREIGNISSE IN EUROPA IM JAHR 1938 UND DIE DARSTELLUNG DER POLITISCHEN LAGE AM ANFANG DES ZWEITEN WELTKRIEGES

Zusammenfassung

In diesem Artikel fasst der Autor die Stellungen der amerikanischen Slowenen zu Schlüsselereignissen, die sich im Jahr 1938 in Europa ereigneten, zusammen. Besonders hervorgehoben wird die Beziehung der amerikanischen Slowenen zu Kommunismus, Nazismus und Faschismus. Der Autor betont auch die Verbindung der amerikanischen Slowenen mit Russland bzw. Sowjetunion. Dabei erscheint die Idee des Panslawismus; sie wird als eine besondere Beziehung dargestellt, die einige amerikanische Slowenen gefühlsmäßig an Russland band. Aus den zusammengefassten Artikeln wird ersichtlich, dass die amerikanischen Slowenen sich schon vor dem Krieg nicht einig wurden. Sie wurden sich erst nach der „Münchener Kapitulation“, die die westlichen Staaten im schlechten Licht zeigte, da sie die Tschechoslowakei Hitler überließen, einig. Damals stellten die slowenischen Journalisten richtig fest, dass das ein schlechtes Manöver war, wodurch Europa in die Hände von Hitler, vom Faschismus und Nazismus fällt und Stalins Russland zu einer Vereinbarung mit Hitler gezwungen wird. Die slowenischen Journalisten glaubten auch nicht, dass die westlichen Mächte nicht für einen bewaffneten Kampf mit Hitler vorbereitet sind. Sie waren nicht isolationistisch gesinnt, wie es damals in den USA üblich war. Zum Schluss werden noch Stellungnahmen bekannter amerikanischen Senatoren und Kongressabgeordneten zur europäischen Krise zusammengefasst. Die amerikanischen Slowenen waren die ganze Zeit an der Seite des Interventionismus und der Demokratie.

Herta Gabrijele Schindler (Haas, Krstev) »Vera Savić«

Predniki in potomci (1914–2010)

Dušan Tomažič*

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 929Haas H.

Dušan Tomažič: Herta Gabrijele Schindler (Haas, Krstev) »Vera Savić«. Predniki in potomci (1914–2010). Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 88=53(2017), 4, str. 88–122

V pričujočem prispevku je predstavljena družina Herte Haas. Obravnava prihod njenega očeta dr. Henrika Haasa iz Gradca v Maribor, razvezo z Elzo Demel in poroko z materjo Prisko Schindler Haas, leta 1924 ter ustvarjanju nove družine v kateri se je rodil še sin Silvo. Oče Henrik je bil mariborski javnosti znan kot poliglot, advokat in ustanovitelj Esperantskega društva Maribor. Mati Priska pa kot humanitarka. Herta Haas je slovenski javnosti znana kot nekdanja partnerica Josipa Broza Tita, partizanka, politična aktivistka. Sestavek se osredotoča na zgodnje obdobje njenega življenja, šolanja in delovanja, zlasti v Mariboru. V delu so predstavljeni predniki in deloma tudi njeni potomci.

Ključne besede: Henrik, Priska, Slivo in Herta Haas, družina Haas, esperanto

1.01 Original Scientific Article
UDC 929Haas H.

Dušan Tomažič: Herta Gabrijele Schindler (Haas, Krstev) "Vera Savić". Ancestors and Descendants (1914–2010). Review for History and Ethnography, Maribor 88=53(2017), 4, pp. 88–122

The treatise presents the family of Herta Haas. It discusses the move of Herta's father, Henrik Haas, Ph.D., from Graz to Maribor, the divorce with Elza Demel, and the

* Dušan Tomažič, mag. geog. in prof. zgod., RTV center Maribor, Ilichova 33, SI – 2000 Maribor, dusan.tomazic@rtvslo.si

marriage with her mother Priska Schindler Haas in 1924, as well as the new family, in which the son Silvo was also born. Herta's father Henrik was in Maribor known as a polyglot, lawyer and the founder of the Maribor Esperanto Society. Mother Priska was known as humanitarian. Herta Haas is in Slovenia known as former Josip Broz Tito partner, as a Partisan and as a political activist. The treatise concentrates on the early period of her life, school years and activities in Maribor. Her ancestors, and partly also descendants are presented.

Key words: Henrik, Priska, Silvo and Herta Haas, Haas family, Esperanto

UVOD

Ime Herte Haas je tesno povezano z imenom nekdanjega predsednika Socialistične federativne republike Jugoslavije Josipom Brozom Titom. Potem ko sta se leta 1941 razšla, zlasti pa po drugi svetovni vojni, se Herta Haas ni pojavljala v javnem življenju. Redko je dajala izjave in intervjuje za tiskane in elektronske medije. Eden redkih ohranjenih intervjujev, ki ga je dala neznanemu avtorju 2. februarja 1961, ima naslov *O delavsko naprednem gibanju in delovanju Komunistične partije*. Hrani ga Muzej narodne osvoboditve v Mariboru. Članki o njenem življenju in delovanju so se v javnosti pojavljali v glavnem v povezavi s proučevanjem življenja in dela Josipa Broza Tita. O njenem otroštvu in mladostnem obdobju je bilo malo zapisanega in proučevanega, zato so se pojavljale številne interpretacije, velikokrat tudi napačne.

Namen prispevka je predstaviti zgodnje obdobje življenja Herte Haas vse od priselitve očeta dr. Henrika Haasa in njegove druge žene Priske Haas v Maribor, njuno vključevanje v novo življenjsko okolje in vključevanje v do tedaj dvonacionalni Maribor. Članek razkriva delovanje v mestu, kjer je dr. Hernik Haas leta 1910 ustanovil prvo esperantsko društvo na slovenskih tleh v tedanji Avstroogrski monarhiji. Ljudje pa so ga spoštovali in cenili tudi kot poliglota, ki je kot advokat zastopal tako nemško kot slovensko prebivalstvo Maribora. Po razvezi z Elso Demel se je poročil s Prisko Schindler, s katero sta imela še sina Silvija in hčer Herto. Ko je ovdovela, je Priska rodila še hčer Marijo, a je o njej malo znanega. *Gospodinjska kartoteka Pokrajinskega muzeja Maribor* potrjuje, da je šlo za nezakonskega otroka. Po porodu jo je preselila v predmestje Gradca in pri uveljavljanje vojne škode, ki jo je utrpela, razkriva, da je z njo imela občasne stike. Ni pa znano, če sta prvorojenca vedela, da imata še polsestro. V članku je predstavljeno izobraževanje v Mariboru in Zagrebu vse do odhoda v partizane in življenje po drugi svetovni vojni, ko se je preselila v Beograd, kjer je umrla.

Zapise in arhivsko gradivo o družini, zlasti pa o Herti Haas, poseduje *Pokrajinski arhiv Maribor*, del zapuščine *Muzej narodne osvoboditve Maribor* in *Arhiv Republike Slovenije* v Ljubljani. V veliko pomoč pri razjasnitvi življenja

staršev dr. Henrika Haasa in Priske (Schindler) Haas pa je ohranjeno arhivsko gradivo *Diözesanarchiv Graz-Seckau* in *Pravne fakultete* iz Gradca. Za celostno podobo članka se moram zahvaliti Gordani Mrdjen, urednici HTV v Zagrebu, ki je za pripravo oddaje o Herti Haas posredovala dokumente *Visoke ekonomske šole* v Zagrebu, kjer je Herta Haas diplomirala. V veliko pomoč so bili posredni stiki s sinom Mišem Brozom in še neobjavljeni intervju avtorja s hčerkama Srmeno in Cvetano Krstev ob njunem gostovanju v Mariboru 17. novembra 2016 v Salonu uporabnih umetnosti v Mariboru.

Ob arhivskem gradivu so za pričujoči članek pomembni zapisi v tiskovinah: *Domovina*, *Mariborski delavec*, *Mariborski večernik* »Jutra«, *Mohorjev koledar*, *Mlada pota*, *Slovenski gospodar*, *Tabor*, *Trgovski list*, *Učiteljski tovariš in Večer*, za boljše razumevanje odnosa Herte Haas do Josipa Broza Tita in narodnoosvobodilnega boja pa dokumentarni film Lordana Zafranovića *Tito – poslednji svjedoci testamenta*, v katerem je že v visoki starosti spregovorila tudi sama.

MARIBOR NA PREHODU IZ 19. V 20. STOLETJE

Mariborski meščani, ki so se v prvi polovici 19. stoletja bolj številno začeli priseljevati v mesto, so bili doma iz različnih koncev: iz Štajerske, Kranjske, Koroške, Tirolske, Avstrije, Češke, Moravske, Šlezije, Ogrske, Hrvaške, Bavarske in Italije. Mestu so vtisnili nemški značaj, čeprav so sredi stoletja govorili tudi slovensko.¹ Politična in narodna društva so še posebej poudarjala nacionalno noto in poglobljala razdor med Slovenci in Nemci. /.../ V svoji nemški orientaciji in germanizacijskem delovanju pa sta bili prav gotovo na prvem mestu Schulverein² in Südmark.³ Slovenci so zoper ti dve organizaciji ustanovili⁴ Družbo sv. Cirila in Metoda.⁵

¹ Vlasta Stavbar, *Maribor med prvo svetovno vojno: Kulturno dogajanje v Mariboru v letih 1914–1918*, Univerza v Ljubljani, 1996, str. 3.

² Schulverein/uradno Deutscher Schulverein – Nemško šolsko društvo – zasebna nemška šolska organizacija v Avstroogrski. Imela je obsežno mrežo šol zlasti na Štajerskem, kjer je skušala ponemčiti slovenske otroke.

³ Franc Podgornik, *Slovanski svet*, št. 20, letnik II, Ljubljana, 25. oktober 1989, str. 321, je zapisal »Kar je v nameri novega društva 'Südmark' novo, je to, da hoče sistematiški širi tinemške raznotere delavne življe med Slovenci. V sistematiškem delovanju tiči največja nevarnost; kajti ono utegne napredovati naglo in umetno.«

⁴ Prav tam, str. 98.

⁵ Družba sv. Cirila in sv. Metoda je bila ustanovljena leta 1885 v Ljubljani kot zasebna narodnoobrambna šolska organizacija, ki je ustanavljala vrtce in osnovne šole na območju Štajerske, Kranjske, Primorja, Koroške.

Bistveno so se stvari spremenile v času prve svetovne vojne in s tem z razpadom Avstroogrske monarhije.

Ključni dogodki so potekali 1. novembra 1918, ko je takrat še major Maister na sestanku višjih častnikov (pretežno slovenskega) 26. strelskega polka v Mariboru prevzel poveljstvo od proavstrijskega mestnega poveljnika polkovnika Antona Holika ter razglasil spodnjo Štajersko za slovensko ozemlje. Častnikom je zagrozil z vojaškim sodiščem v primeru neposlušnosti. Narodni svet je Maistru podelil čin generala in mu tudi uradno predal poveljstvo vseh vojaških enot, ki so spadale pod štajerski Narodni svet. General Maister je takoj ukazal razdelitev odredov po narodnosti in vsi tujegovoreči vojaki so morali zapustiti Maribor.⁶

Po prevratu v letih 1918–1919 je Maribor postajal vedno bolj slovenski tako v upravnem (poslovenjenje uprave, ulic) kot tudi v narodnostnem smislu. Če upoštevamo predvojne razmere, je razumljivo, da je slovenizacija mesta po letu 1918 tekla postopno. Slovenska občinska uprava je izdala več zakonskih predpisov, s katerimi so bile odpravljene ponemčevalne organizacije. Izločila je ključne nemške institucije, kot sta bili Südmark in Schulverein. Kljub temu so mesto še vedno pretresala slovensko-nemška nasprotja. Nemci se z zlomom monarhije niso sprijaznili in niso sprejeli zgodovinskega dejstva – nastanka jugoslovanske države.⁷

V določitev meje s sosednjo Avstrijo je bilo več vpletenih. Zlasti Italijani so se zavzemali, da naj ozemlje pripada Republiki Avstriji. Modley je v avgustu 1919 s podporo Coolidgea⁸ in na zahtevo Avstrije predlagal izvedbo plebiscita na mariborskem območju. Predlog so podprle ameriška, britanska, italijanska in japonska delegacija in ga posredovale vrhovnemu svetu, ki je o njem odločal 25. avgusta 1919.⁹ Tako je štajersko (mariborsko) vprašanje 27. avgusta znova prišlo pred peterico, ki je zaradi nesoglasja vprašanje vrnila teritorialni komisiji. V ponovni razpravi je Wilsonov¹⁰ namestnik predlagal, da bi sporno

⁶ <http://www.tu-je.si/clanki/zgodovina/44-rudolf-maister-domoljub-kulturnik-in-borec>. Dostopno 21. 11. 2016.

⁷ Dragan Potočnik, *Gospodarske razmere v Mariboru med svetovnima vojnama. Mesto in gospodarstvo*, Maribor 2010, Inštitut za novejšo zgodovino in Muzej narodne osvoboditve Maribor, ur. Žarko Lazarevič, str. 139–158.

⁸ Archibald Cary Coolidge, ameriški diplomat, profesor na Harvardski univerzi. Rodil se je 6. marca 1866 v Bostonu, umrl je 14. januarja 1928 v Bostonu v ZDA.

⁹ Bogo Grafenauer, *Slovenska Koroška v diplomatski igri*. Slovenska matica, Ljubljana 1970, str. 359.

¹⁰ Thomas Woodrow Wilson, ameriški politik in 28. predsednik ZDA. Rodil se je 28. decembra 1856 v Staughtonu, Virginija, umrl pa 2. februarja 1924 v Washingtonu v ZDA. Po I. svetovni vojni je sodeloval v mirovnih pogajanjih v Parizu leta 1919.

ozemlje dodelili Jugoslaviji; podprl ga je Tardieu.¹¹ Italijanski delegat Tittoni¹² je ugovarjal, svoje stališče pa je podprl s trditvijo, da Maribor teži na sever, kar da potrjuje gostejši železniški promet proti severu. Končno so določili za mejo Muro, Zgornja Radgona pride pod Avstrijo brez plebiscita in Maribor tudi brez plebiscita pod Jugoslavijo. Tako je bila končno določena usoda naše meje na Štajerskem.¹³

Konec prve svetovne vojne, zlasti po izgradnji hidroelektrarne pri Fali,¹⁴ je Maribor doživel drugi večji razmah industrije. V mestu je bilo 15 velikih tekstilnih tovarn, zlasti v Melju, na Pobrežju in na Taboru. Močneje sta se začeli razvijati tudi kovinska in deloma živilska industrija.¹⁵

Sredi 30. let, ko se je v Evropi že močno čutila prisotnost fašizma in nacizma, se je začelo v Mariboru ljudsko frontno gibanje. Hkrati so se vedno bolj organizirali tudi Nemci, katerih petokolonaštvo je postalo učinkovito zlasti po priključitvi Avstrije Nemčiji leta 1938 in po ustanovitvi Kulturbunda, ki je načrtno pripravljala tla za okupacijo slovenske Štajerske. Ob napadu na Jugoslavijo je nemška vojska vkorakala v Maribor že 8. aprila dopoldne ...¹⁶

Preobrat v razvoju mesta predstavlja obdobje po drugi svetovni vojni. Nacionalna struktura mesta se je v tem času močno nagnila na stran Slovencev, večina nemškega prebivalstva se je iz mesta izselila.

Maribor je začel krepiti svojo vlogo industrijskega centra in žarišča socialistične dejavnosti in miselnosti v severovzhodni Sloveniji na začetku petdesetih let XX. stoletja, ko se je Jugoslavija otresla sovjetskega vpliva in začela graditi svojo tako imenovano plansko-tržno obliko socialistične gospodarske ureditve. Udejanjanje nove gospodarske usmeritve je krepilo avtonomijo mestne oblasti in tudi podjetij pri urejanju gospodarskega življenja, uvajali so delavsko samoupravljanje in bolj upoštevali zakonitosti tržnega gospodarstva.¹⁷

¹¹ Andre Pierre Gabriel Amedee Tardieu se je rodil 22. septembra 1876 v Parizu, umrl je 15. septembra 1945 v Mentonu. Bil je urednik zunanjepolitične redakcije v časniku *Le Temps*, kmalu se je odločil za diplomatsko službo. Sodeloval je na Pariški mirovni konferenci, kjer je imel pomembno vlogo pri Versajskem sporazumu. Leta 1929 je za kratek čas postal predsednik vlade, nato leta 1930, tretjič pa leta 1932.

¹² Tomasso Tittoni, zunanji minister v italijanski vladi premiera Giovannija Giolittija od leta 1903, kakor tudi 1905 v vladi Alessandra Fortisa – do oblikovanja te vlade je bil kratek čas premier. Rodil se je 16. novembra 1855, umrl je 7. februarja 1931.

¹³ Metod Mikuž, V novi državi, Boji za meje 1917–1921, http://www.savelhobi.net/leksikon/zgodovina_sl/1917_1921a.htm. Dostopno, 15. 12. 2016.

¹⁴ Hidroelektrarno Fala so začeli graditi leta 1913, z gradnjo so končali 1918.

¹⁵ Valentina Varl, Dušan Tomažič, Sašo Radovanovič, *Mariborske in druge zgodbe*. Kapital, Maribor, 161.

¹⁶ Prav tam, str. 165.

¹⁷ Jože Prinčič, Mariborsko gospodarstvo v času prilagajanja socialistični ureditvi in miselnosti (1945–1953). *Mesto in gospodarstvo*, Maribor 2010, Inštitut za novejšo zgodovino in Muzej narodne osvoboditve Maribor, ur. Žarko Lazarevič, str. 159–201.

**HERTA GABRIJELE SCHINDLER, HAAS, KRSTEV, »VERA SAVIĆ«
(1914–2010)**

Herta Gabrijele Schindler Haas se je rodila 29. marca 1914 v Slovenski Bistrici, v hiši svoje krstne botre Gabriele Kaufke. Bila je nezakonska hči Priske Schindler,¹⁸ samske učiteljice iz mesta Knittelfeld v Avstriji, ki se je leta 1905 z očetom in mačeho preselila iz kraja Lenenau v bližini Gradca v Maribor.¹⁹

Slika 1: Družina Haas leta 1916 /1917. Vir: Srmena in Cvetana Krstev.

Priske Schindler se je poročila s Heinrichom Alexandrom Haasom šele 20. decembra 1924²⁰ v Mariboru. Tako je Herta Haas šele 5. septembra 1925 prejela uradni priimek Haas,²¹ kar je razvidno iz naslednjega opisa: »Vsled razpisa Velikega župana mariborske oblasti z dne 5. 6. 1925 št. 9 se zaznamuje,

¹⁸ Pokrajinski arhiv Maribor (dalje PAM), Gospodinska kartoteka, fond, škatla, št. 536; PAM Domovinska kartoteta, zbirka mikrofilmov TE 574; UKC Maribor, popis bolezni, 1956, izdano 2016; Osmrtnica Priski Haas, *Večer*, 1975, str. 15.

¹⁹ Nadškofijski arhiv Maribor [dalje NŠAM], Zbirka prepisov matičnih knjig, Slovenska Bistrica, prepis krstne in rojstne knjige, l. 1914, str. 227, št. 29

²⁰ Diözesanarchiv Graz-Seckau, AZI: 197–2016, Krankenhaus der Barmherzigen Brüder, Sterbebuch 7, S. 490, Rz 139.

²¹ V dokumentih najdemo naslednje oblike zapisa njegovega imena: Heinrich, Henrik, Hanrry.

da je Nj. Vel. kralj Aleksander I. z zakonom od 10. 5. št. 31117 odredil milostnim potom, da se prizna goriimenovane krščenke kot zakonski otrok Priske Schindler in dr. Heinricha Haasa ter da nosi v smislu § 152 o. d. z. priimek svojega nezakonskega očeta Haas«. ²²

Ob Herti sta imela še starejšega sina Silvia. ^{23,24}

Herta je imela še polsestro Marijo Schindler. ²⁵ Njeno ime je zapisano v gospodinjski kartoteki družine Haas in v prijavnici vojne odškodnine Okrajni komisiji za vojno škodo Maribor. ²⁶

Priska je 17. septembra 1945 prijavila vojno škodo, kar je razvidno iz naslednjega opisa: »V času vojne so ji namreč Bolgari odvzeli 3.000 mark, ustaši tri hranilne knjižice v višini 30.000 dinarjev, a po Hranilnem dokumentu št. 320 so ji Nemci uničili 30.000 dinarjev. Ob denarju je zahtevala še vredne predmete oziroma povrnitev škode za zlato uro z zlato verižico z inicialkami H. H. (Heinrich Haas) v vrednosti 3.000 dinarjev, srebrno uro v vrednosti 500 dinarjev in ženski prstan iz platine in z diamanti v vrednosti 2.000 dinarjev. Vse naštete stvari, razen hranilnih knjižic je zaradi neprestanega bombardiranja Maribora prenesla v vas Nestelbach pri Gradcu. Ob zavzetju tega mesta so stvari izginile. Kot pričo, da je to resnično hranila na omenjenem mestu, je navedla Marijo Schindler iz Eggenberga pri Gradcu, Burengasse 20. ²⁷ Najverjetneje gre za njeno nezakonsko hčer, ki je ob rojstvu dobila avstrijsko državljanstvo in mati jo je odpeljala v omenjeni kraj (v. M. Schindler). V avgustu

²² Diözesanarchiv Graz-Seckau, AZI: 197-2016, Krankenhaus der Barmherzigen Bruder, Sterbebuh 7, S. 490, Rz 139; NŠAM, Zbirka prepisov matičnih knjig, Slovenska Bistrica, prepis krstne in rojstne knjige, l. 1914, str. 227, št. 29.

²³ PAM, SI-PAM/0635 fond Okrajno sodišče Maribor 1898-194, AŠ 2141/V O 49/37. PP, kartoteka družine Haas.

²⁴ Njegovo ime se pojavlja v različicah Silvo, Silvije.

²⁵ PAM, Gospodinjska kartoteka, št. 536.

²⁶ Okrajna komisija za vojno škodo Maribor – Državna komisija za vojno škodo je 19. junija 1945 predpisala tudi Navodila za delo okrajnih komisij za vojno škodo. Okrajne komisije so imele naslednje naloge: Odločanje o pritožbah zoper sklepe o ugotovitvi vojne škode, izdane od Krajevnih narodnoosvobodilnih odborov (NOO), sprejemanje prijav za vojno škodo na imovini, ki jo upravljajo Krajevni NOO, ocenjevanje vojne škode, povzročene fizičnim in pravnim osebam ter imovini, ki jo upravlja Državna uprava narodne imovine, ugotavljanje in ocenjevanje vojne škode, povzročene na nepremičninah oseb, ki so stalno bivale v inozemstvu in katerih imovina se nahaja na ozemlju Demokratične Republike Jugoslavije (DRJ), registriranje podatkov o vojni škodi in pošiljanje podatkov Federalni komisiji.

Gregor Kaplan, *Vojna škoda na območju Slovenije, povzročena v drugi svetovni vojni 1941–1945*. Fakulteta za družbene vede, diplomsko delo, Ljubljana, 2005, str. 40.

²⁷ PAM, Vojna škoda, B 3808, Fond Okrajna komisija za vojno škodo 1945–1946.

1941 leta je lastnici hiše Nadi Brnčić v Gornjem Stenjevcu²⁸ pri Zagrebu izročila tri hranilne knjižice z imeni 'Maks' in 'Ivana', ki naj jih hrani za hčerko Herto, ki bo prišla iz Zagreba. V začetku leta 1942 so Nado Brnčić aretirali ustaši in ji odvzeli vse. O tem bi lahko pričala prav ona, Nada Brnčić iz Gornjega Stenjeveca in Katica Broz, lastnica hiše iz Zemunske 12.²⁹

9. junija 1945 je bilo družini dodeljeno stanovanje v Vrazovi ulici 11 (danes Ulica heroja Tomšiča). Okrajna komisija za vojno škodo Maribor ji je priznala vojno škodo v višini 87.160 dinarjev.³⁰

VLOGA OČETA HERTE HAAS PRI USTANOVITVI PRVEGA ESPERANTSKEGA DRUŠTVA NA SLOVENSKEM IN V ODMEVNIH SODNIH PROCESIH V MARIBORU

Heinrich Alexander Haas³¹ se je preselil v Maribor leta 1895.³² Sprva je živel na Tagetthoffstrase 49/II, svojo advokaturo pa je odprl v neposredni bližini svojega doma na Tagetthoffstrasse 36/I.³³

O odprtju advokature je poročal tudi časnik *Domovina*: »Svoje odvetniške pisarne sta odprla g. dr. Josip Georg v Šmarji pri Jelšah (mesto v Ptuj odišlega g. dr. Jurtela) in g. dr. Henrik Haas v Mariboru.«³⁴

Kot advokat iz nemškega govornega območja je Heinrich kliente v Mariboru zastopal tako v nemškem kot v slovenskem jeziku. Bil je poliglot, saj je govoril 12 jezikov, v 12. pa se je lahko sporazumeval.³⁵

²⁸ Ob tem velja omeniti, da je zemljiškoknjižnem izpisku v Stenjevcu pokazal, da je bila Herta Haas vpisana kot lastnica hiše, ki jo je kupila 11. februarja 1941, prodala pa 18. novembra 1942. Republika Hrvatska, Ministarstvo pravosuđa, Državna geodetska uprava, Zemljiško knjižni izpisek, Stenjevec.

²⁹ PAM, SI_PAM/0446 fond Okrajna komisija za vojno škodo Maribor 1945–1946, AŠ 33/B3808.

³⁰ PAM, SI_PAM/0446 fond Okrajna komisija za vojno škodo Maribor 1945–1946, AŠ 33/B3808.

³¹ Diözesanarchiv Graz-Seckau-St. Leonhard, rojstna in krstna knjiga 16, str. 181, p. 127; PAM, SI_PAM/0635/003/002/02136 FOND Okrajno sodišče Maribor 1898–1941, AŠ 1830/V P 196/1925; Herta Haas, Predavanje za Esperantsko društvo Maribor (pisna oblika), Beograd, 2. marca 2010; Podatki Pravne fakultete, Univerze Karla in Franza, Gradec, Avstrija, 2016; Zadavec, 2001; Krankenhaus der Barmherzigen Bruder, Sterbebuh 7, S. 490, Rz 139; Anzeiger, Adressbuh Marburgh, \$/D, Vilh. Blanke, str. 111 in 174; Krstev, S., Beograd, 5. januar 2013, zasebni arhiv hčere Herte Haas; PAM, Gospodinjska kartoteka, zbirka mikrofilmov TE 594.

³² Vilko Lipuš, Šopek rož za gospo Herto. *Večer*, 1. februar 1999, leto LV, št. 25 (16607), str. 8.

³³ Anzeiger, Adressbuh Marburgh, \$/D, Vilh. Blanke, str. 111 in 174.

³⁴ Naznanila. *Domovina*, letnik 7, št. 33, 13. avgust 1897, str. 8; Naznanilo. *Slovenski gospodar*, letnik, št. 32. 12. avgust 1897, str. 43.

³⁵ Herta Haas, Predavanje za Esperantsko društvo Maribor (osebni arhiv – pisna oblika), Beograd, 2. marca 2010.

13. septembra 1910 je bilo v Mariboru ustanovljeno prvo društvo esperantistov³⁶ na slovenskih tleh takratne monarhije. V Ljubljani je bilo ustanovljeno šele leta 1921. Ustanovil ga je odvetnik dr. Henrik Haas, ki se je v Maribor priselil iz Gradca, kjer je že deloval v Štajerskem esperantskem društvu. Zato se je mariborsko društvo v času takratne Avstro-Ogrske monarhije imenovalo Mariborska podružnica Štajerskega esperantskega društva.³⁷ Po nastanku Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, leta 1918 pa je društvo nadaljevalo z delom kot Esperantsko društvo Maribor in s tem imenom deluje še danes. V gibanju za mednarodni jezik esperanto³⁸ so bili aktivni vsi člani družine Haas, torej Henrik, njegova žena Priska ter hčerka Herta in sin Silvo. Sestajali so se v gostilnah, kjer so pripravljali številne prireditve v esperantskem jeziku.³⁹

Leta 1920⁴⁰ je bil zaradi novih političnih razmer ugoden čas za nov začetek esperantskega delovanja v Mariboru. O tem priča vabilo na občni zbor Društva štajerskih esperantistov, podružnica Maribor, leta 1920. Na XI. rednem občnem zboru, ki so ga pripravili 5. aprila ob 19. uri v hotelu *Pri Zamorcu*

³⁶ Vinko Ošlak, Sto let esperanta jezika upajočih. *Mohorjev koledar 1987*, str. 110–113; Kako je nastal esperanto. *Mariborski večernik »Jutra«*, 10. avgust 1931, letnik 12, št. 179, str. 3; Aleksander Korzhnikov, *Zamenhof: The Life, Works and Ideas of the Author of Esperanto*. New York 2011, str. 3–32; Christer Kiselman, *Esperanto: Its Origins and Early History*. Prace Komisji Spraw Europejskich PAU, 2008, Tom II, str. 39–56: <http://www.cb.uu.se/~kiselman/pau2008.pdf>, dostopno 30. 10. 2016; Ulrich Matthias, *Esperanto the New Latin for the Church and for Ecumenism*. Antwerp 2002, str. 23–30.

³⁷ Mariborske novice so uporabile ime Esperantski klub in ne društvo. Viktor Kovač, *Esperanto in njegov razvoj*. *Trgovski list*, leto 9, št. 63, 1. junij 1926, str. 2.

³⁸ Esperanto je mednarodni planski pomožni sporazumevalni jezik. 26. julija 1887 je poljski okulist judovskega rodu. L. L. Zamenhof objavil prvi učbenik esperanta *Unua Libro* in se podpisal s psevdonimom Dr. Esperanto, kar v prevodu pomeni upajoči doktor, po njem je jezik dobil tudi ime.

³⁹ Herta Haas, Beograd, 2. marec 2010; PAM, SI_PAM/1242 Zbirka gradiva družbenih organizacij in društev 19.–20. st., AŠ 36/4, PAM, SI_PAM/0122 fond Ukinitveni komisar za društva organizacije in združenja na Spodnjem Štajerskem 1941–1943, AŠ 65/2637.

⁴⁰ Bogo Grafenauer, *Slovenska Koroška v diplomatski igri*, Slovenska matica, Ljubljana 1970, str. 323, 333, 245. 359, piše: Mirovna konferenca v Parizu pri pravni likvidaciji I. svetovne vojne, z dobrohotno asistenco Italije, ni hotela dodeliti slovenskega dela Koroške Sloveniji v okviru Jugoslavije (Kraljevine SHS), ampak je sprejela predlog v korist poražene sovražne nemške Avstrije, naj na spornem ozemlju pride do plebiscita. Koroški plebiscit so izvedli 10. oktobra 1920. S stalnimi italijanskimi težnjami o izvedbi plebiscita tudi na Štajerskem je prišlo do odločitve, da se plebiscitu na Štajerskem ugotovi v mejah do Haloz. Tak predlog pa je Avstrija zavrnila in odstopila od zahteve za izvedbo plebiscita na Štajerskem, v zameno pa zahtevala Apaško polje in Radgonski kot, ki ga je tudi dobila, čeprav je proti načelom celovitosti globoko zarezal v slovensko ozemlje in s tem umetno povzročil močno narodno, gospodarsko in prometno delitev tega dela Slovenije. Štajersko in tudi Maribor so pred slovenskimi politiki rešili domoljubi. Plebiscit so želeli izpeljati tudi za Mariborsko območje.

v Gosposki ulici v Maistrovi sobi,⁴¹ so sprejeli poročilo odbora, sprejeli so finančno poročilo, izvedli pa so volitve predstojništva in odposlancev. Med drugim so pred zborom pri dr. Henriku Haasu v Sodni ulici 14 pripravili pravila delovanja.⁴²

Dr. Haas je 19. junija 1920 policijskim oblastem prijavil prvi ustanovitveni sestanek samostojnega esperantskega društva. Pred vojno delujoči esperantisti so se vnovič povezali in začeli z delovanjem.⁴³

Predsedstvo poverjeništvu za notranje zadeve v Mariboru je 3. avgusta 1920, št. 78 8/pr. v smislu druge točke odloka Ministrskega sveta z dne 20. maj 1919, uradni list XCVII, dovolilo ustanovitev Esperantskega društva v Mariboru po pravilih, ki jih je izdal policijski komisar v Mariboru 7. avgusta 1920. Predsednik društva je postal dr. Heinrich Haas. Predpisana pravila delovanja Društva so bila napisana v esperantskem in slovenskem jeziku in potrjena s strani policijskega komisarja v Mariboru. Glavne naloge društva so bile: sestanki, srečanja, pouk v esperantskem jeziku, izdajanje knjig, priprava razstav, zabave, izleti, stiki z drugimi društvi in ustanovitev knjižnice.⁴⁴

O tem priča naslednji dopis: »Esperantsko društvo v Mariboru je priredilo v izložbi veletrgovine Weixl v Jurčičevi ulici razstavo, ki nudi lep in zanimiv vpogled v literaturo esperantskega jezika. O živahnem in zelo razširjenem delovanju esper. pokreta pričajo posebno mnogoštevilni časopisi, za nas Jugoslovane najvažnejša 'Balkana konkordo' in 'Monda kariero'. Prvi izhaja v Sofiji, a drugi v Sarajevu.«⁴⁵ Na razstavi so predstavili tudi prevode pomembnih slovenskih literarnih ustvarjalcev: Cankarja, Župančiča, Aškercera in drugih.

Dr. Heinrich Haas in žena Priska⁴⁶ sta leta 1912 sodelovala na 8. svetovnem esperantskem kongresu v Krakovu⁴⁷ na Poljskem, leta 1913 pa v Bernu v Švici, kjer sta se srečala z Lazerjem Zamenhofom. Leta 1924 se je dr. Haas z družino udeležil 9. svetovnega kongresa esperantistov na Dunaju, na katerem so

⁴¹ Dnevne vesti. *Mariborski delavec*, leto 3, št. 76, 3. april 1920, str. 3.

⁴² PAM, SI_PAM/1242 Zbirka gradiva družbenih organizacij in društev 19.–20. st., AŠ 36/4, PAM, SI_PAM/0122 fond Ukinitveni komisar za društva organizacije in združenja na Spodnjem Štajerskem 1941–1943, AŠ 65/2637.

⁴³ Gravaj membroj. *Esperantsko društvo Maribor*: <http://esperanto-maribor.si/gravaj-membroj/>. Dostopno, 23. 11. 2016.

⁴⁴ PAM, SI_PAM/1242 Zbirka gradiva družbenih organizacij in društev 19.–20. st., AŠ 36/4; Mariborski adresar, Vilko Weixkl, str. 12.

⁴⁵ Razstava esperantskega tiska. *Mariborski večernik »Jutra«*, leto 10, št. 233, 14. oktobra 1931, str. 3.

⁴⁶ Članica Esperantskega društva v Mariboru je postala leta 1911.

⁴⁷ Več o tem: Julius Glück, *La jubilea kongreso de Esperanto 1912 (la VIIa kongreso en Kraków): rememoraĵoj kaj oficialaj dokumentoj*. Purmerend: Muusses, 1937.

sodelovali predstavniki iz 43. držav. Kongresa sta se udeležila tudi sin Silvio in hčerka Herta.⁴⁸

20. oktobra 1924 je Esperantsko društvo Maribor v sodelovanju z zagrebškimi esperantisti imelo odmevno predavanje z razstavo esperantske literature. O tem je poročal tudi dnevnik *Tabor*: »Tukajšnji esperantski krožek, ki deluje že več let pod vodstvom znanega poliglota odvetnika dr. Haasa, je stopil v stike z zagrebškimi esperantisti in je priredil včeraj v Mariboru propagandno predavanje z razstavo. V mali kazinski dvorani so postavili med zelenje doprsni kip utemeljitelja svetovnega jezika dr. Zamenhofa,⁴⁹ ga opremil' z esperantsko zeleno zvezdo in z državnimi zastavami ter nanizali čez dve mizi esperantsko literaturo. Na sestanek so bili povabljeni esperantisti iz Zagreba, Ljubljane in Dunaja. Predaval je znani zagrebški esperantist dr. Dušan Maruzzi.⁵⁰ Prof. dr. Strmšek je opozoril, da ima esperanto v Mariboru svojo tradicijo in da je bil nekoč že razširjen med slovenskim dijaštvom v Mariboru in v Celju. Zanimanje za tečaje je bilo izjemno veliko, ogled razstave pa so celo podaljšali.«⁵¹

Po smrti dr. Haasa leta 1925 je v organizaciji Esperantskega društva v Mariboru (Esperanta societo Maribor) do svoje smrti aktivno sodelovala žena Priska. Društvo je imelo sedež v Sodni ulici 14/I, najverjetneje pri Priski Haas, ki je na tem naslovu živela.⁵²

O smrti dr. Haasa je poročal tudi dnevnik *Tabor*, ki je opisal njegovo osebnost. Objavil je kraj smrti – Graška bolnišnica usmiljenih bratov. Poudarili so

⁴⁸ PAM, Zbirka gradiva društva 36/4; Haas, H., Beograd, marec 2010; Janton Pierre, *Esperanto: Language, Literature, and Community*. New York 1992, str. vii.

⁴⁹ Ludwig Lazar Zamenhof (Ludwik Łazarz Zamenhof) (1859–1917) se je rodil v Belostoku (Białystok), ki leži v delu Litve, ki je danes priključen Poljski. V Moskvi je študiral medicino in na Dunaju okulistiko. Prvi učbenik esperanta, v petih jezikih, je Zamenhof izdal pri svojih 28 letih v Varšavi z naslovom *Meždunarodnyj jazyk*. Njegova ideja in namen sta bila odprava jezikovnih ovir med narodi in jezikovna pravičnost. Leto 1905 je bilo za esperanto prelomno v dveh pomenih. Takrat je Zamenhof izdal tri dela pod skupnim naslovom »Fundamento de Esperanto« (popolna slovnica, vaje in splošni slovar), ki sestavljajo nespremenljivo in obvezno osnovo mednarodnega jezika. Tega leta pa je bil v francoskem mestecu Boulogne-sur-Mer tudi prvi svetovni esperantski kongres, ki se od takrat naprej vsako leto odvija v drugi državi. Ta kongres je postavil tudi idejne temelje esperantskemu gibanju, v katerem je bil Zamenhof aktiven do svoje smrti. Umrl je v Varšavi.

⁵⁰ dr. Dušan Maruzzi, hrvaški esperantist, se je rodil 1. julija 1883, umrl pa leta 1956. Avtor številnih priročnikov za esperanto, bil je predsednik lige esperantistov SHS. V Sloveniji je izšlo njegovo prevedeno delo: *Mednarodni jezik. Esperanto. Praktično – metodična slovnica z vajami in s ključem za samouke in šole*.

⁵¹ Esperantisti v Mariboru. *Tabor*, leto 5, št. 241, 21. oktober 1924, str. 2.

⁵² Esperanto ali Ido, *Učiteljski tovariš*, št. 20. str. 2, Ljubljana 20. 5. 1926; Sašo Radovanovič, *Mariborske ulice*, Maribor 2005, str. 222; PAM, Esperanto 112/3203; PAM, Esperanto 142/B-19331.

njegov pomen tudi za Slovence, njegovo poznavanje jezikov, zlasti esperanta. Zapisali so: »Bil je predsednik tukajšnjega *Esperantskega kluba*. V svoji ljubezni do esperanta je šel tako daleč, da tudi z njegove firme nad pisarno blešči zelena esperantska zastava«. ⁵³

Heinrich Haas je imel svojo odvetniško pisarno v Sodni ulici 14 v Mariboru (do leta 1919 Marien Gasse, kasneje Marijina ulica), v kateri je uradoval do smrti. ⁵⁴

V tem času so bili germanizacijski procesi na slovenskem Štajerskem izredno močni.

Najpomembnejše delovanje društva Deutscher Schulverein je bilo prav gotovo na Slovenskem. Največjo aktivnost je razvilo na slovenskem Štajerskem, saj je od 1880. do 1912. leta izdalo za ponemčevalne namene v teh predelih več kot dva milijona kron. Angažiralo se je zlasti v dveh območjih: na meji strnjenega nemškega ozemlja in južno od njega globlje na slovenskem ozemlju ter med Nemci v mestih. Društvo je svoji prvi nemški šoli na slovenskem Štajerskem odprlo že 1882. leta, in sicer v Pekrah pri Mariboru in v Sevnici. 1886. leta je odprlo šolo na Sladkem Vrhu v Slovenskih goricah z namenom, da ustvari »zaporo proti slovenskemu prodiranju na sever«. Ko je 1910. leta ustanovilo v Ceršaku privatno šolo, je vzpostavilo stik s Šentiljem, kjer je imelo svojo privatno šolo že od 1889. leta dalje. Posebno skrb je društvo posvečalo tudi Mariboru, kjer je okoli mesta ustvarjalo pravi obroč nemških šol, tako v Krčevini, Radvanju, Pobrežju, Razvanju, na Teznem, na Studencih in v Pekrah. Zelo aktivno je bilo društvo tudi v prostoru okrog Marenberga (danes Radlje ob Dravi), kjer je ustanovilo svoje privatne šole v Muti, Vuze-nici, Breznem, Vuhredu in pri Sv. Ožbaltu. Da bi ponemčilo območje med Marenbergom in strnjenim nemškim ozemljem na severu, je ustanovilo več šol na Kozjaku (v Vičavi, Kapli itd.). Nekaj svojih šol je ustanovilo tudi globlje na slovenskem Štajerskem (pri Sv. Lenartu v Slovenskih goricah, na Pragerskem, v Sevnici itd.), pri čemer je opazna težnja po ustanavljanju nemških šol v večjih krajih in ob železnicah. Skupno je zgradilo društvo Deutscher Schulverein na slovenskem Štajerskem 17 lastnih šolskih poslopij, medtem ko je za gradnjo drugih 26 šol dalo velika denarna sredstva (v enem primeru, tj. v Gaberju pri Celju, celo 100.000 kron). Imelo je 13 lastnih šol. To število ni majhno, če premislimo, da je bilo pred razpadom avstro-ogrske monarhije na slovenskem Štajerskem 38 nemških javnih osnovnih šol. ⁵⁵

⁵³ Mariborske vesti. *Tabor*, 2. julij 1925, leto 6, št. 146, str. 12.

⁵⁴ Sašo Radovanovič, *Mariborske ulice*, str. 222.

⁵⁵ Tone Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*, Maribor, Založba Obzorja, str. 69.

Petdesetletni Henrik Haas, ki je kot advokat v Mariboru deloval od leta 1895, je imel svetovni nazor že izdelan in kot svetovljan leta 1914 ni imel težav pri odločitvi ali zastopati slovensko duhovščino v zapletenem procesu ali ne. Leta 1914 je dr. Haas sodeloval v odmevnem sodnem procesu, v katerem je zastopal slovensko duhovščino. O tem procesu je pisal zgodovinar Janko Pleterski: »Pravcata politična afera v cerkvenih krogih je nastala ob članku z naslovom 'Nacionalizem. Veleizdajstvo!' ki ga je že 1. septembra 1914 objavil v praški 'Bonifaziuskorrespondenz' Johannes Ude, ugledni teolog, sicer pa ponemčenec iz okolice Pliberka na Koroškem.⁵⁶ V članku je napadel slovensko duhovščino zaradi veleizdajstva in nacionalnega fanatizma. Ta se je odločila za tožbo, sam primer pa je dobil izrazito politično konotacijo. Tožba se je končala s poravnavo 3. avgusta 1915. Ministrstvo za obrambo je od pravosodnega ministrstva terjalo, da uvede kazenski postopek proti odvetniku Haasu, ki si je drznil prevzeti pravno zastopstvo slovenskih duhovnikov v njihovi tožbi proti Bonifacijevi korespondenci. Pravosodno ministrstvo je zahtevo vojske odklonilo. Obrambno ministrstvo pa je še po končani poravnavi vztrajalo, da se proti Haasu uvede vsaj disciplinski postopek. Zadevo so nazadnje odstopili disciplinskemu senatu štajerske odvetniške zbornice.⁵⁷

Iz spisov o zapuščinski obravnavi po dr. Henriku Haasu je mogoče videti, koliko strank je v svojem odvetniškem poklicu zastopal.⁵⁸ Med drugim pa se je leta 1923 znašel tudi v vlogi poravnalnega upravnika v podjetju Jug, ki je trgovalo z lesom.

IZOBRAŽEVANJE IN POLITIČNO DELOVANJE HERTE HAAS

Osnovnošolsko izobraževanje je začela leta 1920 v Mariboru pri častnih sestrah Sv. Kristusa kralja. Leto kasneje je šolanje nadaljevala na realki v Mariboru, ki jo je končala 24. junija 1933.⁵⁹

V dijaških letih je bila tudi aktivna skavtinja. Skavtstvo se je v Sloveniji začelo 22. oktobra 1922. Pod vodstvom Franca Pintarja se je takrat zbrala skupina fantov. Leta 1923 so ustanovili Župo skavtov, ki se je kasneje preimenovala v Dravsko skavtsko skupino (župo) in je bila vključena v jugoslovansko

⁵⁶ Janko Pleterski, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*. Ljubljana, Slovenska Matica 1971, str. 25–26.

⁵⁷ Janko Pleterski, *Dr. Ivan Šušteršič, 1863–1925: Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma*. Ljubljana, ZRC SAZU, 1998, str. 325.

⁵⁸ SI_PAM/0635/003/002/02136: Haas, Henrik, Elza, Silvija, Herta [Maribor] – varstveno-skrbstvena zadeva V P 196/1925, 1925 (Pokrajinski arhiv Maribor, SI-PAM/0635 fond Okrajno sodišče Maribor 1898–1941, AŠ 1830/ V P 196/1925).

⁵⁹ Svjedodžba br. 9/463 – Zagreb, 23. 6. 1933.

organizacijo. Leta 1925 je iz skupine skavtov izšla ideja o ustanovitvi gozdovniške organizacije. Ustanovljena je bila v Ljubljani, najbolj razvita pa je bila v Mariboru. Med gozdovniško in skavtsko organizacijo v takratni Sloveniji v vsebinskem konceptu delovanja ni bilo bistvenih razlik. Gozdovniška je bila organizacijsko bolj svobodna, gojila in močno poudarjala je sožitje z naravo, skavtska pa je bila trdno organizirana in je imela natančno opredeljen način delovanja. Naziv »*tabornik*« je bil prvič omenjen leta 1924 v Narodnem dnevniku. Z njim so poimenovali pripadnika obeh gibanj.⁶⁰

Slika 2: Herta Haas v gimnaziji. Vir: Srmena in Cvetana Krstev.

O njenem delovanju pri skavtih pa priča naslednji zapis: »Bila sem povsod, kjer se je kaj dogajalo, najraje seveda v skavtski organizaciji. Saj se spominjate našega rekla: 'Skavtizem je pokret, ki hoče z življenjem v naravi vzgojiti zdrave in sposobne člane človeške družbe', tako nekako smo dejali.⁶¹

Leta 1930 je Herta uradno prevzela jugoslovansko državljanstvo. Do tega leta je namreč imela avstrijsko.⁶² Na tedanji realki je bila dobra in uspešna učenka, vendar je bila zaradi svojega vedenja tudi opominjana, v šestem razredu celo dvakrat.⁶³

Po končani gimnaziji je študij nadaljevala na Visoki ekonomsko-komercialni šoli v Zagrebu. Vpisala se je 28. septembra 1933 in 13 let kasneje, 25. julija 1946, diplomirala. Istega leta se je zaposlila na Ministrstvu industrije

⁶⁰ Borut Bernik Bogataj, Žiga Nastran, Diana Novak, Tomaž Paulus, Skavtstvo, oblika aktivnega življenja. *Loški razgledi*, letnik 54 (2007), številka 1, str. 138–153.

⁶¹ Vilko Lipuš, Spomini na skavtske dni, *Večer*, 2. februar 1999, leto LV, št. 26 (16608), str. 18.

⁶² AS 1589/IV. CK ZKS, Šk. 4456, Ljubljana, 2016.

⁶³ PAM, SI-PAM 0795 Prva gimnazija Maribor 1854–1994, AŠ 27 (vpisnice 1929/30 (I.–VII.) AŠ 28 (vpisnice 1930/31), AŠ 29 (vpisnice 1931/32), AŠ 30 (vpisnice 1932/33 (I–III).

Hrvaške, kjer je službovala do julija 1946, ko je še v istem mesecu začela z delom pri Gospodarskem svetu Federativne narodne republike Jugoslavije (FNRJ), od leta 1950 do 1952 pa pri Ministrstvu za delo FNRJ; najdlje je bila zaposlena v Zveznem zavodu za plan, in sicer od leta 1955 do upokojitve 30. julija 1968.⁶⁴

Herta Haas se je že v času šolanja in bivanja v Mariboru aktivno vključila v komunistično gibanje, kar lahko razberemo iz zapisa: »Že leta 1932 so bili komunisti ustanovili Zvezo mladih intelektualcev, ki so organizirali redna, napredna predavanja, najprej v delavski zbornici, nato pa v gradu. Prvi predsednik je bil organizator društva levičar Pavle Šegula,⁶⁵ glavna sodelavca pa Ante⁶⁶ in Leo Novak⁶⁷ ter drugi komunisti. Od deklet so se tu sestajale levičarke, največ študentke in bivše učiteljice, a tudi zaposlene ženske raznih poklicev.⁶⁸ Med njimi je bila tudi Herta Haas. Zvezo so leta 1936 prepovedali. Zbirati pa so se začeli v okviru Jugoslovanskega učiteljskega združenja (JUJ) v Odsek brezposelnih učiteljskih abiturientov.

Leta 1933 je Herta Haas postala članica Verband deutscher Hochschüler⁶⁹ v Mariboru. V to organizacijo je že bil vključen brat Silvio. Herta v njej nikoli

⁶⁴ Pisna izjava hčere Srmene Krstev, 7. 12. 2016 (pri avtorju).

⁶⁵ Pavle Šegula, partizan, aktivist Osvobodilne fronte, se je rodil 10. decembra 1923 v Kranju. Od leta 1944 borec in propagandist v Kamniško-zasavskem odredu. Poleti 1944 je kot prevajalec spremljal poročnika ameriške misije Gordona Busha.

⁶⁶ Anton/Ante Novak, slovenski politik, partizan prvoborec in statistik, sicer diplomirani pedagog in psiholog, ki se je rodil 11. aprila 1911 v Benkovcu (današnja Hrvaška) – umrl je 30. decembra 1991 v Ljubljani.

⁶⁷ Leon/Lavoslav/Leo Novak – Feliks – slovenski glasbenik, dirigent in publicist, levičar, se je rodil 17. oktobra 1906 v Mariboru, umrl pa 30. oktobra 1941 v Mariboru. V krstno knjigo Župnije sv. Marije v Mariboru je bil vpisan kot Leopold Konrad.

⁶⁸ Milica Ostrovska, Udeležba Mariborčank v predvojnem naprednem gibanju. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, leto 54, št. 1–2. Zgodovinsko društvo in Univerza Maribor, 1983, str. 210.

⁶⁹ V času vzpona nacizma v Nemčiji je ideja nacionalsocializma močno odmevala ne le v Avstriji, ampak tudi v Mariboru, zlasti med mladino. Vse do leta 1931, ko je bil izdan zakon o društvih, Kulturbund ni imel posebnih mladinskih organizacij. Delovale pa so številne legalne krajevne organizacije nemških visokošolcev, ki so se leta 1926 združile v Landesverband der deutschen Akademiker im Königreiche Jugoslawien. Vodilno vlogo in nalogo organizacijsko oblikovati in utrditi novo zvezo so dobili nemški visokošolci iz Maribora. Že leta 1928 so organizirali prvi ideološki organizacijski tečaj za člane nove organizacije. Na gradu Sv. Martin pri Gradcu je od leta 1928 dr. Helmut Carstanjen vodil posebne tečaje za nemško mladino iz Jugoslavije, zlasti iz Slovenije. Priredili so več t. i. narodnostnih tečajev za visokošolce jugovzhodne Evrope. Učili so se, kako poučevati ljudske plesne, kako voditi igralske in plesne skupine in o potrebi dela z mladimi. Graški študentje so tudi večkrat obiskali mlade v Mariboru. Gradec se je razvil v iniciativno središče nemškega manjšinskega dela. Dr. Helmut Carstanjen je bil sodelavec Volksbund für das Deutschtum in Ausland dr. Helmut Carstanjen pod imenom Gerhard Werner, leta 1935 je v Stuttgartu izšlo njegovo delo Sprache und Volkstum in der Untersteiermark.

ni bila aktivna, a je ostala članica po nalogu partije do leta 1936, ko je iz nje izstopila. Z njenim članstvom so želeli pridobiti koristne informacije o name-rah in delovanju Nemcev v Mariboru.⁷⁰

V času študija v Zagrebu je bila prav tako vključena v delovanje številnih organizacij. Sodelovala je s Kulturnim društvom študentov, društvom Pacifist, v Svijetlosti, z Društvom slovenskih študentov Triglav, Društvom univerzitetso obrazovanih žena in v mladinski sekciji Ženskog pokreta, ki so ga ustanovili leta 1934.⁷¹

Leta 1936 se je mladina po vsem svetu pripravljala na mirovni kongres v Ženevi pod vplivom Komunistične mladinske internacionale v Moskvi, ki je leta 1935 sporočila mladini vsega sveta, naj se politično aktivira v boju proti fašizmu za demokratizacijo, napredek in mir. Za ženevski kongres je dala iniciativo Mednarodna zveza združenj za Društvo narodov in se je nanj pripravljala skojevska in komunistična mladina, predvsem študentska, po vsej Jugoslaviji. Državna konferenca pripravljalnih odborov je bila že julija 1935 v Zagrebu in od tam so poklicali v Maribor študentko Herto Haas, ki je bila že povezana v pripravah na mednarodni kongres. Za organizatorja mirovnega gibanja v Mariboru so določili Žensko društvo.⁷²

Na iniciativo Ženskega društva v Mariboru je bil 18. junija 1936 sestanek delegatov 25 mariborskih društev z namenom, da izvolijo mladinski iniciativni odbor za pripravo kongresa mladine za mir, ki se je pod okriljem Društva narodov v Ženevi od 31. avgusta do 7. septembra 1936. Sestanek je otvorila Marija Maister, vdova osvoboditelja Maribora generala Maistra. Nato je Herta Haas razložila pomen ženevskega kongresa in predložila delovni program iniciativnega odbora. O tem je poročal tudi delegat iniciativnega odbora akademikov⁷³ ljubljanske univerze. Na sestanku so sprejeli naslednje sklepe: Iniciativni odbor tvorijo delegati vseh društev, ki hočejo sodelovati, in za predsednico izvršnega odbora so izvolili Herto Haas.⁷⁴ Herta ni postala članica Zveze komunistične mladine Jugoslavije (SKOJ), ampak je julija 1936

V Gradcu pa je vodil Sudostdeutscher Institut. Tone Zorn, Dve poročili iz leta 1929 o nemški manjšini v Sloveniji. *Kronika, Časopis za slovensko krajevno zgodovino*, leto 24, št. 2, 1976, str. 89; Dragan Potočnik, Mariborski Nemci v letih 1918–1941. *Kronika*, leto 47, št. 1–2, 1999, str. 146.

⁷⁰ AS 1589/IV CK ZKS Šk. 4456, Ljubljana, 2016.

⁷¹ Muzej narodne osvoboditve – *Izjava Herte Haas*, 2. februarja 1961.

⁷² Milica Ostrovska, Udeležba Mariborčank v predvojnem naprednem gibanju. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, leto 54, št. 1–2. Zgodovinsko društvo in Univerza Maribor, 1983, str. 211.

⁷³ Izraz akademiki so uporabljali takratni študentje ljubljanske univerze.

⁷⁴ Iniciativni odbor mladine za mir v Mariboru. *Mlada pota*, leto 10, št. 6, str. 2; Iniciativni odbor mladine za mir v Mariboru. *Mariborski večernik »Jutra«*, leto 10, št. 140, 22. junija 1936, str. 3.

vstopila v Komunistično partijo Jugoslavije (KPJ).⁷⁵ V članstvo so jo sprejeli na Mestnem komiteju Maribor. Sprejela sta jo sekretar Leo Novak⁷⁶ in Maks Gašparič.⁷⁷⁸

Zaradi neprimerne vedenja je bila dvakrat partijsko kaznovana. Prvič je dobila opomin julija 1941 zaradi akcije Kerestinec, v kateri so sodelovali Kopinič-Valdes.⁷⁹ Zagrebški mestni komite je s soglasjem ožjega vodstva CK KPH v noči med 13. in 14. julijem organiziral osvoboditev komunistov in simpatizerjev, ki so bili še zaprti v Kerestincu.⁸⁰ Akcija je bila neuspešna, v njej pa je sodelovala tudi Herta Haas. V kratki biografiji, ki jo je napisala 10. decembra 1948 v Beogradu, piše tudi: *»Jula 1941 verujući drugovima koji su organizirali Kerestinac (Kopinič-Valdes), sasvim na bazi ličnog poverenja, nesposobna da ocenim njihov rad kao antipartijski, pomagala sam im u njihovom radu, te bila zbog toga kažnjena opomenom zbog nebudnosti. Tako je moje sudelovanje ocenila i partijska komisija jer bi me inače zbog tako teške greške sigurno jače kaznila.«* »Julija 1941 sem verjela tovarišem, ki so organizirali Kerestinac (Kopinič-Valdes). Zlasti na podlagi osebnega zaupanja sem bila nesposobna oceniti njihovo delo kot antipartijo, pomagala sem jim pri njihovem delu in bila zavržena tega kaznovana z opominom zaradi nepazljivosti. Tako je moje

⁷⁵ Srmena Krstev, (hči Herte Haas), kratka neobjavljena biografija, 5. december 2013.

⁷⁶ Leon/Lavoslav/Leo Novak se je rodil leta 1906 v Mariboru, vpisan v krstno knjigo Župnije sv. Marije v Mariboru kot Leopold Konrad, umrl je leta 1941.

⁷⁷ V Mariboru so se komunisti najmočnejše zasidrali v Zvezi mladih intelektualcev, kjer je delovalo močno jedro članov SKOJ. Od tod se je njihov vpliv širil v dijaško društvo Napredek, v Jadransko stražo, k skavtom, v mladinski pevski zbor Glasbene matice, v dramski odsek Svobode, v Dramski studio, v emigrantsko društvo Nanos in v Žensko društvo. Kljub zapiranju vodilnih komunistov in prepovedi Zveze mladih intelektualcev je delovanje mladih mariborskih komunistov (skojevcev) dobivalo vse širši obseg. Leta 1935 je začel zlasti med delavsko mladino zagnano delovati Maks Gašparič, ki je za komunistično gibanje pridobil mladeniče: Martina Greifa (član KPS od leta 1936), Lojzeta Fajdigo in Vernejja Breznika (člana KPS od leta 1937), Gustla Greifa (član KPS od 1938) in Ljuba Tarkuša (član KPS od 1939). Ti in njihovi sodelavci so razvili množično mladinsko delavsko gibanje, ki se je akcijsko in vsestransko povezovalo z dijaško mladino. Tipičen povezovalac med študentsko, dijaško in delavsko mladino je bil komunist Vilko Čizmek. Franci Strle, *Tomšičeva brigada*. Maribor, Založba Obzorja, 1995, str. 324.

⁷⁸ Maks Gašparič je bil rojen 18. 4. 1916. Bil je politični delavec. Od marca 1945 je bil član oblastnega komiteja KPS za Štajersko. Po osvoboditvi je bil partijski funkcionar v Mariboru in Celju. Leta 1950 so ga osumili sodelovanja z okupatorjem in ga zaprli. Rehabilitiran je bil leta 1978.

⁷⁹ Josip Kopinič z vzdevkom Vazduh se je rodil 18. februarja 1911 v Radovičih pri Metliki, umrl je 26. maja 1997 v Ljubljani. Sodeloval je v mednarodnih brigadah v španski državljanski vojni. V drugi svetovni vojni je deloval v Zagrebu. V treh različnih vojskah je imel čine viceadmiral Sovjetske vojne mornarice, kapetan fregate v Španski republikanski armadi in kapetan v Jugoslovanski ljudski armadi.

⁸⁰ Jože Pirjevec, *Tito in tovariši*, Cankarjeva založba, skupina Mladinska knjiga, str. 95., Ljubljana, 2001.

sodelovanje ocenila tudi partijska komisija, sicer bi me drugače zaradi tako velike napake strožje kaznovala.⁸¹

Na neuspeh kerestinske akcije je Tito takoj reagiral. /.../ 10. avgusta 1941 so izdali odlok, s katerim so kaznovali celotni CK Hrvatske, tudi Herto Haas, »zaradi neodločnosti in nezadostne partijske budnosti«.⁸²

Sama je torej ocenila, da bi za takšno napako lahko dobila tudi precej višjo kazen. Pri akciji Kerestinec je šlo za vprašanje, zakaj so bili ustaši hitrejši od vodstva CK KPH, ko je bilo treba reševati zajete tovariše iz taborišča v Kerestincu.⁸³ V razlagi te akcije je več različnih interpretacij. Akcija je bila neuspešna, v njej pa je kot ključna oseba sodeloval Slovenec Josip Kopinič, ki so ga razglasili za sovjetskega agenta v Zagrebu. Herta Haas in kurir Branko Malešević⁸⁴ sta mu pomagala vzpostaviti zvezo s Titom. Posredoval mu je pismo, v njem pa navedel kritike na račun CK KPH in mu predlagal, da bi prišel v Zagreb, kjer bi se srečali z vodstvom *Komunistične partije Hrvaške*. Naslednjič je bila kaznovana na partijskem sestanku leta 1943, ko je dobila ukor zaradi neprimerne partijskega vedenja.⁸⁵

Leta 1937 je odpotovala v Pariz na svetovno razstavo in imela pri sebi aktivistični material in sporočila. V tem času je spoznala Josipa Broza Tita in že naslednje leto zaradi posebnih nalog, ki jih je dobila, odpotovala na Dunaj in tako tudi uradno postala njegova kurirka. Delo kurirke je opravljala do leta 1941.⁸⁶

V času racije leta 1942, ki so jo izvedli med železničarskimi uslužbenci, je bila aretirana in zaprta vse do zamenjave ujetnikov. V partizane je vstopila, ko je prišlo do zamenjave z vojnimi ujetniki iz zapore 23. aprila 1943. Do konca leta je bila pri *Vrhovnem štabu narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije*. S skupino slovenskih udeležencev II. zasedanja AVNOJ-a je leta 1943 odšla v Slovenijo in devet mesecev delala pri OK KPS za Belo krajino, od oktobra 1944 pa do junija 1945 pri Glavnem štabu Slovenije, kjer je bila načelnica propagandnega oddelka in kot članica Komiteja Glavnega štaba Slovenije nekaj časa tudi sekretarka.⁸⁷ Po osvoboditvi se je zaposlila na *Ministrstvu industrije* v Zagrebu, julija leta 1946 je začela z delom na

⁸¹ AS 1589/IV CK ZKS Šk. 4456, Ljubljana, 2016.

⁸² Jože Pirjevec, *Tito in tovariši*, Cankarjeva založba, skupina Mladinska knjiga, str. 95., Ljubljana, 2001.

⁸³ Ibid.

⁸⁴ Malešević Branko z vzdevkom Šofer se je rodil leta 1912 v Pakracu na Hrvaškem, član KPJ je postal leta 1935. Ob begu iz vlaka na progi Samobor – Zagreb so ga ujeli. Umrli je 15. julija 1941 v bolnišnici.

⁸⁵ AS 1589/IV, CK ZKS Šk. 4456, anketni list, Ljubljana, 2016.

⁸⁶ AS 1589/IV, CK ZKS Šk. 4456, biografija, Ljubljana, 2016.

⁸⁷ AS 1589/IV CK ZKS Šk. 4456, Ljubljana, 2016.

Gospodarskem svetu v Beogradu,⁸⁸ kjer je bila zaposlena do leta 1949. Dve leti (1950–1951) je bila zaposlena na Ministrstvu za delo FNRJ, najdlje pa od 1955. Nekaj časa je službovala tudi v Skopju in Ljubljani, do upokojitve 30. junija 1968 pri Zveznem zavodu za planiranje.⁸⁹ Danes je to stavba Ministrstva za finance Republike Srbije.

V Republiki Srbiji je Herta Haas tudi ustvarila pravico do starostne upokojitve. Upokojila se je 27. junija 1968 z uveljavitvijo pravic, ki so ji pripadale kot nosilki Partizanske spomenice 1941. Sicer pa je bila odlikovana z medaljo za hrabrost, leta 1969 je bila odlikovana z Redom zaslug za narod z zlato zvezdo, ob svoji 60-letnici pa je prejela odlikovanje Red bratstva in enotnosti z zlatim vencem. Po razpadu Socialistične federativne republike Jugoslavije oziroma po slovenski osamosvojitvi je živel v Beogradu. Bila je nemškega porekla, a rojena v Slovenski Bistrici, zato je je zaprosila za slovensko državljanstvo. Mestni sekretariat za notranje zadeve Ljubljana ji je 19. februarja 1992 izdalo Potrdilo o državljanstvu in bila je vpisana v državljansko knjigo pod zaporedno številko 6965. Za uveljavitev vseh pravic, vključno z razliko v višini pokojnine, se je morala prijaviti v Sloveniji. Dolgoletno prijateljstvo z Janjo Biber ji je prišlo prav. 11. januarja 1993 ji je bila izdana trajna osebna izkaznica. Prijavljena je bila v Ljubljani.⁹⁰

Kot vemo, se je z Josipom Brozom Titom spoznala leta 1937, ko je kot kurirka, ki je govorila francosko, iz Zagreba v Pariz prenesla ponarejene potne liste za španske borce. Iz Pariza je preko Avstrije v Jugoslavijo prinašala knjige in drugi material. Leta 1938 je ob svojem naslednjem obisku Dunaja prevzela literaturo in spoznala Zdenko Kidrič⁹¹ – častnico, prvoborko, partizanko in komunistko. Osebna kurirka je bila od leta 1938 do leta 1941 vse do Titovega odhoda v Beograd.⁹² Takrat so ji prepovedali, da bi se do nadaljnjega vključevala v delo organizacije, da ga ne bi kompromitirala, če bi se vrnil v Zagreb, in tudi zaradi partijskega arhiva in zlata ter drugega materiala, ki ga je hranila v svoji hiši.

S Titom sta živel v najeti hiši pod lažnimi imeni Marija Šarić in inženir Slavko Babić. Zveza je trajala do leta 1941 in začetka druge svetovne vojne. 22. maja je Tito odpotoval v Beograd, kjer je spoznal Zdenko Paunović, Herta pa

⁸⁸ Ibid.

⁸⁹ Pisna izjava hčerke Srmene Krstev, 7. 12. 2016 (pri avtorju)

⁹⁰ Potrdilo o državljanstvu Herte Haas.

⁹¹ Zdenka Kidrič, rojena Armić – Marjeta se je rodila 20. septembra 1909 v Ljubljani, umrla pa 20. decembra 2008 v Ljubljani. Leta 1930 je postala članica Komunistične partije Slovenije. Po vstopu v narodnoosvobodilno borbo je bila vodja Varnostnoobveščevalne službe KPS. Poročena je bila z Borisom Kidričem – predsednikom vlade Federalne Slovenije, kasneje Ljudske republike Slovenije.

⁹² Ibid.

je v visoki nosečnosti ostala v Zagrebu. Nekaj dni po njegovem odhodu je 24. maja rodila sina Aleksandra Miša. Oba sta se skrivala pred ustaši v stanovanju Vladimirja Velebita.⁹³ Herto Haas so leta 1943 ustaši zaprli.

Herta Haas in Josip Broz Tito uradno nista bila poročena, in sicer iz dveh razlogov. Policija tako ne bi mogla prepoznati ilegalcev, v ideološkem smislu pa bo država kasneje izumrla in ne bo državne birokracije in papirologije.⁹⁴

Po koncu druge svetovne vojne so leta 1947 sina Mišo pripravili na vpis v osnovno šolo. Takrat so ugotovili, da ni vpisan v matično knjigo. Tajnik Josipa Broza Tita Gustav Vlahov⁹⁵ ga je zato vpisal v matično knjigo na občini v Beogradu (V. rajon). Mišo Aleksandar Broz se spominja, da so mu zaradi varnosti večkrat menjali priimek, v glavnem po družinah, kjer je bil nastanjen – Hauptfeld, Frković itd. Pri Hauptfeldovih je bil vse do odhoda na osvobojeno ozemlje leta 1944. Iz Zagreba ga je namreč prepeljal dr. Boris Bakrač⁹⁶ in sicer po poti od Gline prek Šibenika in nato 17. aprila 1945 z letalom do Beograda. Ob menjavah priimkov pa je vselej ostal pri svojem imenu Mišo.⁹⁷ Zanimiva je anekdota, ki se je spomni Mišo. Ko je ob vpisu na univerzo potreboval ustrezne dokumente, je zaprosil očetovega tajnika Gustava Vlahova, naj mu jih pošlje. Dokumentov ni bilo od nikoder. Ko ga je ponovno poklical, mu je tajnik sporočil, da so mu že trikrat poslali dokumente nekega Aleksandra,

⁹³ Vladimir Velebit se je rodil 19. avgusta 1907 v Zadru, umrl je 29. avgusta 2004 v Zagrebu, kjer je tudi pokopan. Bil je sin častniških prednikov. Pradedek in dedek sta bila generala kakor tudi oče Ljubomir. Kot otrok častnika je živel širom po Avstroogrski monarhiji. Šolal se je v Temišvaru, Trstu, Dunaju, Zagrebu in Čakovcu. V Zagrebu je končal pravno fakulteto. Delal je kot odvetnik v Nišu, Leskovcu, Prištini, Kičevu in Šidu. Leta 1937 se je vrnil v Zagreb, kjer je prišel v stik s Komunistično partijo. Sodeloval je v številnih akcijah. Sodeloval je z Josipom Kopiničem, Josipom Brozom Titom, Herto Haas, Ivom Lolo Ribarjem. V partizane je odšel leta 1942, postal je častnik za zvezo s tujimi misijami. Leta 1948 je bil obtožen, da je angleški vohun, in odstopil je s številnih javnih funkcij. Leta 1951 je postal veleposlanik v Rimu, leto kasneje pa v Londonu. Po upokojitvi je živel v Zagrebu in na Malem Lošnju.

⁹⁴ Aleksander Mišo Broz – pisna izjava, 2015.

⁹⁵ Gustav Vlahov se je rodil 18. septembra 1912 v Carigradu, umrl je 16. januarja 1991 v Beogradu. Končal je Kemijsko-tehnološko fakulteto v Moskvi. Nekaj časa je živel v Parizu, kjer je postal član KP Francije. Po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo, se je leta 1941 pridružil Rdeči armadi in narodnoosvobodilni borbi. Bil je družbeno politični delavec v SFRJ in SR Makedoniji. Opravljal je številne pomembne funkcije. Bil je tudi veleposlanik SFRJ v Pakistanu, Mehiki, Hondurasu in Avstriji.

⁹⁶ Dr. Boris Bakrač, hrvaški gradbeni inženir, partizan, politik in športni delavec, se je rodil v Požegi 25. marca 1912, umrl je 29. novembra 1989 v Zagrebu. Od konca leta 1944 je deloval pri Glavnem štabu partizanske vojske Hrvaške za izmenjavo vojnih ujetnikov. Po vojni je opravljal številne pomembne politične funkcije – nekaj časa je bil minister v hrvaški vladi.

⁹⁷ Ibid.

samo njegovih ne.⁹⁸ Mnogo kasneje se je Mišo Aleksandar Broz poročil z Miro Kosinc (rojena je 27. septembra 1942). Rodila sta se jima hčerka Saša Broz⁹⁹ in sin Andrej Broz.¹⁰⁰ Herta Haas je vstopila v partizane 23. aprila 1943 v času V. sovražnikove ofenzive, bolj znane kot *Bitka na Sutjeski*, in do decembra je ostala pri Vrhovnem štabu partizanskih odredov Jugoslavije. V času, ko je odšla h Glavnemu štabu Slovenije, je bila sourednica *Naše vojske*, pisala pa je tudi za beograjsko *Borbo* in zagrebški *Vjesnik*. Partizansko ime Herte Haas je bilo Vera Savić.¹⁰¹

O obdobju, ko jo je Tito zapustil, je Herta Haas spregovorila tudi za *Globus*. Po ustaškem prijetju je iz strahu, da ne bi izdala kakšnega imena, poskušala narediti samomor. V njem so zapisali: »Ni bilo tako enostavno prerezati žile, še posebej, če nož ni dovolj oster ... Ob preveliki izgubi krvi sem padla v nezavest. Še pred tem sem morala narediti še to. Rekla sem: ta nakit, ki sem ga dobila od Tita, ne bo nosila nobena ustašinja. To bi mi bilo najtežje. Kot pri kakšnem ceremonialu sem najprej v wc školjko odvrгла uro, potegnila vodo, nato še majhen platinasti prstan, ki mi ga je Tito kupil v Moskvi, in nato še 'burmo' in spet potegnila za vodo ... Ko sem si očistila roke, sem jim rekla, zdaj me imate. Kar zadeva Tita, sem vedela, da mu bo nekoč žal, bila sva sredi najlepšega odnosa in ljubezni, ko sva se razšla. On je moški v najlepših letih in ne bo mu preostalo nič drugega, kot da najde drugo žensko.¹⁰²

POROKA Z JOVANOM KRSTEVOM

Po vojni se je Herta Haas poročila in rodila hčeri (Cvetana¹⁰³ in Srmena¹⁰⁴), Tita pa naj bi srečala le še enkrat v njegovem predsedniškem kabinetu leta 1946.¹⁰⁵

⁹⁸ Pisna zjava Aleksandra – Miše Broza, Zagreb, 2015.

⁹⁹ Saša Broz – vnukinja Herte Haas, (rojena leta 19. oktobra 1969 v Zagrebu, šolala se je na Moskovski koreografski akademiji MAXY, danes uspešna gledališka režiserka, leta 2000 je rodila hčer Saro Zidarić).

¹⁰⁰ Andrej Broz – vnuk Herte Haas, (rojen l. 1973 v Zagrebu, magistriral je na Ekonomski akademiji »G. V. Plehanov« v Moskvi, danes eden od direktorjev Combisa v Bosni in Hercegovini, rodili sta se mu hčeri Luka in Zita.

¹⁰¹ AS 1589/IV. 4456, Ljubljana, 2016.

¹⁰² Marija Vidic, *In memoriam: Herta Haas* /on line/, Dostopno 15. 5. 2017 na <http://www.vreme.com/>.

¹⁰³ Hčera Herte Haas, Cvetana Krstev se je rodila 17. aprila 1952 v Beogradu, na tamkajšnji Univerzi je študirala matematiko in leta 1997 uspešno ubranila doktorat, zdaj je zaposlena na Filološki fakulteti v Beogradu kot redna profesorica.

¹⁰⁴ Hčerka Herte Haas, Srmena Krstev.

¹⁰⁵ <http://www.vreme.com/>

V času trajanja Informbiroja je od leta 1949 s sinom Aleksandrom Mišem Brozom živela v Ljubljani pri prijateljici Janji Biber. Po infarktu se je preselila k hčerkama v Beograd, stanovala je v Ulici Proletarski brigad 6/a.¹⁰⁶ Jovana Krsteva, Makedonca po narodnosti, je spoznala, ko se je odselila v Beograd. Poročila sta se 14. aprila 1952. leta v tako imenovanem rajonu I. Hčeri sta uspešno dokončali študij in obe doktorirali. Srmena je doktorirala leta 1994 s temo *Epidemiološko istraživanje efekata ugljen disulfida pri profesionalnoj ekspoziciji*,¹⁰⁷ Cvetana Krstev Vitas (poročena z Dušanom Vitasom) pa z disertacijo *Jedan prilaz informatičkom modeliranju teksta i algoritmi njegove transformacije*.¹⁰⁸ Temo je zagovarjala leta 1997 na beograjski univerzi.

SMRT HERTE HAAS

Herta Haas je umrla 5. marca 2010 v Beogradu, kjer je bila tudi kremirana, na njeno željo pa so jo pokopali na mariborskem pobreškem pokopališču. Hčerki Srmena in Cvetana Krstev sta jo pokopali na mestu, kjer sta že bila pokopana brat Silvije (1912–1936) in mati Priska Haas (1888–1975). Na nagrobni plošči je vpisano tudi ime očeta Heinricha Haasa (1864–1925), ki je sicer pokopan na graškem pokopališču v Avstriji. Osmrtnica je bila objavljena 12. aprila 2010, dnevno časopisje v Sloveniji pa se je o njenem pokopu na mariborskem pokopališču razpisalo šele po opravljenem obredu. V dnevnem časopisju ni bilo razbrati, da bi o njej pisal kak politični ali partizanski tovariš.

BIBLIOGRAFIJA HERTE HAAS

Veliko prej, preden je začela pisati strokovne članke, je pisala za številne študentske liste v Zagrebu, v času druge svetovne vojne pa je pisala za beograjsko *Borbo*¹⁰⁹ in zagrebški *Vijesnik*, prav tako za list *Naša vojska*, ki je izhajal pri Glavnem štabu Slovenije.¹¹⁰

¹⁰⁶ Pisna izjava Aleksandra Miše Broza, Zagreb, 2015.

¹⁰⁷ Srmena Krstev, *Epidemiološko istraživanje efekata ugljen disulfida pri profesionalnoj ekspoziciji*. Doktorska disertacija, Beograd, 1994 – Cobiss virtualna biblioteka Srbije, dostopno 26. 7. 2017.

¹⁰⁸ Cvetana Krstev, *Jedan prilaz informatičkom modeliranju teksta i algoritmi njegove transformacije*. Doktorska disertacija, Beograd, 1997 – Cobiss virtualna biblioteka Srbije, dostopno 26. 7. 2017.

¹⁰⁹ AS 1589 Šk. 4456, anketni list, Ljubljana, 2016.

¹¹⁰ AS 1589 Šk. 4456. Ljubljana, 2016.

Manj znano je, da je kot ekonomistka in strokovnjakinja za kadre pripravljala številna predavanja v takratnih delovnih organizacijah, sama in v soavtorstvu pa je pisala strokovne članke o planiranju kadrov in izobraževanju v delovnih organizacijah.

Objavljeni so bili naslednji članki: sama ali v soavtorstvu je za *Centar za društveno političko obrazovanje* pripravila članek z naslovom *Planiranje kadrova u radnoj organizaciji*¹¹¹ / *Načrtovanje kadrov v delovni organizaciji*, ki je nastalo v soavtorstvu Nedeljka Radakovića, Pavleta Pecića in Augustina Skora. V sodelovanju z *Gospodarsko komoro* iz Beograda je napisala članek z naslovom *Planiranje kadrova u organizacijama udruženog rada*¹¹² / *Načrtovanje kadrov v organizacijah združenega dela*. V Opatiji pa je v zborniku izšel članek *Planiranje dugoročnog razvoja obrazovanja u Jugoslaviji*¹¹³ / *Dolgoročno načrtovanje razvoja izobraževanja v Jugoslaviji*. Besedili je napisala v obdobju od leta 1971 do 1975, ko ni bila več delovno aktivna, vendar na področju načrtovanja kadrov še vedno izjemno dejavna.

OČE HEINRICH ALEXANDER HAAS

Heinrich Alexander Haas (1864–1925) se je rodil 15. junija 1864 v Wildonu v današnji Avstriji očetu Simonu Haasu in Mariji Gmoser. Krščen je bil 16. junija 1864 v Rosenbergu 1099. Botra mu je bila Elisabeth Wagner, pri obredu pa sta bila prisotna babica Helena Schneeweiss in duhovnik Franz Jauk.¹¹⁴ Družina Haas je živela v Gradcu v Panoramgasse 6, kjer je oče imel hišo. Ob tem je imel v Rosenbergu pri Gradcu posest. Po osnovnošolskem izobraževanju je Heinrich nadaljeval šolanje na Traditionelle Gymnasium in Graz (danes Akademische Gymnasium Graz) in se v tem času naučil tudi slovenskega jezika. Leta 1885 se je vpisal na Univerzo Karla in Franza v Gradcu. Po opravljenih rigorozih, prvega iz Pravne znanosti je opravil 12. novembra

¹¹¹ *Planiranje kadrova u radnoj organizaciji* / Nedeljko Radaković ... [et al.], Beograd: Centar za društveno-političko obrazovanje Radničkog univerziteta »Đuro Salaj«, 1973 (Beograd: Vojna štamparija), Beograd, 1973. <http://www.vbs.rs/scripts/cobiss?id>, dostopno, 15. september 2016.

¹¹² *Planiranje kadrova u organizacijama udruženog rada* / pripremila Herta Haas sa grupom saradnika, Beograd: Služba za informacije Privredne komore Beograda, [1975] (Beograd: BIGZ), zdanje Službe za informacije Privredne komore Beograda; 14, Beograd, 1975, <http://www.vbs.rs/scripts/cobiss?id>, dostopno, 15. september 2016.

¹¹³ *Planiranje dugoročnog razvoja obrazovanja u Jugoslaviji*: Opatija, 26, 27 i 28 oktobar 1970. [zbornik radova] / [redakcija zbornika Stevan Bezdanov, Berislav Šefer, Herta Haas], Beograd: Institut za političke studije Fakulteta političkih nauka, 1971 (Bečej: Proleter), Beograd, 1971.

¹¹⁴ Graz-St. Leonhard, rojstna in krstna knjiga 16, str. 181, p. 127.

1889, drugega 18. januarja 1890 iz Državoznanstva in nazadnje še 30. junija iz Pravne zgodovine, je bil 1. julija 1890 promoviran v doktorja prava – Dominus Heinricus Haas.¹¹⁵ V Gradcu se je zaposlil kot advokatski pripravnik in kasneje kot advokat.

Slika 3: Heinrich Alexander Haas. Vir: Srmena in Cvetana Krstev.

Poročil se je z Elso Demel (18. 11. 1869), ki mu je rodila tri otroke. Elizabeta Haas se je rodila 7. januarja 1908 v Mariboru, takrat je bila prijavljena na naslovu na Zrinjskem trgu 5, kasneje pa v Villi Rittler v Aflenzu. Marija (Haas) Kramberger se je rodila 26. julija 1895 v Beljaku, nekaj časa je živela prav tako v Villi Rittler v Aflenzu. Sin Heinrich Haas se je rodil 14. aprila v Gradcu (leto neznano), živel je na Dunaju, XVI. Rosseggergasse 1. Dr. Heinrich Haas se je z ženo Elso Demel ločil leta 1910. Po koncu prve svetovne vojne je žena z otroki optirala za Avstrijo. Z otroki se je preselila na Dunaj in Aflenz. V Mariboru je v zakonu s Prisko Schindler imel dva otroke in sicer sina Silvia in hčerko Herto.

V starosti 61 let je umrl v bolnišnici Usmiljenih bratov v Gradcu. Zbolel je za diabetesom. Umrl je 30. junija 1925, pokopali so ga 3. julija na osrednjem graškem pokopališču (Zentralfriedhof).¹¹⁶

¹¹⁵ Podatki Pravne fakultete Gradec/Graz, Avstrija, 2016.

¹¹⁶ Diözesanarchiv Graz-Seckau-St. Leonhard, rojstna in krstna knjiga 16, str. 181, p. 127; PAM, SI_PAM/0635/003/002/02136 FOND Okrajno sodišče Maribor 1898–1941, AŠ 1830/V P 196/1925; HertaHaas, Predavanje za Esperantsko društvo Maribor (pisna oblika), Beograd, 2. marca 2010; Podatki Pravne fakultete, Univerze Karla in Franza, Gradec, Avstrija, 2016; Zadavec, 2001; Krankenhaus der Barmherzigen Bruder, Sterbebuh 7, S. 490, Rz 139; Anzeiger, Adressbuh Marburgh, \$/D, Vilh. Blanke, str. 111 in 174; Krstev, S., Beograd, 5. januar 2013, zasebni arhiv hčere Herte Haas; PAM, Gospodinska kartoteka, zbirka mikrofilmov TE 594.

MATI PRISKA SCHINDLER (HAAS)

Priska Schindler se je rodila 8. januarja 1888 v Knittelfeldu v današnji Avstriji. Krščena je bila tri dni kasneje, 11. januarja na Glavnem trgu 30 (Hauptplatz) v Gradcu. Na obredu oče ni bil prisoten, bila je le mati Crescencia, botra Ludmila Friehs, žena upokojenca Ferdinanda Friehsa, babica Aloisia Teutsch in župnik Johann Griftner. Oče Eduard Schindler se je rodil 10. oktobra 1857 očetu trgovcu in lastniku hiše v Troppau, bil je carinik. Mama Crescencia, (r. Sommerschmid) se je rodila leta 1864 v Reichenfelsu na Koroškem. Bila je vdova po možu Carlu Mosmayerju, ki je umrl 1. maja 1885 v kraju Bruck an der Mur/Most na Muri.¹¹⁷ Crescencia je bila zunajzakonska hči Anastasie Sommerschmid, gostilniške pomočnice v Judenburgu. Eduard je očetovstvo podpisal 6. avgusta 1888, poročila pa sta se 26. avgusta 1888 v cerkvi Marije Pomočnice/Die Kirche Mariahilf (Mariahilfkirche) v Gradcu pred pričami Vincentom Wurzingerom in Ferdinandom Friessom. Priska je imela še dve sestri. Sestra Mitzi (1881–?) je bila po poklicu zlatarka, Mila (1886–?) pa učiteljica. Mama je umrla zaradi tuberkuloze, ko je bila Priska stara komaj dve leti. Po materini smrti se je oče poročil in v zakonu so se rodili še trije otroci – sinovi Edvard, rojen 1894 v Gradcu, Ervin, rojen 1896 v Gradcu, in Erich, rojen 1905 v Lebenau.¹¹⁸ Družina je živela v kraju Lebenau v bližini Gradca. Leta 1905 se je družina preselila v Maribor, kjer je bil oče carinski inšpektor. Takrat so živeli na Wildenrainerstrasse 6 (danes Ulica heroja Bračiča). Ko je obiskovala drugi razred, so stanovali na Ferdinandstrasse 6 (danes Ulica heroja Tomšiča). Maturirala je leta 1909 na učiteljski šoli v Mariboru.

Slika 4: Priska Schindler (Haas), druga z leve – Učiteljska šola 1906–1909.

Vir: Srmena in Cvetana Krstev.

¹¹⁷ Diözesanarchiv Graz-Seckau, Knittelfeld, Geburts- und Taufbuch Nr. 7, S. 156, Rz 1 26. april 2016 AZI: 197–2016

¹¹⁸ SI_PAM – Zbirka mikrofilmov Te 574 domovinska kartoteka

Slika 5: Priska Schindler (Haas), učiteljica v Koblenzu, 1910.
Vir: Srmena in Cvetana Krstev.

Med letoma 1910 in 1911 je poučevala na vaških šolah na Štajerskem.

Leta 1913 je spoznala štiriindvajset let starejšega, še nerazvezanega Henrika (Heinricha) Alexandra Haasa. Odrekla se je učiteljskemu poklicu in se zaposlila v njegovi advokatski pisarni. Priska se je naučila slovenščine, kasneje pa še stenografije. 30. julija 1931 so ji dodelili jugoslovansko državljanstvo.

Po smrti moža je advokatsko pisarno predala pripravniku dr. Avardu (Edvard) Bučarju pod pogojem, da bi bila pri njem še naprej zaposlena. Tako je lahko s svojo plačo šolala oba otroka, Silvia in Herto.

Že pred letom 1911, ko je postala članica Esperantskega društva, se je tega umetnega jezika naučila ob svojem kasnejšem možu. Skupaj s Henrikom se je udeležila kongresa na Dunaju leta 1924. Tega leta je bila izvoljena v organizacijski odbor Esperantskega društva, nekaj časa je bila tudi predsednica in članica Mednarodnega esperantskega društva. Od leta 1958 je bila tudi častna predsednica Esperantskega društva Maribor.

Drugo svetovno vojno je preživel v Mariboru. 17. septembra 1945 je prijavila vojno škodo. Okrajna komisija za vojno škodo ji je priznala škodo v višini 87.160 dinarjev. V času vojne so jo okradli Bolgari in ji odvzeli 3000 mark, ustaši 3 hranilne knjižice v višini 30.000 dinarjev, Nemci pa 30.000 dinarjev. V zahtevku je navedla tudi vredne predmete: zlato uro z ogrlico z inicialkami

H. H. (Heinrich Haas) v vrednosti 3000 dinarjev, srebrno uro v vrednosti 500 dinarjev in ženski prstan iz platine in diamantov v vrednosti 2000 dinarjev. Vse našteje stvari razen hranilnih knjižic je zaradi neprestanega bombardiranja Maribora prenesla v vas Nestelbac pri Gradcu. Ob zasedbi Gradca so te stvari izginile. Pri uveljavljanju škode, ki jo je utrpela, pa je navedla (hči) Marijo Schindler iz Eggenberga pri Gradcu, Burengasse 20. Že marca leta 1941 pa je lastnici hiše Nadi Brnčić v Gornjem Stenjevcu pri Zagrebu predala tri hranilne knjižice z imeni Maks in Ivana, da bi jih spravila za hčerko Herto. V začetku leta 1942 so Nado Brnčić prijeli ustaši in ji vse odvzeli. Priči v tem primeru sta bili Nada Brnčić in Katica Broz, lastnica hiše v Zemunski ulici 12. Zanimivo je še, da je bila Herta Haas vpisana kot lastnica hiše v Stenjevcu, ki jo je kupila (verjetno mati) 18. februarja 1941, a so jo že 18. novembra 1942 prodali.¹¹⁹

Slika 6: delo Priske Schindler Haas. Vir: Srmena in Cvetana Krstev.

Po vojni se je ukvarjala tudi z brezplačnim poučevanjem nemščine in esperanta vse do 88. leta starosti. Leta 1975 je bila za zaradi humanitarnih dejanj nagrajena z medaljo Zasluge za narod s srebrno zvezdo.

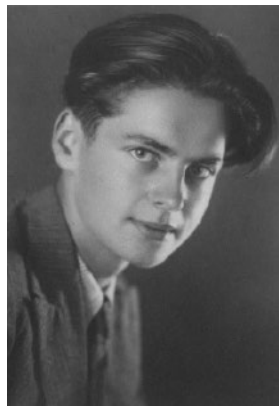
Priska je že od rane mladosti imela velike težave z vidom in visoko dioptrijo. Bila je večkrat operirana tako v Beogradu, Mariboru in Ljubljani. V Mariboru ji je dr. Jože Sekolec opravil zahtevno operacijo na desnem očesu.

¹¹⁹ Mrđen Gordana, *Izvadak iz zemljišnih knjiga u Stenjevcu* – kod urednice HTV, Zagreb, poslano 31. januara 2016.

Kljub težavam z vidom je doživela visoko starost. Umrla je 20. julija 1975. Pokopana je na pobreškem pokopališču v Mariboru.¹²⁰

Manj znano je, da je Priske (Schindler) Haas rodila še enega otroka. 11. maja 1928 je v Mariboru povila Marijo Schindler, ki je dobila avstrijsko državljanstvo. Kdo je oče, ni znano, verjetno je zaradi lastnega ugleda hčer preselila v majhen kraj Eggenberg pri Gradcu v ulico Burengasse 20. Z njo je najverjetneje imela stike, saj je omenjena pri preselitvi svoje lastnine v času vojne na ta naslov. Prav tako ni znano, če sta za svojo polsestro vedela tudi Herta in Silvije.

BRAT SILVIO HAAS

Slika 7 in 8: Silvije Haas. Vir: Srmena in Cvetana Krstev.

Silvio Haas (1912–1936) se je rodil 20. decembra 1912 v Mariboru. Že kot otrok se je začel učiti igranja na harmoniko in violino, kasneje pa se je posvetil klavirju. V šolskem letu 1924/25 je bil vpisan v 1. b razred Državne klasične gimnazije v Mariboru. Bil je izjemno nadarjen glasbenik, saj je že v drugem razredu gimnazije ustanovil svoj orkester.

5. maja 1932 je s sošolci pripravil operetni večer z naslovom *Če se ljubita dva*, ki so ga izvedli v Narodnem domu v Mariboru. To je bil prvi primer, da

¹²⁰ Diözesanarchiv Graz-Seckau, AZI: 197–2016, Kindeseltern Eduard Schindler und Crescentia Sommerschmied in Knittelfeld, TrB 5, S. 186. Rz 46; Knittelfeld, rojstvo in register krstitev No. 7, str. 156, odstavek 1; Krstev, S., Beograd, 2010; Pokrajinski arhiv Maribor (dalje PAM), Gospodinjska kartoteka, fond, škatla, št. 536; PAM, Učiteljišče v Mariboru 1891–1968, AŠ 2 (vpisnice 1904–1908); AŠ 3 (vpisnice: 1909–1912); AŠ 9 (vpisnice 1902–1906), AŠ 92 (zrelostna spričevala 1900–1915); AŠ 109 (Kronika 1891–1952); PAM Domovinska kartoteta, zbirka mikrofilmov TE 574; UKC Maribor, popis bolezni, 1956, izdano 2016; Osmrtnica Priski Haas, *Večer*, 1975, str. 15.

POLSESTRA MARIJA SCHINDLER

Marija Schindler, nezakonska hči Priske Haas, se je rodila 31. maja 1928 v Mariboru. Živela je v Eggenbergu pri Gradcu v Burengasse 20.¹²³

ZAKLJUČEK

Raziskovanje zgodnjega obdobja življenja Herte Haas je nastalo v sodelovanju s HRT za potrebe licenčne oddaje. Pregled obstoječega stanja poznavanja njene življenja, polnega nepreverjenih informacij, je zahteval natančen pregled obstoječih dokumentov in zapisov o njej, njenih prednikih in potomcih. Njena odmaknjenost iz javnega življenja je samo spodbujala različne interpretacije o njenem delovanju in vplivu, še toliko bolj, ker je bila partnerka Josipa Broza Tita, s katerim je imela tudi sina Mišo Broza. Skozi raziskavo je bilo najdenih veliko še neobdelanih arhivskih virov in podatkov.

Omenjena raziskava se dotika za takratni Maribor izjemno priljubljenega advokata Henrika Haasa, znanega po zastopanju številnih Slovencev (del je razviden iz popisa dolžnikov v njegovi zapuščini) kakor tudi ustanovitelja prvega esperantskega društva na območju današnje Slovenije, ki deluje še danes. Priska Haas je nadaljevala delo v esperantskem društvu in mu celo ponudila lastne prostore, v povojnem času pa je delovala kot humanitarka. Temeljit pregled dostopnega arhivskega gradiva je med drugim pokazal, da je ob Herti in Silviju imela tudi nezakonsko hčer Marijo Schindler, ki jo je odpeljala v Avstrijo, in kakor kažejo podatki, z njo imela tudi občasne stike. Kakšni so bili razlogi, da jo je zamolčala slovenskih javnosti, ni znano. Del raziskave se dotika tudi zgodaj umrlega brata Silvija in njegovega zlasti glasbenega delovanja in se končuje s potomci Herte Haas, a so v delu le omenjeni oziroma so z lastnim poznavanjem družine Haas pomagali dopolniti obravnavano obdobje. Raziskava ni imela namer ustvarjati vrednostnih sodb, prav tako pa se ni temeljito ukvarjala z njenim partizanskim delom in kasnejšim partijskim kakor tudi poklicnim delovanjem.

VIRI IN LITERATURA

Uporabljeni arhivski viri

Aleksander Mišo Broz – pisna izjava, 2015.

Anzeiger, Adressbuch Marburgh, \$/D, Vilh. Blanke, str. 111 in 174.

¹²³ PAM, Gospodinska kartoteka, št. 536.

AS 1589 šk. 4456, Ljubljana, 2016.

AS 1589/IV. 4456, Ljubljana, 2016.

Diözesanarchiv Graz-Seckau – ST. Leonhard, rojstna in krstna knjiga 16, str. 181, p. 127.

Diözesanarchiv Graz-Seckau, AZI: 197-2016, Krankenhaus der Barmherzigen Brüder, Sterbebuh 7, S. 490, Rz 139.

Diözesanarchiv Graz-Seckau, AZI: 197-2016, Krankenhaus der Barmherzigen Bruder, Sterbebuch 7, S. 490, Rz 139.

Herta Haas, Beograd, 2. marec 2010.

Herta Haas, Predavanje za Esperantsko društvo Maribor (osebni arhiv-pisna oblika). Beograd, 2. marca 2010.

Herta Haas, Predavanje za Esperantsko društvo Maribor (pisna oblika). Beograd, 2. marca 2010.

Izvestje za šolsko leto 1919–1930. Maribor, 1930, str. 22.

Izvestje za šolsko leto 1931–1932. Maribor, 1932, str. 8, 26.

Krankenhaus der Barmherzigen Brüder, Sterbebuch 7, S. 490, Rz 139.

Krstev, S., Beograd, 2010.

Krstev, S., Beograd, 5. januar 2013, zasebni arhiv hčere Herte Haas.

Mariborski adresar, Vilko Weixl, str. 12.

Mladi in stari umirajo. *Mariborski večernik »Jutra«*, 12. december 1936, letnik 13, št. 284, str. 4.

Muzej narodne osvoboditve – *Izjava Herte Haas*, 2. februarja 1961.

NŠAM, Zbirka prepisov matičnih knjig, Slovenska Bistrica, prepis krstne in rojstne knjige, l. 1914, str. 227, št. 29.

Osmrtnica Priski Haas. *Večer*, 1975, str. 15.

PAM, Gospodinska kartoteka, fond, škatla, št. 536.

PAM, PP, kartoteka družine Haas.

SI_PAM/0446/05473: Haas Priska, Vrazova 11, Maribor: prijava vojne škode pri Okrajni komisiji za vojno škodo Maribor, 1945–46 (Pokrajinski arhiv Maribor, SI_PAM/0446 fond Okrajna komisija za vojno škodo Maribor 1945–1946, AŠ (arhivska škatla) 33/B-3808).

SI_PAM/0446/03441: Esperantsko društvo Maribor, Meljska cesta 38, Maribor: prijava vojne škode pri Okrajni komisiji za vojno škodo Maribor, 1945–46 (Pokrajinski arhiv Maribor, SI_PAM/0446 fond Okrajna komisija za vojno škodo Maribor 1945–1946, AŠ 142/B-19331).

SI_PAM/0635/001/002/14005: Haas, Silvio (Maribor): smrtovnica V O 49/37 Okrajnega sodišča Maribor, 1937 (Pokrajinski arhiv Maribor, SI_PAM/0635 fond Okrajno sodišče Maribor 1898–1941, AŠ 2141/ V O 49/37).

SI_PAM/0122/02637: Esperanto societo en Marburgo /Maribor/: ukinitveni spis 1942.08.31 (Pokrajinski arhiv Maribor, SI_PAM/0122 fond Ukinitveni komisar za društva, organizacije in združenja na Spodnjem Štajerskem 1941–1943, AŠ 65/2637).

SI_PAM/0635/003/002/02136: Haas, Henrik, Elza, Silvija, Herta [Maribor] – varstveno-skrbstvena zadeva V P 196/1925, 1925- (Pokrajinski arhiv Maribor, SI_PAM/0635 fond Okrajno sodišče Maribor 1898–1941, AŠ 1830/ V P 196/1925).

SI_PAM/1242: Esperantsko društvo v Mariboru, 1920 (Pokrajinski arhiv Maribor, Zbirka gradiva družbenih organizacij in društev 19.–20. st., AŠ 36/4).

SI_PAM/0805 Učiteljske Maribor 1891–1968, AŠ 2 (Vpisnice: 1904–1908), AŠ 3 (Vpisnice: 1909–1912), AŠ 9 (Vpisnice: 1902–1906), AŠ 92 (Zrelostna spričevala: 1900–1915), AŠ 109 (Kronika: 1891–1952).

SI_PAM/0795: Pokrajinski arhiv Maribor, Prva gimnazija Maribor 1854–1994, AŠ 27 (Vpisnice 1929/30 (I.–VII.)), AŠ 28 (Vpisnice 1930/31), AŠ 29 (Vpisnice 1931/32), AŠ 30 (Vpisnice 1932/33 (I.–III.)).

Podatki Pravne fakultete, Univerze Karla in Franza, Gradec, Avstrija, 2016.

Razstava esperantskega tiska. *Mariborski večernik »Jutra«*, leto 10, št. 233, 14. oktobra 1931, str. 3.

Republika Hrvatska, Ministarstvo pravosuđa, Državna geodetska uprava, Zemljiško knjižni izpisek, Stenjevec.

Srmena Krstev (hči Herte Haas), *Kratka neobjavljena biografija*, 5. december 2013.

Svjedočba br. 9/463 – Zagreb, 23. 6. 1933.

UKC Maribor, popis bolezni, 1956, izdano 2016.

Časopisi in revije

Domovina

Mariborski delavec

Mariborski večernik »Jutra«

Mohorjev koledar

Mlada pota

Slovenski gospodar

Tabor

Trgovski list

Učiteljski tovariš

Večer

Knjige in disertacije

Tone Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*. Maribor, Založba Obzorja, str. 62.

Bogo Grafenauer, *Slovenska Koroška v diplomatski igri*. Slovenska matica, Ljubljana 1970, str. 323, 333, 245. 359.

Gregor Kaplan, *Vojna škoda na območju Slovenije, povzročena v drugi svetovni vojni 1941–1945*. Fakulteta za družbene vede, diplomsko delo, Ljubljana, 2005, str. 40.

Aleksander Korzhenkov, *Zamenhof: The Life, Works and Ideas of the Author of Esperanto*. New York 2011, str. 3–32.

Cvetana Krstev, *Jedan prilaz informatičkom modeliranju teksta i algoritmi njegove transformacije*. Doktorska disertacija, Beograd, 1997, Cobiss virtualna biblioteka Srbije, dostopno 26. 7. 2017.

Srmena Krstev, *Epidemiološko istraživanje efekata ugljen disulfida pri profesionalnoj ekspoziciji*. Doktorska disertacija, Beograd, 1994 – Cobiss virtualna biblioteka Srbije, dostopno 26. 7. 2017.

Ulrich Matthias, *Esperanto the New Latin for the Church and for Ecumenism*. Antwerpen 2002, str. 23–30.

Gordana Mrden, *Izvadak iz zemljišnih knjiga u Stenjevcu – kod urednice HTV, Zagreb*, dostavljeno, 31. januara 2016.

Janton Pierre, *Esperanto: Language, Literature, and Community*. New York 1992, str. vii.

Jože Pirjevec, *Tito in tovariši*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2011, str. 95.

Janko Pleterski, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*. Ljubljana, Slovenska Matica 1971, str. 25–26.

Janko Pleterski, *Dr. Ivan Šušteršič, 1863–1925: Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma*. Ljubljana, ZRC SAZU, 1998, str. 325.

Sašo Radovanovič, *Mariborske ulice*. Maribor 2005, str. 222.

Vidosav Stevanovic, *Milosevic: The People's Tyrant*. London 2004, str. 14.

Vlasta Stavbar, *Maribor med prvo Svetovno vojno: Kulturno dogajanje v Mariboru v letih 1914–1918*. Univerza v Ljubljani, 1996, str. 3.

Franci Strle, *Tomšičeva brigada*. Maribor, Založba Obzorja, 1995, str. 324.

Valentina Varl, Dušan Tomažič, Sašo Radovanovič, *Mariborske in druge zgodbe*. Kapital, Maribor, 161.

Članki

Borut Bernik Bogataj, Žiga Nastran, Diana Novak, Tomaž Paulus, Skavtstvo, oblika aktivnega življenja. *Loški razgledi*, letnik 54 (2007), številka 1., str. 138–153.

Milica Ostrovska, Udeležba Mariborčank v predvojnem naprednem gibanju. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, leto 54, št. 1–2. Zgodovinsko društvo in Univerza Maribor, 1983, str. 210 in 211.

Dragan Potočnik, Mariborski Nemci v letih 1918–1941. *Kronika*, leto 47, št. –12, 1999, str. 146.

Dragan Potočnik, Gospodarske razmere v Mariboru med svetovnima vojnama. *Mesto in gospodarstvo*, Maribor, 2010, Inštitut za novejšo zgodovino in Muzej narodne osvoboditve Maribor, ur. Žarko Lazarevič, str. 139–158.

Jože Prinčič, Mariborsko gospodarstvo v času prilagajanja socialistični ureditvi in miselnosti (1945–1953), *Mesto in gospodarstvo*, Maribor, 2010, Inštitut za novejšo zgodovino in Muzej narodne osvoboditve Maribor, ur. Žarko Lazarevič, str. 159–201.

Tone Zorn, Dve poročili iz leta 1929 o nemški manjšini v Sloveniji. *Kronika, Časopis za slovensko krajevno zgodovino*, leto 24, št. 2, 1976, str. 89.

Članki na spletu

Gravaj membroy. *Esperantsko društvo Maribor*.

Christer Kiselman, *Esperanto: Its Origins and Early History*. Prace Komisji Spraw Europejskich PAU, 2008, Tom II, str. 39–56: <http://www.cb.uu.se/~kiselman/pau2008.pdf>. Dostopno 30. 10. 2016.

Cobiss – virtualna biblioteka Srbije, bibliografija Herte Haas. Dostopno 25. 11. 2016

<http://esperanto-maribor.si/gravaj-membroy/>. Dostopno 23. 11. 2016.

<http://www.tu-je.si/clanki/zgodovina/44-rudolf-maister-domoljub-kulturnik-in-borec>. Dostopno 21. 11. 2016.

<http://www.vreme.com/>. Dostopno 25. 11. 2016.

Janton Pierre, *Esperanto: Language, Literature, and Community*. New York 1992, str. vii.

Julius Glück, *La jubilea kongreso de Esperanto 1912* (la VIIa kongreso en Kraków): rememoraĵoj kaj oficialaj dokumentoj. Purmerend: Muusses, 1937.

HERTA GABRIJELE SCHINDLER (HAAS, KRSTEV) “VERA SAVIĆ”. ANCESTORS AND DESCENDANTS (1914–2010)

Summary

The research of Herta Haas' early life began as a cooperation with the Croatian Radiotelevision for the use in a licenced show. The evaluation of the existing knowledge about her life, which was full of uncorroborated information, demanded a detailed checking of existent documents and records about her, her ancestors and descendants. Her withdrawal from public life only encouraged various interpretations of her actions and influence, even more so because she was Josip Broz Tito's partner, with whom she also had a son, Mišo Broz. Throughout the research a lot of unused archive materials and data were found.

The treatise deals with the then extremely popular Maribor lawyer, Henrik Haas, who was known as legal representative of numerous Slovenes (a part of them can be seen on the list of his debtors), and as founder of the first Esperanto Society in the present time Slovenia, which is still active today. The article also presents Priska Haas, who carried on with the work of the Esperanto Society and even offered her own rooms for its activities; in the post-war time she was an active humanitarian. The detailed examination of available archive materials has, among others, shown, that, next to Herta and Silvo, she also had an illegitimate daughter Marija Schneider. She took her to Austria and according to

the records they also had occasional contacts. Other reasons, why she kept her secret, are not known. A part of the research deals with Herta's brother Silvo, who died quite young, and his music, and it ends with Herta Haas' descendants, which are only mentioned or which helped to fill the missing parts of the discussed period. The research was not done to judgment, and it also did not deal with her Partisan activities nor with her political or professional activities thoroughly.

HERTA GABRIJELE SCHINDLER (HAAS, KRSTEV) "VERA SAVIĆ". VORFAHREN UND NACHKOMMEN (1914–2010)

Zusammenfassung

Die Erforschung des frühen Lebens von Herta Haas entstand wegen der Zusammenarbeit mit dem Kroatischen Rundfunk im Rahmen einer Lizenzsendung. Der Überblick des bestehenden Wissens über ihr Leben, das voll von ungeprüften Informationen war, verlangte eine detaillierte Überprüfung der Dokumente und Niederschriften über sie, über ihre Vorfahren und Nachkommen. Ihre Zurückgezogenheit aus dem öffentlichen Leben entfachte verschiedene Interpretationen über ihr Wirken und ihren Einfluss, da sie ja Partnerin von Josip Broz Tito war, mit dem sie auch den Sohn Mišo Broz hatte. Während der Studie wurden zahlreiche noch unbearbeitete Archivquellen und Daten gefunden.

Die Abhandlung stellt den damals sehr beliebten Mariborer/Marburger Anwalt, Henrik Haas, vor, der als Vertreter zahlreicher Slowenen (ein Teil derer Namen ist aus der Schuldnerliste ersichtlich) und als Begründer des ersten Esperantovereins in heutigen Slowenien bekannt war. Der Esperantoverein ist noch heute aktiv. Auch die Mutter von Herta Haas, Priska Haas, wird vorgestellt; sie fuhr mit der Arbeit im Esperantoverein weiter und stellte sogar ihre eigene Räumlichkeiten zur Verfügung; nach dem Krieg war sie als Humanitärhelferin tätig. Eine gründliche Untersuchung der zugänglichen Archivmaterialien zeigte unter anderem auch, dass sie neben Herta und Silvio noch eine uneheliche Tochter, Marija Schindler, hatte, die sie nach Österreich brachte und laut Daten mit ihr noch ab und zu Kontakt hatte. Was die Gründe dafür waren, dass sie ihre Tochter in der slowenischen Gesellschaft verschwieg, sind unbekannt. Ein Teil der Forschung behandelt auch Hertas früh verstorbenen Bruder Silvio, vor allem seine musikalische Tätigkeit, und endet mit Nachkommen von Herta Haas, die im Artikel jedoch nur erwähnt werden oder die mit ihrem eigenen Wissen über die Haas Familie die im Artikel behandelte Periode zusätzlich erläuterten. Die Forschung wollte keine Wertbeurteilungen schaffen und behandelt auch die Aktivitäten bei den Partisanen sowie den späteren Partie- und Berufsweg von Herta Haas nicht.

Ferdinand Lupša. Žrtev dveh režimov

Rado Podgorelec*

1.04 Strokovni članek
UDK 929Lupša F.

Rado Podgorelec: Ferdinand Lupša. Žrtev dveh režimov. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 88=53(2017), 4, str. 123–138

Avtor v članku predstavi življenje in delo Ferdinanda Lupše, inženirja iz Drakovci Pri Mali Nedelji. Podani so najosnovnejši podatki o Lupševem delu, potovanjih, kulturnih in drugih prispevkih. Članek nosi tudi globlje sporočilo o usodi tistih, ki so se med drugo svetovno vojno po spletu okoliščin znašli ob nepravem času na nepravem mestu. Vsebinsko gledano je članek rezultat časniškega gradiva, krajših člankov in drugih prispevkov, ki pripovedujejo o življenju tega skrivnostnega človeka.

Ključne besede: Ferdinand Lupša, Ferdo Lupša, Avstro-Ogrska, Siam, Drakovci, Mala Nedelja, Alžirija, Prlekija

1.04 Professional article
UDC 929Lupša F.

Rado Podgorelec: Ferdinand Lupša: A Victim of two Regimes. Review for History and Ethnography, Maribor 88=53(2017), 4, pp. 123–138

The author presents the life and work of Ferdinand Lupša, an engineer from Drakovci by Mala Nedelja, he gives the basic data on his life, travels, and his cultural and other contributions. The article also brings a deeper insight into destinies of those, who, during World War II, found themselves in a wrong place at the wrong time. The contents of the article are based on newspaper materials, shorter articles and other stories about the life of this mysterious man.

Key words: Ferdinand Lupša, Ferdo Lupša, Austro-Hungarian Empire, Siam, Drakovci, Mala Nedelja, Algeria, Prlekija

* mag. Rado Podgorelec, Razlagova 36, SI – 9240 Ljutomer, rado.podg@gmail.com

Kot iztočnico raziskovanja Ferdinanda Lupša lahko postavimo zanimanje zanj, ki je na mikrolokalnem področju v zadnjih nekaj letih intenzivno naraščalo. Ime Ferdinand Lupša je še danes v zaledju Murskega polja in na njegovem obrobju tabu tema. Zakaj? Razlogov je več. Primarni razlog je zagotovo usoda, kakršno je dočakal v začetku leta 1945. Kljub nekaterim dosežkom, ki jih je je v času svojega življenja dosegel, ga je poznejša literatura prezrla, ni pa ga čisto pozabila. Celotna zgodba se je začela odvijati v prostorih Splošne knjižnice Ljutomer, ko so leta 2015 priredili razstavo njegovih fotografij. Priložnostni članek, ki je obeležil omenjeno razstavo, je slednje opisal tako: »V Splošni knjižnici Ljutomer je na ogled razstava fotografij z naslovom *Umetni rad Ferda Lupše, geografa, raziskovalca, popotnika in tudi župana, rojenega pri Mali Nedelji. Avtorica razstave je Liljana Nedič, kustosinja Slovenske kinoteke v pokoju, razstava pa predstavlja delček iz fotografske zapuščine Lupše, ki je bila naključno najdena na podstrešju Grossmannove hiše v Ljutomeru in bila prenesena v Slovensko kinoteko.*«¹ Po spletu omenjenih okoliščin je bilo ime znova predstavljeno javnosti s strokovnega vidika. Kljub temu pa je bilo o Lupši znanih izredno malo podatkov, kar je okrog njega ustvarjalo še bolj skrivnostno vzdušje. Lastno zmotno mišljenje, da ga je literatura čisto pozabila, mi je osvetlila knjiga *Klic daljnih svetov*, katere avtor je Zmago Šmitek, delo je izšlo leta 1986. Kljub temu pa avtor na strani 73, ko omenja Lupšo, o njem ne razodene kaj več podatkov, kot nam jih ponuja že Lupševa knjiga iz leta 1930. Lupšo lahko tukaj izpostavimo z vidika slovensko govorečih prebivalcev, ki so v avstrijski diplomatski službi potovali širom po svetu, kar je za slovenski narod, ki je izredno dolgo gradil na svoji nacionalni identiteti, izredno velik dosežek.² Zato se mi je zdelo korektno, da se o Slovencu, ki je v začetku 20. stoletja v službi Avstro-Ogrske monarhije raziskoval prostranstva jugovzhodne Azije, napiše in objavi članek, ki vsaj delno osvetli njegovo življenje in delo.

Literatura o živečih rodbinah na Murskem polju nam hitro razkrije primerek Lupša. Rod je bil razvejan širom po Murskem polju in tudi na njegovem obrobju. Osebna zgodba Ferdinanda, znanega tudi kot Ferdo Lupša, se začne v drugi polovici 19. stoletja.³ Ferdinand Lupša se je rodil 5. aprila 1882

¹ Prvi Prlek v džungli belega slona, Ferdo Lupša od Male Nedelje je bil raziskovalec in geodet, ki je proučeval današnjo Tajsko – Skrivnostna osebnost, ki je tragično umrla, *Vestnik*, 8. oktober 2015, str. 8.

² Šmitek Zmago, *Klic daljnih svetov, Slovenci in neevropske kulture*. Založba Borec, Ljubljana 1986, str. 33 (dalje: Šmitek, *Klic daljnih svetov*).

³ Pavličič Srečko, *Rodbine naše fare* 2. Samozaložba, 2014, Lendava (glej poglavje Lupša, dalje: Pavličič, *Rodbine naše fare*).

(ponekod 1881) v Drakovcih pri Mali Nedelji.⁴ Oče Tomaž Lupša (rojen 1853) in mati Jožefa Špindler sta se poročila leta 1880. Že Ferdinandov oče Tomaž je obetal veliko, o tem je pisal Srečko Pavličič v *Rodnine naše fare* 2, zapisal je tole: »Tomaž Lupša, Petrov sin, se je nekje izšolal in postal »agent davka na potrošnjo« kakor se je to imenovalo v nekdanji monarhiji. Nekaj časa je živel avstrijskem Murecku, žena Špindlerjeva pa je bila od Male Nedelje.«⁵ Ferdinandova mladost nam ni kaj veliko znana. Vemo, da je bil po poklicu geodet.⁶ Literature ni veliko, sem pa prišel do podatka, da je hodil v »Untergymnasium« v Celju, šolsko leto 1895/1896.

Znano je, da je bil Ferdinand Lupša med drugim načelnik »Kmetijskega društva za ormoški okraj«.⁷ Omenjeno društvo je namreč leta 1904 osnovalo svojo društveno knjižnico. Ker so bila sredstva omejena, je društvo dalo pobudo, da so knjige dobivali na podlagi podarjanj knjižnega gradiva z vseh področij.⁸ Ferdinand Lupša zagotovo velja za zelo zanimivo osebnost. Med drugim je napisal knjigo »*Nordpolsphinx*«. V omenjeni knjigi je opisal, kako bi načrtoval odpravo na Severni tečaj.⁹ Nekaj besed o omenjeni Lupševi knjigi: knjiga »*Die Nordpolsphinx oder frage der modrenen Nordpolarforschung*« je izšla v tiskarni pri založni knjigarni *Dragotina Hribarja* v Ljubljani. Lupša je v knjigi pisal o raziskovalcih Azije, Afrike, Amerike, Avstralije ter Antarktike ter ne nazadnje o Severnem polu. Sledi opis Severnega pola od prvih obiskov do začetka 20. stoletja. Odkritja v 19. stoletju je razdelil na štiri dobe. V prvi opisuje odprave in odkritje »*magnetičnega tečaja*«, v drugi dobi je pisal o posameznih ekspedicijah. Tretja doba je tista, v kateri so posamezni raziskovalci in pustolovci šli proti Severnemu polu, ter tudi o nemških ekspedicijah ter avstro-ogrskih potovanjih. V t. i. četrti dobi pa piše o: »*Nansenova drzna ekspedicija, v ladji skozi cirkumpolarni led, Andreejevo podjetje v zrakoplovu, kakor tudi potovanje princa Savojskega, vojvode Abruzzov, ki mu sledita zaslužna moža Svedrump in Peary, ki sta šele lani dospela zopet v domovino.*«¹⁰ Knjiga

⁴ Ferdinand Lupša, https://www.myheritage.si/family-2_2037358_193869301_193869301/lup%C5%A1a-ferdinand-lupc5a1a-franc48dic5a1ka-jandl, datum pridobitve, 10. maj 2017.

⁵ Pavličič, *Rodnine naše fare*.

⁶ Prvi Prlek v džungli belega slona, Ferdo Lupša od Male Nedelje je bil raziskovalec in geodet, ki je proučeval današnjo Tajsko – Skrivnostna osebnost, ki je tragično umrla, *Vestnik*, 8. oktober 2015, str. 8.

⁷ Kmetijsko društvo za ormoški okraj, *Domovina*, 5. januar 1905, št. 1, str. 3.

⁸ Prav tam, str. 3.

⁹ *Slovan*, Mesečnik za književnost, umetnost in prosveto, Zvezek 6, letnik II, 1904, str. 40. (dalje: *Slovan*, Mesečnik za književnost, umetnost in prosveto).

¹⁰ Inženier Ferdinand Lupša, *Die Nordpolsphinx oder frage der modrenen Nordpolarforschung*, *Slovan*, Mesečnik za književnost umetnost in prosveto, Zvezek 2., letnik II, 1904, str. 59.

opisuje tudi, kako bi na podlagi tedanje nove tehnologije lahko zasnovali ekspedicije. Lupša je na podlagi spodletelih ekspediciij pripravil teoretične načrte za nove odprave na Severni pol. V knjigi je tudi povedal, da ima sam vizijo, kako tako ekspedicijo sploh izvesti.¹¹ Za svojo idejo o potovanju na Severni tečaj je bil februarja leta 1905 sprejet na avdicijo pri ministrskem predsedniku »dr. Pl. Hartlu, pl. Korberju, naučnem ministru dr. Pl. Hartlu in drugih merodanjih vladnih krogih«. Vlada je sprva kazala zanimanje za omenjeno ekspedicijo. Tako je očitno Lupša pričakoval podporo vlade.¹² Na Dunaju se je srečal s konzulom Siama, vitezom Langejem, ki mu je ponudil, da se poda na ekspedicijo v omenjeno državo. »Lupšova srčnost, podjetnost in živa želja, biti človeštvu na korist, ni pustila našemu rojaku; da bi dolgo premišljeval.«¹³ Dalje je znano, da je 14. februarja prišel z Dunaja v Ormož, 22. februarja pa je spet bil poklican nazaj na Dunaj, kje je podpisal pogodbo o potovanju. 29. februarja je že potoval z vlakom v Genovo. Tam se je vkrcal na ladjo 2. marca.¹⁴ Ponudbo mu je uradno ponudila družba »Siam canals Land und Irrigation Company«, in sicer, da prouči kraje in razmere v takratni siamski državi. Kakor smo omenili, je ponudbo dobil po priporočilu siamskega konzula na Dunaju. Lupša te ponudbe naj ne bi pričakoval. Potovanje se je začelo v Genovi, kjer se je vkrcal na nemški parnik »Princ Heinrich«, potoval je preko »Neapola, Port Saida, Sueza v Rdeče morje.«¹⁵ Pogodbo naj bi podpisal za šest mesecev. Potovanje je bilo predvideno tako, da bi sprva potoval v glavno mesto Siama Bangkok, od tam pa po reki Menam v osrčje dežele. Navodila za nadaljnjo pot mu je po pogodbi bila dolžna naložiti vlada Siama. Lupševo potovanje do Siama je bilo predvideno na 28 dni.¹⁶ 25. maja 1904 se je Lupša z dopisom javil iz Siama, izšel je članek pod naslovom »Glas iz Siama.« V omenjenem članku je Lupša zapisal nekaj karakteristik, ki jih ima siamski narod. Zapisal je, da tam ni civilizacije, kakršno smo vajeni v naših krajih. Na civilizacijo so ga tako rekoč vezala poročila, ki jih oddaja lahko le na »tri dni oddaljeno pošto v Klong-Rangaitu«, pa še to je lahko storil na vsakih štirinajst dni.¹⁷ Identičen dopis je bil objavljen tudi v časopisu *Glas Naroda, List slovenskih delavcev v Ameriki*. Prav posebej moram podati navedek, ki je bil objavljen v enem izmed Lupševih dopisov, objavljenem v *Domovini* iz leta 1904, zapisal je

¹¹ Prav tam, str. 59.

¹² Razne vesti, Iz domačih krajev. Iz središča nam piše G. Inženier Ferdo Lupša, *Slovenski gospodar*, 25. februar 1904, str. 4.

¹³ *Mesečnik za književnost umetnost in prosveto*, str. 40.

¹⁴ Prav tam, str. 40.

¹⁵ Celjske in štajerske novice, Naš rojak inge. Ferdo Lupša, *Domovina*, 29. marec 1904, št. 25, str. 2.

¹⁶ *Mesečnik za književnost umetnost in prosveto*, str. 40.

¹⁷ Klong-Ji-Sib-Soung, 25. maja 1904. Glas iz Siama, *Domovina*, 19. julij 1904, št. 55, str. 1.

naslednje: »Žal, da mi ni mogoče dati tekom tukajšnjega delovanja popolnega potopisa tega potovanja, stotako ne morem pošiljati redno in obširnih poročil iz krajev, v katerih bivam, kajti od poštna štacije sem oddaljen približno tri dni, nadalje pa mi primanjkuje papir za dotične rokopise. Vendar hočem porabiti vsako priliko, katera se mi nudi, da orišem v kratkih potezah značilne točke tukajšnje narave. Natančnosti slede zato ob priliki mojega zopetnega prihoda (najbrž prihodnjo jesen) v Evropo, tja v milo domovino, po kateri hrepeni vedno moje srce in katero čislam in ljubim nad vse!«¹⁸

Slika 1: Ferdinand Lupša. Hrani Rado Podgorelec.

Lupša je tudi veliko pisal najrazličnejše članke. Bil je dopisnik »Domovine« in dopisnik »Slovana«. ¹⁹ Leta 1904 je bil objavljen članek, v katerem je pisal o ugodni legi slovenskih dežel. Pisal je o pomenu lege ob morju. Med drugim je zapisal: »Vsako mora priznati, da je zemlja, na kateri stanujemo, za kupčijo kaj ugodna. Kolikor je tudi dežel pod našo vlado, nobena se po svoji legi v kupčijskih zadevah ne more strinjati s Slovenijo. Zakaj ne? Kratko, zato ker nobena druga ne leži tako ugodno ob morju, kakor naša domovina! Brez morja ni kupčije, in če tudi je, tedaj pa ni pomembna, konkurenca jo kaj lahko zaduši. Edino le morje daje kupčiji oddušek. Po morju je namreč kupčija vsem drugim deželam odprta, pa tudi naša dežela je odprta za ves ostali svet. Po

¹⁸ Dopisi, Klong-Sib-Pat, 1. Maja 1904, Glas iz Siam, Domovina, 24. junij 1904, št. 48, str. 4.

¹⁹ Mesečnik za književnost umetnost in prosveto, str. 40.

morju se more naše blago po celem svetu izvažati in po istem morju se more spet blago iz vseh krajev uvažati.«²⁰ Zelo zanimivo razmišljanje, ki nam kar nekaj pove o Lupševem razmišljanju in občutku, ki ga je imel za trgovanje, ter za strateški pomen morja. Najprej Lupša v objavljeni študiji piše o razmerah, ki vladajo v naših deželah, saj je večji del takratne trgovine obladoval tuji kapital, večinoma nemški in italijanski. Piše tudi o pomenu začetnega kapitala in o pomenu vlaganj v trgovino. Lupša je videl trgovino kot panogo, v kateri se najprej in najhitreje tudi nenazadnje najlažje zasluži in sploh pride do denarja. Zanimivo je Lupša nadaljeval že prej navedeno študijo: »Največja gonilna moč pa tiči seveda v našem razumu, v naši volji in v naših delavnih rokah! Tujci, razumnejši od nas, polastili so se že mnogih naših prirodninskih zakladov. Naša velika obrtnija je istotako kakor kupčija večji del v tujih rokah, in mi smo k večjemi le fužinski delavci. Na tem smo si pa veliko sami krivi ker zmiraj smo bili preozkosrčni, zato glejmo in delajmo; glavni pripomoček k temu pa je seveda pouk in izobraževanje. Lotimo se v prihodnje bolj živo večjih obrtnijskih podjetij, ne bojmo sem da bi mogli najti za izdelke kupca, saj mejimo ob morje in se nam odpirajo vrata celega sveta, če kupca tu ne najdemo, jašli ga bomo drugje.«²¹ Spet navedek, ki nam ogromno pove o načinu razmišljanja, ki ga je imel Lupša. Ob tem je razmišljal o pomenu izobraževanja. Lupša je tako rekoč pisal o vsem mogočem, povsod pa je do izraza prišlo njegovo tehnično znanje ter znanje, ki ga je imel o kmetijskih panogah, tako je med drugim pisal tudi o pomenu in uporabnosti aluminija, o čebelarstvu, trgovanju itd.²²

Nedvomno je bil Ferdinand Lupša strokovnjak v več sferah. Tako je leta 1905 v Siam dobil vest o gradnji ozkotirne železnice med Ljutomerom in Ormožem. Temu je v dopisu oporekal, saj je menil: »... projektirane železnice popolnoma znane i koje sem svoj čas v to svrhu proučil, se moram takemu podvzetju kontra izreči, kajti taka železnica bi prav nič ne služila v korist prebivalstvu prizadetih okrajev ... torej izražam s tem, da se strinjam popolnoma z dopisom v »Domovini« št. 47 z dne 14. junija t. l., da še skoro nobena ozkotirna železnica, ki stoji danes v prometu, ne obratuje, je znano dovolj – in zgradba take železnice je nesrečna misel. To mi mora potrditi vsak strokovnjak in trezno misleč človek ...«²³ Navedek nam lepo ponazarja tehnično znanje, ki ga je imel Lupša, ob tem pa moramo upoštevati, da je bil v daljnem Siamu in še vedno ga je skrbelo, kaj se dogaja v domovini, to nam priča tudi o domovinskem čutu, ki ga je gojil. Lupša je v Siamu postal celo lastnik večjega zemljišča, o tem

²⁰ Naša kupčija in obrtnija. Študija. – Spisal inž. Ferdo Lupša, *Domovina*, 23. februar 1904, št. 15, str. 1.

²¹ Prav tam, str. 1

²² Tehnika, Aluminij pred 2000 leti, *Slovan*, mesečnik za književnost umetnost in prosveto, Zvezek 1, letnik III, 1905 Ljubljana, str. 31.

²³ Dopisi, Kraljevi inženjer v Siamu, *Domovina*, 13. junij 1906, št. 67, str. 2.

govori dopis iz *Domovine* leta 1906. Tam pa je opravljal tudi javno funkcijo, in sicer: »inženier kraljevega irrigations departmenta«, član katerega je postal 1. januarja 1906.²⁴ Lupša se je vrnil domov iz Siamu v drugi polovici leta 1906.²⁵ Takrat se je vrnil k idejam, ki jih je gojil že pred odhodom v Siam, tako je spet pisal o Severnem polu, in sicer je spisal poučni spis »*Polarna sfinga*«²⁶ Imel je predavanje o tej tuji deželi, prvič v ljubomerski čitalnici, in sicer 17. novembra 1906,²⁷ pozneje je imel enako predavanje 6. decembra 1906 v Franc Jožefovi šoli.²⁸ Zanimiv bo mogoče podatek, da je bil Ferdinand Lupša tudi član Zgodovinskega društva Maribor, o tem nam pripoveduje *Časopis za zgodovino in narodopisje*, ko v svojem imeniku članov navaja tudi Ferdinanda Lupšo.²⁹ Leta vojne je Lupša preživel v tujini. A kaj vse je počel v času vojne, ni čisto znano, tudi viri o tem manjkajo. Kakor poroča v svoji knjigi z naslovom *V džunglah belega slona* (1930), je leta 1915 organiziral v Lampangu karavano v znanstvene namene.³⁰ Knjiga pripoveduje o njegovih potovanjih in doživetjih skozi vsa leta v Siamu, a je to edini vir, ki ga imamo za leta prve svetovne vojne.³¹ V Siamu naj bi Lupša bil imenovan za univerzitetnega profesorja in vladnega svetnika, kakor navaja časopisni članek iz leta 1925, ko opisuje Lupševе funkcije v Siamu.³² Iz dopisa leta 1919 je razvidno, da je še aprila t. l. zaprt kot vojni ujetnik v Indiji. Kot dokaz navajam naslednji navedek: »Dr. Rosina nam je dal na razpolago sledeče pismo: Ahmernagor, 20. aprila 1919. »Spoštovani gospod doktor! Gospo. Inženir Lupša je Vam že pred mesci pisal. Nič Odgovora. On ne more zopet pisati; zato kot »njegov tovariš in spremljevalec pišem sledeče: Žalostnim čustvom opažamo, da se za nas, ki smo prišli v vojno ujetništvo nihče v domovini ne briga. Boli nas, če pomislimo, da smo zaprti, ker smo bili Avstrijci, da pa novo organizirana vlada ravno tako nič za nas ne stori, da bi mogli odpotovati v domovino. Pisali smo brez uspeha dr. Korošcu, »Slov. gospodarju« itd, Ali naši voditelji nimajo nobenih človeških čutil za nas? Pri zeleni mizi sedeti je prijetnejše, kakor v tropeči vročini moralno in telesno propadati. G. inženir Lupša pošilja Vam in vsem znancem velikonočni

²⁴ Dopisi, Kraljevi inženier v Siamu, *Domovina*, 13. junij 1906, št. 67, str. 2.

²⁵ To je moč domnevati na podlagi dopisov, ki se po tem obdobju ne pojavljajo več, pa tudi članki, ki so napisani, pričajo o Lupševi prisotnosti na Murskem polju.

²⁶ Poučni spisi in članki, *Polarna Sfinga*, *Slovan*, mesečnik za književnost in prosveto, Uredil Fran Govekar, Leto VI 1908, str. 4.

²⁷ Dopisi, V ljubomerski čitalnici, *Narodni list*, 23. november 1906, št. 5, str. 4.

²⁸ Dopisi, Učiteljsko društvo za Ljutomer, *Domovina*, 30. november 1906, št. 140, str. 4.

²⁹ Imenik društvenikov, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, Zgodovinsko društvo Maribor, Maribor 1908, Cirilova tiskarna, str. 207.

³⁰ Ferdo Lupša, *V džunglah belega slona*, Prosveta, 1942.

³¹ Prav tam.

³² Iz Maribora, Potovanje po Siamu, *Slovenski narod*, 29. maj 1925, št. 120, str. 3.

pozdrav!»³³ Iz dopisa torej lahko vidimo, da je bil Lupša še meseca aprila zaprt v Ahmednagoru (v Indiji) kot vojni ujetnik, tja naj bi bil odpeljan iz Siam.³⁴ Kdaj točno se je vrnil iz Indije, časopisje ne poroča, drugih virov, ki bi nudili te informacije, pa ne poznam. V časopisju se tako leta 1920 spet pojavijo vesti, ki pričajo o predavanjih, ki jih je Lupša imel v okviru *Učiteljskega društva za politični okraj Ljutomer*, kjer je v sredini avgusta omenjenega leta imel predavanje »o vzhodnoazijski kulturi«.³⁵ Podobno predavanje je imel v mesecu novembru t. l., o čemer so poročali v *Učiteljskem tovarišu*.³⁶ Ljudski spomin pomni, da je Ferdinand Lupša po svoji vrnitvi iz Azije v takrat novo ustanovljeno Kraljevino SHS skušal organizirati nekakšno trgovsko izmenjavo med Kraljevino SHS in Siamom, zadeva naj bi propadla.³⁷ Da navedeno ni zgolj plod ljudskega spomina, nam dokazuje Lupšev pisni prispevek, ki ga je objavil leta 1920 v časniku *Nova doba*, ko je o trgovinskem sodelovanju med Kraljevino SHS in Siamom zapisal naslednje: »Kaj je moj cilj? Ne morem opisati v okvirju tega članka natanko in obširno razmerja v tej deželi. Opozoriti hočem na podlagi mnogoletnih študij, da je ta narod vreden, da se mu približamo tudi mi prijateljskim potom. Kakor so že storile to deloma marsikatera druge države! ... da bode potem mogoče stopiti z njimi v prometno in trgovsko zvezo. Glejmo torej, a zadobimo trgovinsko in prijateljsko pogodbo z izhodnimi Azijati, to je v prvi vrsti Siamsko in potem tudi s Kino in japonsko vlado ... mi imamo mnogo produktov katere hočejo ti narodi. ... Ali ne bi bilo lepo in častno, ako bi se tudi jugoslovanska zastava pokazala prvikrat na daljnem Izhodu? Ako smo si znali pridobiti svobodo.«³⁸ Navedek nam jasno opredeli Lupševo namero o trgovinski menjavi med azijskimi državami in Jugoslavijo. Iz časnikov lahko izvemo, da je dejansko bil ustanovljen »Jugoslovansko-siamski komite«, osnovan pod okriljem Zavoda za pospeševanje zunanje trgovine ministrstva trgovine in industrije v Beogradu. Iz istega članka izvemo, da je Lupša tudi slikal, in sicer pokrajino Siam: »Tudi slike pokrajin je naslikal g. Lupša sam. Niso sicer umetnine, a svojemu namenu služijo; kažejo naj vsaj blede odsev te eksotične dežele.«³⁹ Leta 1920 je začel ponovno pisati za nekatere

³³ Dnevne novice, Pomoč našim vojnim ujetnikom, *Mariborski delavec*, 29. julij 1919, št. 169, str. 3.

³⁴ Prav tam, str. 3.

³⁵ Društvene vesti, Učiteljsko društvo za politični okraj Ljutomer, *Učiteljski tovariš*, 5. avgust 1920, št. 29, str. 3.

³⁶ Društvene vesti, Učit. Društvo za pol. Okraj Ljutomerski, *Učiteljski tovariš*, 25. november 1920, št. 45, str. 2.

³⁷ Ustni vir: gospod Milko Krajnc (stanujoč Bučkovci 75, Mala Nedelja), razgovor 11. maj 2017.

³⁸ Inženier Ferdo Lupša, naš bodoči promet in Siam, *Naša doba*, 19. februar 1920, št. 22, str. 1.

³⁹ Razstave tretjega Mariborskega tena, Razstava jugoslovanskega-siamskega komiteja, *Mariborski Večernik, Jutra*, 10. avgust 1934, str. 8.

časnike, zagotovo je pisal za *Trgovski list*, v katerem najdemo njegovo objavo. Pisal je tudi za časopis *Nova doba*. 24. marca 1921 je Lupša imel predavanje o Siamu, ki ga je priredilo »Slov. trgovsko društvo v Mariboru«. Kot zanimivost je treba povedati, da je to predavanje bilo popestreno z »ilustrovano s skioptičnimi slikami«. ⁴⁰ Na predavanju je Lupša pozival k trgovskemu sodelovanju z vzhodno Azijo, podobno kakor so to počeli Angleži, Francozi, Nemci, Danci, Holandci, Švicarji in drugi narodi. Seveda pa nam omenjena objava lepo ponazarja vsebino Lupševih predavanj, torej ni bilo samo potopisno predavanje, temveč je pozival tudi k razvoju trgovine. ⁴¹ Lupša je bil včlanjen tudi v *Samosvojno kmetijsko stranko*, ⁴² ki so jo ustanovili 1. junija 1919 zaradi procesov, ki so se dogajali znotraj liberalnega tabora. S takrat novoustanovljeno stranko so želeli pridobiti podporo na podeželju, najbolj znan predstavnik omenjene stranke je bil Ivan Pucelj. ⁴³ Zanimivo je, da se je Lupša zanimal za politiko, sodeč po njegovi izobrazbi ni presenečenje, da se je pridružil liberalnemu taboru. Nadaljnji podatek, ki ga imamo o Lupši, je poroka z učiteljico Frančiško Jandl (rojena 1882) leta 1921. ⁴⁴ Kako in kje je spoznal učiteljico Jandlovo, ostaja skrivnost, lahko domnevamo, da sta se spoznala v okviru učiteljskega društva v Ljutomeru, a to je zgolj domneva, za enkrat jasnejšega dokaza, ki bi o tem pričal, ni. Žena Frančiška, je bila leta 1929 odlikovana z redom Sv. Save 3. stopnje, o čemer je poročalo tudi časopisje. Odlikovanje so podeljevali za civilne zasluge, ni pa prineslo nobenega naziva. ⁴⁵ Znano je, da se je Frančiška Lupša upokojila leta 1939. ⁴⁶ V tem zakonu se jima je rodila tudi hči Noela, ki se je po vojni odselila, konkretnjših stikov z domačim okoljem ni več imela.

Lupša je med drugim pisal o gospodarskem položaju Slovenskih goric ter pozival k skorajšnji izgradnji železniške povezave, saj je regija imela številne gospodarske primanjkljaje prav zaradi slabih prometnih povezav. Takrat je pisal tudi o trgovini z jajci ter trgovini z drugimi dobrinami in pridelki, ki so jih premogli širno Mursko polje ter Slovenske gorice ter cela Prlekija. ⁴⁷ Da je bil Lupša vsestransko razgledana osebnost, nam pripovedujejo številni članki, ki so med drugim osnova temu zapisu, kajti drugih virov je zelo malo. Tako lahko na podlagi članka iz leta 1923 izvemo, da so med gradnjo železnice

⁴⁰ Predavanje o Siamu, *Tabor*, 10. april 1921, št. 80, str. 2.

⁴¹ Prav tam, str. 2.

⁴² Občni zbor kmetijske družbe za Slovenijo, *Straža*, 19. april 1921, št. 47, str. 1.

⁴³ Podgorelec Rado, Josip Mursa – portret slovenskega liberalnega narodnjaka ob 150-letnici rojstva, *Zgodovinski listi*, *Zbornik Splošne knjižnice Ljutomer*, Ljutomer 2014, str. 34.

⁴⁴ Pavličič, *Rodbine naše fare*.

⁴⁵ Odlikovanja prosvetnih delavcev, *Učiteljski tovariš*, 12. september 1929, št. 5, str. 5.

⁴⁶ Razne občevaljne odredbe, *Kraljevina Jugoslavija*, *Službeni list kraljevske banske uprave banske banovine*, 25. marec 1939, str. 4.

⁴⁷ Inž. Ferdo Lupša: Narodnogospodarski položaj Slovenskih goric, *Kmetijski list*, 16. marec 1922, št. 11, str. 3.

Ljutomer – Murska Sobota naleteli na arheološke ostanke, ki jih je šel proučit med drugimi tudi Lupša. Take objave nam pripovedujejo o njegovem zanimivem življenju.⁴⁸

Slika 2: Ferdinand Lupša. Fotografija je bila objavljena v njegovi knjigi iz leta 1930.

Lupša je bil tudi aktiven pri Mali Nedelji, namreč ko je 20. julija 1924 *Narodno kulturno društvo Male Nedelje* odprlo svoj društveni dom, je ljudi pozdravil in nagovoril tudi Lupša, ki je predstavil »*zgodovinske spominske spise društva*«. ⁴⁹ Med drugim je Lupša imel predavanja celo v Zagrebu, in sicer leta 1925.⁵⁰ Imel pa je tudi predavanje v Narodnem domu v Mariboru, in sicer oktobra 1925.⁵¹ Lupša je bil pri Mali Nedelji tudi odbornik *Kmetijske podružnice Mala Nedelja*, ob drugih odbornikih je bil izvoljen na občnem zboru 19.

⁴⁸ Arheološke izkopenine pri Veržeru, *Slovenski narod*, 17. avgust 1923, št. 186, str. 5.

⁴⁹ Mala Nedelja, *Jutro*, 26. julij 1924, št. 175, str. 3.

⁵⁰ O Carigradu, *Tabor*, 20. maj 1925, št. 113, str. 2.

⁵¹ Nocoj 3. t. m. bb 19 uri vsi v Narodni dom na umetniški in zabavni večer dramatičnega društva!, *Tabor*, 4. oktober 1925, št. 225, str. 2.

aprila 1925, načelnik Kmetijske podružnice pa je bil Lovro Spindler.⁵² Lupša je bil vsestranski človek, ogromno je prispeval za dobrobit ljudi okrog sebe, tako je avgusta 1926 organiziral dvodnevno ekskurzijo agrarcev iz Male Nedelje v Maribor, na ekskurziji so si med drugim ogledali tamkajšnjo srednjo sadjarsko in vinarsko šolo.⁵³ Ferdinand Lupša je leta 1930 izdal že omenjeno knjigo *V džunglah belega slona*, o izdaji omenjene knjige je poročalo tudi časopisje; vsebinsko je razdeljena na več poglavij in pripoveduje o potovanjih, ki jih je Lupša imel po Siamu. Knjiga še danes predstavlja zanimivo branje, saj je pisana v zanimivem jeziku, bere se zelo preprosto in zanimivo.

Zanimiv in manj znan podatek, za katerega je vedel že Pavličič (*Rodbine naše fare* 2), je ta, da je leta 1934 Ferdinand Lupša potoval v Alžirijo. O tem je poročalo tudi časopisje, saj je Lupša napisal članek z naslovom »S kraljico Marijo v Alžiru«,⁵⁴ Lupša je leta 1933 in pozneje, kar lahko zasledimo iz časopisja za leto 1934, bil gost na Šolskem radiu, kjer je v oddaji pripovedoval o svojih potovanjih.⁵⁵ Lupševa hiša v Drakovcih (danes hišna št. 77) je bila skoraj idilična. Tipična kmečka hiša, ob kateri sta bila hlev ter vodnjak, ki je ohranjen še danes. Pri Lupševih na kmetiji so bili hlapci in dekla. Lupševa posest je bila ocenjena na cca 7–8 hektarjev zemlje. Lupša se je ukvarjal tudi z vinogradništvom, o vinogradništvu je tudi pisal. Gojil je tudi sadno drevje.⁵⁶ Lupša je med drugim tudi umno čebelaril. Še več. Na to temo je tudi pisal in objavljaj.⁵⁷

Najtežje vprašanje, kar se tiče Lupša, se nam postavi z začetkom okupacije leta 1941. Okupator ga je kot nemško govorečega izobraženca med vojno postavil za vaškega župana pri Mali Nedelji. Treba je poudariti, da je bila funkcija bolj kot ne častna in za Lupšo ni imela večje finančne koristi. Kaj vse se je dogajalo v času okupacije z Lupšo, nam ostaja neznanka. Znano je, da je ljudi pozival, da naj se med seboj ne tožijo in naj raje delujejo složno. Uradno so ga obsodili na smrt 21. januarja 1945.⁵⁸ Dejansko pa je šlo za obračun, ki v teh krajih ni bil edini. Če je že šlo za kolaboracijo, kot so trdili, je ta bila upravna in iz čisto administrativnih vidikov, ki jih je Lupša pri opravljanju javne funkcije imel. Ko je Lupšo okupator imenoval za vaškega župana, bi

⁵² Iz delovanja podružnic, Kmetijska podružnica pri Mali Nedelji, *Kmetovalec, Glasilo Kmetijske družbe za Slovenijo*, 15. julij 1925, št. 13, str. 8.

⁵³ Kmetje iz Male Nedelje na izletu v Mariboru, *Tabor*, 25. avgust 1926, št. 191, str. 2.

⁵⁴ Opazka k zgradbi železnice med Ormožem in Ljutomerom, *Klong Si*. 20. julija 1905, *Domovina*, 1. september 1905, št. 69, str. 3.

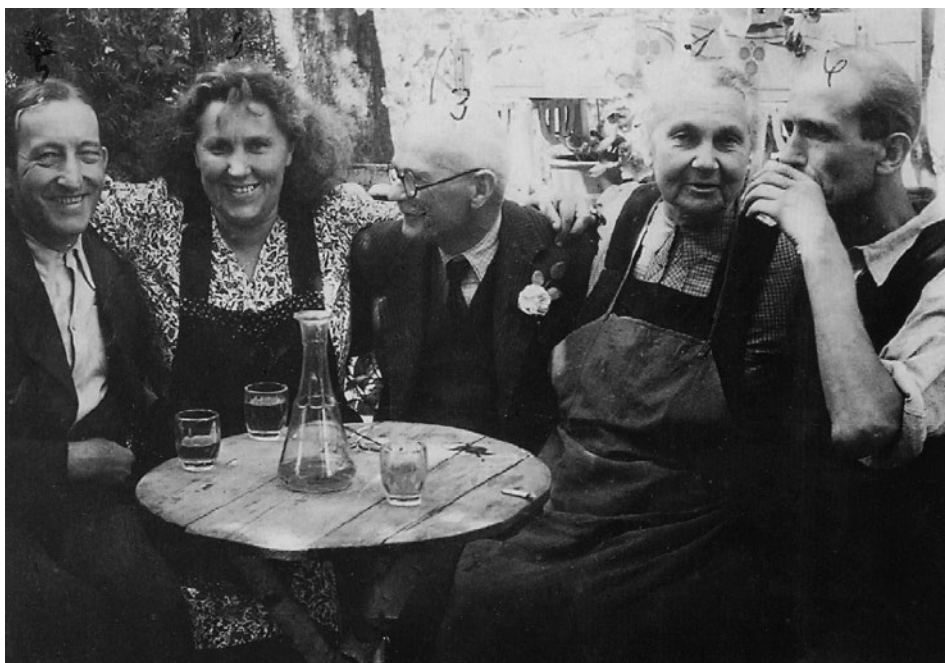
⁵⁵ Šolski radio, *Šoljski tovariš*, 15. marec 1934, št. 31, str. 4.

⁵⁶ Ustni vir: Gospod Ciril Sobočan (stanujoč Bučkovci 59, Mala Nedelja), razgovor 9. maj 2017.

⁵⁷ Tehnika, prednost panja v poljedelstvu, *Slovan, Mesečnik za književnost umetnost in prosveto*, Zvezek 4., letnik II, 1904, str. 37.

⁵⁸ Drago Novak, *Prlekija 1941–1945*, Založba Borec Ljubljana, str. 339.

zavrnitev te funkcije lahko imela zanj usodne posledice. Take kolaboracije je bilo med vojno veliko, obračuni in obsodbe zoper njo pa krivične, nedosledne in pristranske. Kot trdi avtor *Drago Novak* v svoji knjigi *Prlekija 1941–1945* »... so partizani obsodili na smrt prav tako vnetega nacista ter vodjo krajevne skupine pri Mali Nedelji ing. Ferda Lupša ...«, ⁵⁹ ker je opravljal javno funkcijo, na katero ga je imenoval okupator. Navedek lahko razumemo kot skupek trditev, ki so bile zapisane v nekem drugem političnem času in ga je treba obravnavati s kritično distanco.

Slika 3: Mihaličevi pri Mali Nedelji. Ferdinand Lupša na sredini v času med drugo svetovno vojno. Hrani Splošna knjižnica Ljutomer OE Muzej.

Danes je o Lupši ostalo le malo znanega. Dokumentov skoraj ni več, nanj še spominjajo ruševine hiše v Drakovcih pri Mali Nedelji, nekaj slik, ki jih je sam naslikal pred prvo svetovno vojno, fotografije, med katerimi so bile nekatere predstavljene na že omenjeni razstavi leta 2015 v ljutomerski knjižnici.⁶⁰ Ljudski spomin v krajih pri Mali Nedelji še pomni ime Ferdo Lupša, osebni predmeti pa so bili uničeni ali pa razpršeni naokoli. Danes pa nam

⁵⁹ Prav tam, str. 339.

⁶⁰ Prvi Prlek v džungli belega slona, Ferdo Lupša od Male Nedelje je bil raziskovalec in geodet, ki je proučeval današnjo Tajsko – Skrivnostna osebnost, ki je tragično umrla, *Vestnik*, 8. oktober 2015, str. 8.

ostaja moralna dolžnost, da spomnimo slovenski narod na velikega rojaka. Ob tem pa naj bo to priložnost za razmislek o krivični usodi, ki je po letu 1945 doletela velik del slovenskega naroda.

VIRI IN LITERATURA

Literatura

Ferdo Lupša, *V džunglah belega slona*. Prosveta, 1942.

Drago Novak, *Prlekija 1941–1945*. Založba Borec, Ljubljana 1987.

Srečko Pavličič, *Rodbine naše fare 2*. Samozaložba, Lendava 2014.

Rado Podgorelec, Josip Mursa – portret slovenskega liberalnega narodnjaka ob 150-letnici rojstva. *Zgodovinski listi, Zbornik Splošne knjižnice Ljutomer*. Ljutomer 2014.

Zmago Šmitek, *Klic daljnih svetov, Slovenci in neevropske kulture*. Založba Borec, Ljubljana 1986.

Članki

Tehnika, prednost panja v poljedelstvu. *Slovan, Mesečnik za književnost umetnost in prosveto*, Zvezek 4, letnik II, 1904, str. 37.

Naša kupčija in obrtnija. Študija. – Spisal inž. Ferdo Lupša. *Domovina*, 23. februar 1904, št. 15, str. 1.

Razne vesti, Iz domačih krajev. Iz središča nam piše G. Inžener Ferdo Lupša. *Slovenski gospodar*, 25. februar 1904, str. 4.

Celjske in štajerske novice, Naš rojak inge. Ferdo Lupša. *Domovina*, 29. marec 1904, št. 25, str. 2.

Dopisi, Klong-Sib-Pat, 1. Maja 1904, Glas iz Siama. *Domovina*, 24. junij 1904, št. 48, str. 4.

Klong-Ji-Sib-Soung, 25. maja 1904. Glas iz Siama. *Domovina*, 19. julij 1904, št. 55, str. 1.

Inžener Ferdinand Lupša, Die Nordpolsphinx oder frage der modrenen Nordpolarforschung. *Slovan, Mesečnik za književnost umetnost in prosveto*, zvezek 2. – letnik II (1904), str. 59.

Slovan, Mesečnik za književnost umetnost in prosveto, zvezek 6, letnik II, 1904, str. 40.

Kmetijsko društvo za ormoški okraj. *Domovina*, 5. januar 1905, št. 1, str. 3

Opazka k zgradbi železnice med Ormožem in Ljutomerom, Klong Si. 20. julija 1905. *Domovina*, 1. september 1905, št. 69, str. 3.

Dopisi, V ljutomerski čitalnici. *Narodni list*, 23. november 1906, št. 5, str. 4.

Dopisi, Učiteljsko društvo za Ljutomer. *Domovina*, 30. november 1906, št. 140, str. 4.

Tehnika, Aluminij pred 2000 leti. *Slovan, mesečnik za književnost, umetnost in prosveto*, Zvezek 1. – Letnik III, 1905 Ljubljana, str. 31.

Dopisi, Kraljevi inženjer v Siamu. *Domovina*, 13. junij 1906, št. 67 str. 2.

Poučni spisi in članki, Polarna Sfinga. *Slovan, mesečnik za književnost in prosveto*, Uredil Fran Govekar, Leto VI 1908, str. 4.

Imenik društvenikov. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, Zgodovinsko društvo Maribor, Maribor 1908, Cirilova tiskarna, str. 207.

Dnevne novice, Pomoč našim vojnim ujetnikom. *Mariborski delavec*, 29. julij 1919, št. 169, str. 3.

Inženjer Ferdo Lupša, naš bodoči promet in Siam. *Naša doba*, 19. februar 1920, št. 22, str. 1.

Društvene vesti, Učiteljsko društvo za politični okraj Ljutomer. *Učiteljski tovariš*, 5. avgust 1920, št. 29, str. 3.

Društvene vesti, Učit. Društvo za pol. Okraj Ljutomerski. *Učiteljski tovariš*, 25. november 1920, št. 45, str. 2.

Predavanje o Siamu. *Tabor*, 10. april 1921, št. 80, str. 2.

Občni zbor kmetijske družbe za Slovenijo. *Straža*, 19. april 1921, št. 47, str. 1.

Inž. Ferdo Lupša: Narodnogospodarski položaj Slovenskih gor. *Kmetijski list*, 16. marec 1922, št. 11, str. 3.

Arheološke izkopanine pri Veržaju. *Slovenski narod*, 17. avgust 1923, št. 186, str. 5.

Mala Nedelja. *Jutro*, 26. julij 1924, št. 175, str. 3.

O Carigradu. *Tabor*, 20. maj 1925, št. 113, str. 2.

Iz Maribora, Potovanje po Siamu. *Slovenski narod*, 29. maj 1925, št. 120, str. 3.

Iz delovanja podružnic, Kmetijska podružnica pri Mali Nedelji. *Kmetovalec, Glasilo Kmetijske družbe za Slovenijo*, 15. julij 1925, št. 13, str. 8.

Nocoj 3. T. m. ob 19. uri vsi v Narodni dom na umetniški in zabavni večer dramatičnega društva! *Tabor*, 4. oktober 1925, št. 225, str. 2.

Kmetje iz Male Nedelje na izletu v Mariboru. *Tabor*, 25. avgust 1926, št. 191, str. 2

Odlikovanja prosvetnih delavcev. *Učiteljski tovariš*, 12. september 1929, št. 5, str. 5.

Prvi Prlek v džungli belega slona, Ferdo Lupša od Male Nedelje je bil raziskovalec in geodet, ki je proučeval današnjo Tajsko – Skrivnostna osebnost, ki je tragično umrla. *Vestnik*, 8. oktober 2015, str. 8.

Šolski radio. *Šolski tovariš*, 15. marec 1934, št. 31, str. 4.

Razne občevaljne odredbe. *Kraljevina Jugoslavija, Službeni list kraljevske banske uprave banske banovine*, 25. marec 1939, str. 4.

Prvi Prlek v džungli belega slona, Ferdo Lupša od Male Nedelje je bil raziskovalec in geodet, ki je proučeval današnjo Tajsko – Skrivnostna osebnost, ki je tragično umrla. *Vestnik*, 8. oktober 2015, str. 8.

Spletne strani

Ferdinand Lupša, https://www.myheritage.si/family-2_2037358_193869301_193869301/lup%C5%A1a-ferdinand-lupc5a1a-franc48dic5a1ka-jandl, datum pridobitve 10. maj 2017.

Ustni vir

Gospod Ciril Sobočan (stanujoč Bučkovci 59, Mala Nedelja), razgovor, 9. maj 2017.

Gospod Milko Krajnc (stanujoč Bučkovci 75, Mala Nedelja), razgovor 11. maj 2017.

FERDINAND LUPŠA: A VICTIM OF TWO REGIMES

Summary

Ferdinand Lupša was a very interesting personality and he was unintentionally forgotten by the professional historians. Lupša was born in 1881 in Drakovci by Mala Nedelja and he is interesting from different points of view. As a cosmopolitan and a man of many interests he strove for mostly technical knowledge in theory and practice. He also wrote a book on the importance of the North Pole discovery. The book made him known in the Vienna government circles. In the times of Austro-Hungarian Empire he travelled to the then Siam twice. He met and cooperated with many different people, among them also with Karol Grossman, the author of the first Slovene film record; they also cooperated due to Lupša's interest in photography. Lupša also painted, we know there are some of his paintings, but they are in private possession. They have no special art value, but they are beautiful images of the Siam landscape. At the end of the Great War, Lupša held a lot of lectures on Siam and on the importance of diplomatic connections for the newly established Yugoslavia, but his endeavours were not really appreciated. In the 1930s he also travelled to Algeria. At the outbreak of World War II, the occupier appointed him as mayor of the village Mala Nedelja. Before the end of occupation he was summoned to court by the Partisans, and was shot shortly after the trial. Lupša's story is only one among many, telling us about the times after World War II. His legacy is dispersed, he is not mentioned in any literature, historians and lovers of the recent history may have heard of him on a micro level, but no real research on his life has yet been done.

FERDINAND LUPŠA: OPFER ZWEIER REGIME

Zusammenfassung

Ferdinand Lupša gilt als eine sehr interessante Persönlichkeit, die aber von der Geschichtsschreibung versehentlich vergessen wurde. Lupša wurde im Jahr 1881 in Drakovci pri Mali Nedelji/ Drakovci bei Klein-Sonntag bei Luttenberg geboren und ist aus verschiedenen Gesichtspunkten interessant. Als Kosmopolit und Mann vieler Interessen sammelte er vor allem technisches Wissen in der Theorie und Praxis. Er schrieb auch ein Buch, das über die Bedeutung der Nordpolendeckung erzählt. Das Buch verhalf ihm zur Anerkennung in Wiener Regierungskreisen. In der Zeit der Österreichisch-Ungarischen Monarchie reiste er gleich zweimal nach Siam. Er traf und arbeitete mit verschiedenen Menschen, auch mit

Karol Grossman, dem Autor der ersten Filmaufzeichnung auf unserem Gebiet. Er arbeitete mit ihm auch wegen seines Interesses für Fotografie. Er versuchte sich auch als Maler, wir wissen heute noch von seinen Bildern, die aber im Privatbesitz sind. Die Bilder haben zwar keinen echten Kunstwert, sie sind jedoch schöne Abbildungen der Siam-Landschaft. Lupša hatte am Ende des Großen Krieges zahlreiche Vorträge über Siam und über die Bedeutung von diplomatischen Kontakte mit dem Ausland für den neu entstandenen Staat Jugoslawien, doch ohne zu großem Erfolg. In den 1930er reiste er auch nach Algerien. Am Beginn des Zweiten Weltkrieges wurde er von der Besatzungsmacht als Bürgermeister bei Mala Nedelja/Klein-Sonntag bei Luttenberg eingesetzt, noch vor der Befreiung wurde er von den Partisanen vor Gericht gebracht und kurz nach dem Gerichtsverfahren auch erschossen. Lupšas Geschichte ist nur eine von vielen, die uns über die Geschehnisse nach dem Zweiten Weltkrieg erzählen. Lupšas Nachlass ist zerstreut, er wird in der Literatur nicht vertreten, auf der mikrolokalen Ebene kennen ihn zwar Historiker und andere Fans der jüngst vergangenen Geschichte, aber es gibt noch keine bedeutenderen Forschungen seines Lebens.

Trpne konstrukcije v *Knižici spitavanja* teh pet glavnih štükov keršanskoga navüka (1777)

Polonca Šek Mertük*

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 811.163.6'366.573

Polonca Šek Mertük: Trpne konstrukcije v *Knižici spitavanja* teh pet glavnih štükov keršanskoga navüka (1777). Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 88=53(2017), 4, str. 139–165

V prispevku so prikazane trpne konstrukcije iz *Knižice spitavanja* (1777), to je iz tretje graške izdaje Parhamerjeve priredbe Kanizijevega katekizma. Najdeni sta bili obe obliki trpnika: trpnik na *-n/-t* (Doklam *néfta* pregreshila, ino ja vola greha s paradisha *ftirana bila.*) in trpnik s *se* (*S-kakfhoi poboshnoftjoi fe Maria zhafti?*), obe brez izražene vršilca glagolskega dejanja ali s prislovnim določilom vršilca dejanja.

Ključne besede: zgodovina slovenskega jezika, graške izdaje Parhamerjevega katekizma, glagolski način, trpnik

1.01 Original Scientific Article
UDC 811.163.6'366.573

Polonca Šek Mertük: Passive Constructions in *Knižica spitavanja* teh pet glavnih štükov keršanskoga navüka (1777). Review for History and Ethnography, Maribor 88=53(2017), 4, pp. 139–165

The treatise presents passive constructions from *Knižica spitavanja* (1777), i.e. from the third Graz edition of Parhamer's adaptation of Canisius' Catechism. Both passive forms were found: the passive on *-n/-t* (Doklam *néfta* pregreshila, ino ja vola greha

* doc. dr. Polonca Šek Mertük, Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta, Koroška cesta 160, SI – 2000 Maribor, polonca.sek@um.si

s paradisha *fīrāna bila.*) and the passive with *se* (*S-kakshoi poboshnoftjoi se Maria zhafti?*), both without expressed doer of the verbal act or with adverbial participle.

Key word: history of Slovene language, Graz editions of Parhamer's Catechism, voice of a verb, passive

KANIZIJEVI KATEKIZMI IN NJIHOVE PRIREDBE

Pater Peter Kanizij (1521–1597) je na pobudo kralja Ferdinanda leta 1555 na Dunaju izdal izviren katehetski priročnik *Summa doctrinae christianae*, poznan kot »veliki« katekizem (z 213 latinskimi vprašanji in odgovori). Leta 1556 je pripravil »najmanjši« katekizem za šolarje z 59 latinskimi vprašanji in odgovori, ki je najprej izšel anonimno kot dodatek jezikovni vadnici in molitveniku, pozneje pa v samostojni izdaji z naslovom *Parvus catechismus catholicorum*. Leta 1558 je kot skrajšano izdajo velikega katekizma pripravil še »mali«¹ katekizem *Institutiones christianae pietatis* (s 121 latinskimi vprašanji in odgovori) (Smolik 1992: 181).

Leta 1560 je cesar Ferdinand ukazal Kanizijeve katekizme uporabljati v svojih deželah, zato so vse tri Kanizijeve katekizme ponatiskovali v različnih krajih ter jih prevajali in prirejali v različne jezike.² Poseben uspeh so dosegle izdaje s podobami (103 lesorezne podobe). Domnevno prvi slovenski prevod Kanizijevega katekizma naj bi bil delo cistercijana Leonarda Pacherneckerja, izdan v Gradcu leta 1574, a je izgubljen. Tako je najstarejši ohranjeni prevod Kanizijevega katekizma na Slovenskem iz leta 1615: *Catechismus Petri Canisij Soc. Jesu Th. Skusi malane Figure naprej postavljen. S'Cessarskim oslobodovajnem*. Gre za Kanizijev najmanjši katekizem s slikami (podobami), delo jezuita Janeza Čandika (1581–1624). Besedila je zelo malo, večinoma le kot podnaslovi pod podobami (da so se ga zlasti otroci lahko naučili na pamet). Temu je leta 1672 sledila Schönlebnova redakcija, nato pa še Hipolitove izdaje (1715, 1728, 1730) (Jesenšek 2005b).

Kanizijeve katekizme je prirejal tudi jezuit Ignacij Parhamer³ (1715–1786). Parhamerjeve Kanizijeve katekizme je za poučevanje uporabljala Bratovščina krščanskega nauka, družba duhovnikov in laikov, ki se je hitro širila zlasti po zaslugi Ignacija Parhamerja, potujočega misijonarja, ki je leta 1754 prepotoval avstrijske dežele Štajersko, Koroško, Kranjsko in Tirolsko. Na Štajerskem je bila bratovščina po odločitvi sekovskega (graškega) škofa Leopolda Ernesta Firmiana ustanovljena leta 1755, že tri leta pozneje – 1758 – pa je v Gradcu

¹ Smolik (1992) katekizme imenuje veliki, mali in najmanjši, Jesenšek (2005b) in Snoj (1985a) pa veliki, srednji in mali.

² Snoj (1985a) navaja število 500 izdaj in 50 jezikov.

³ Prva Parhamerjeva priredba Kanizijevega katekizma izide leta 1750.

izšla prva graška izdaja Parhamerjevega Kanizijevega katekizma:⁴ *Obchinzka knisicza izpityvanya teh pet glavnih stukov maloga katekismussa postuvanoga patra Petra Kanisiussa*. Graški izdaji Parhamerjeve priredbe Kanizijevega katekizma sta izšli še leta 1764 in 1777. Na Slovenskem pa so izšle tudi ljubljanske (1760, 1761, 1762, 1766 in 1770) in celovške izdaje (1761, 1762 in 1764). Tako imamo torej tri slovenske izdaje Kanizijevega katekizma: graško, ljubljansko in celovško,⁵ ki so nastajale neodvisno ena od druge, nobena pa tudi naj ne bi bila samo prevod nemške izdaje (Smolik 1992; Jesenšek 2005b).

6. decembra 1774 je v Avstro-Ogrski monarhiji izšel prvi slovenski osnovnošolski zakon – Splošna šolska odločba Marije Terezije, s katero je skušala uvesti obvezno šolanje na ozemlju Avstro-Ogrske. Šola postane državna ustanova z učnim načrtom, verouk šolski predmet, katekizem pa zato šolska knjiga, učbenik. Za poučevanje verouka v šoli je bil potreben učbenik; njegovo vlogo je opravljal katekizem, ki je bil ob abecedniku na slovenskem narodnostnem ozemlju od 16. stoletja edina šolska knjiga za otroke v prvih letih šolanja. Država je skrbela za zakonodajo, cerkev pa za izvajanje pouka (verouka) (Snoj 1985b; Jesenšek 2005b).

VLOGA GRAŠKIH IZDAJ PARHAMERJEVEGA KANIZIJEVEGA KATEKIZMA V SLOVENSKEM KNJIŽNEM JEZIKU DRUGE POLOVICE 18. STOLETJA

»V drugi polovici 18. stoletja se pojavi širša skupina izobražencev, ki začne v skladu z duhom dobe in različnimi prerdnimi težnjami načrtno oblikovati knjižni jezik« (Pogorelec 2011: 26). Knjižni jezik »je postajal prav tedaj ena najpomembnejših narodovih institucij« (prav tam: 155).

»Zavedati pa se moramo, da je slovenščina bila in je še danes precej regionalno determinirana [...]. Ves čas je bila prisotna neka združevalna tendenca, ki pa ni bila omejena samo na eno regijo« (Tivadar 2011: 80). »Upravna ločenost med posameznimi slovenskimi pokrajinami je preprečevala skupni knjižnojezikovni razvoj na območju nekdanjih slovenskih kneževin, Karantanije in Panonije« (prav tam: 82).

⁴ Poimenovanje se nanaša na v Gradcu izdane slovenske izdaje Parhamerjevih priredb Kanizijevega katekizma.

⁵ Oz. »priredbe kranjske, koroške, štajerske izdaje Parhamerjevega katekizma, ki so v jezikovnem pogledu poudarjale pokrajinsko jezikovno specifičnost« (Orel 2009: 17) oz. kranjska, koroška in štajerska verzija (Orel 2001: 554) oz. osrednja ljubljanska, kajkavsko-štajerska in koroška (Pogorelec 2011: 28).

Od 18. do srede 19. stoletja sta na današnjem slovenskem ozemlju obstajala dva tipa slovenskega knjižnega jezika (z različicami):⁶ osrednji tip (s koroško različico) in vzhodni tip (s starejšo prekmursko in »mlajšo« vzhodnoštajersko⁷ različico) (Orožen 1996b: 123). »Slovenski knjižni jezik je bil razpet med sočasni živi govorjeni, ljudski jezik in težnjo po nadnarečnosti« (Orel 2001: 554). Za knjižni jezik je namreč vseskozi značilno »načrtno stremljenje k nadnarečnosti« (Orel 2010: 40). Jezikovna variantnost je bila »kompromis, ki se je nagnil na stran sočasne govorjene rabe in z izrazito deželnojezikovno usmerjenimi besedili privedel do regionalizacije jezika« (Orel 2011: 389). A tudi »pokrajinski knjižni jeziki in različice lahko vsebujejo le določene narečne posebnosti« (Orel 2009: 17). Tako se tudi »Dajnkova vzhodnoštajerska različica« ne naslanja na avtorjevo narečje, ampak upošteva širše narečne značilnosti⁸ (Orel 2001: 555).

Vse tri graške Parhamerjeve priredbe Kanizijevega katekizma (bile so v obliki knjižic, z okrog 200 stranmi in v velikosti molitvenika, da so jih zlasti otroci lahko nosili s seboj) so imele pomembno vlogo pri oblikovanju »najmlajše slovenske knjižne različice« (Jesenšek 2009: 93), to je najmlajšega slovenskega knjižnojezikovnega izročila, ki se je začelo oblikovati v drugi polovici 18. stoletja (prav tam: 100). Jesenšek (2009) vzhodnoštajerski jezik deli na rokopisno izročilo (1570–1758) in knjižno obdobje, ki ga sestavlja pet

⁶ Poimenovanja med slovenskimi jezikoslovci niso enotna. Npr. dva knjižna jezika: osrednjeslovenski in vzhodnoslovenski (Jesenšek 1991: 104; 1991/92: 171; 2011: 234); dva pokrajinska tipa knjižnega jezika: osrednjeslovenski s koroško glasoslovno-oblikoslovno različico in vzhodnoslovenski oz. prekmurski knjižni jezik z vzhodnoštajersko (prleško) različico (Legan Ravnika 2002: 355); v knjižni obliki štiri forme slovenskega jezika: osrednja (gorenjsko-dolenjska), koroška, štajerska in prekmurska (Logar 1996: 336); knjižne različice (koroška, vzhodnoštajerska) in knjižni podestavi slovenskega jezika (vzhodnoslovenski, osrednjeslovenski) (Orel 2009: 9); štiri pokrajinske dialektalno naravnane knjižne jezikovne različice: »krajinski« knjižni jezik, koroška knjižna različica, knjižni jezik v Prekmurju in v Porabju ter vzhodnoštajerska ali slovenje-goriško-prleška knjižna različica (Orožen 1996b: 121–122); deželne jezikovne različice: kranjska, koroška, vzhodnoštajerska in prekmurska (Orožen 2010: 27); tri oziroma štiri pokrajinske različice knjižnega jezika (Pogorelec 2001: 205); pohlinovska smer, koroška in slovenskogoriška smer, prekmurska, do neke mere tudi mariborska (Toporišič 1974: 14).

⁷ V nadaljevanju prispevka po Jesenšku (2009) prevzemam poimenovanje vzhodnoštajerski (knjižni) jezik. Poimenovanja drugih jezikoslovcev so še: vzhodnoštajerska (prleška) različica (Legan Ravnika 2002: 355) in vzhodnoštajerska knjižna različica (prav tam: 363); vzhodnoštajerska ali slovenje-goriško-prleška knjižna različica (Orožen 1996b: 122); knjižna prleščina oz. vzhodna štajersščina in vzhodnoštajerska oz. prleška različica (Orožen 1996a: 317); prleško-slovenjegoriška knjižna jezikovna tradicija (Orožen 1974: 116); štajerska varianta slovenskega jezika (Pogorelec 2011: 70) in štajerska varianta knjižne slovenščine (prav tam: 71), vzhodnoštajerski knjižni jezik (Rajh 1984: 42, 46), Dajnkov knjižni jezik (Rajh 2002: 70); slovenskogoriška smer (Toporišič 1974: 14).

⁸ Prim. še: Koletnik 1998, 2001, 2004; Zemljak Jontes 2008; Zorko 1998, 2009.

obdobji: (1) 1758–1777, jezikovnoprebudno, (2) 1777–1803, vzhodnoštajersko raznovrstno, (3) 1803–1824, iskalno-soočanjško, (4) 1824–1838, knjižnonormativno, (5) 1838–1847, zavrnitveno-enotnoslovensko (93). Graške izdaje Kanizijevega katekizma predstavljajo prvo – jezikovnoprebudno – obdobje vzhodnoštajerskega knjižnega jezika (1758–1777). V času nastajanja graških priredb Kanizijevega katekizma gre za »začetke vzhodnoštajerskega knjižnega jezika, za iskanje prave mere med narečjem in jezikom, med govorno in zapisano besedo. [...] Tretja izdaja Parhamerjevega katekizma (1777) zaključuje prvo obdobje v razvoju vzhodnoštajerskega jezika, tako da se povsem iztrga iz kajkavskih okvirov, tudi črkopisno, saj sprejme bohoričico in nakaže jezikovno podobo, ki je omogočila Volkmerju, da je vzhodnoštajerski knjižni jezik preizkusil tudi v leposlovju, pesništvu« (Jesenšek 2009: 101–102).

Graški prevodi Parhamerjevega katekizma kažejo, da so bili jezikovni stiki v panonskem jezikovnem prostoru v času razsvetljenstva zelo tesni. Kajkavščina je bila takrat »kultiviran knjižni jezik«, normiranje vzhodnoštajerskega knjižnega jezika pa se je v Parhamerjevih izdajah Kanizijevega katekizma šele začelo (Jesenšek 2005b: 774). Vzhodnoštajerski pisci so se še sredi 18. stoletja tesno navezovali na kajkavščino, ki jim je bila blizu zaradi šolanja na Hrvaškem ali pa so jo poslušali v cerkvi in se je učili iz kajkavskih cerkvenih priročnikov. Zaradi zgodovinskih okoliščin, kulture in večstoletnega skupnega jezikovnega razvoja v panonskem prostoru sta se kajkavski in vzhodnoštajerski jezik dolgo razvijala skupaj, zlasti pa ker v vzhodnoštajerskem jeziku ni bilo tiskane besede (kajkavščina je bila dolgo časa nadomestni knjižni jezik Slovencev na skrajnem severovzhodu slovenskega jezikovnega prostora).⁹ Že prvi graški prevod Parhamerjevega katekizma pa predstavlja »misel o vzhodnoštajerskem knjižnem jeziku, ki jo je dobrih 60 let kasneje uresničil Peter Dajnko« (Jesenšek 2005b: 771).

Prva graška izdaja Parhamerjevega Kanizijevega katekizma¹⁰ (1758) – *Občinska knjižica izpitavanja teh pet glavnih štukov maloga katekismusa poštuvanoga patra Petra Kanisiusa* ima kajkavsko-hrvaški pravopis in pisavo. Jezik je zelo blizu kajkavščini.

⁹ O značilnostih severovzhodnoslovenskega jezikovnega prostora glej npr. Rigler 1968; Rajh 1999, 2002; Koletnik 2003; Orožen 2003; Jesenšek 2004, 2005a, 2005b; Zorko 1998, 2009; Ulčnik 2009.

¹⁰ Gre za prvo tiskano knjigo na Slovenskem štajerskem (Jesenšek 2009: 101). O oblikovnih, jezikovnih in drugih značilnostih štajerskih izdaj Parhamerjevega Kanizijevega katekizma so pisali npr. Ilešič (1906), Rigler (1968), Snoj (1985a, 1985b), Smolik (1992) in Jesenšek (2005b).

Druga izdaja – *Občinska knjižica spitavanja teh pet glavnih štukov maloga katekizmusu poštuwanega p. Petra Kaniziusa iz tovarštva Jesusa (1764)* se je jezikovno zavestno odmika od kajkavščine, a še ostaja kajkavski črkopis. Jezik je precej bližji štajerski slovenščini kot kajkavščini. Izdaja kaže jasne poteze odstopanja od kajkavske norme in se jezikovno poskuša približati takrat nastajajoči vzhodnoštajerski jezikovni različici. V razsvetljenstvu so vzhodnoštajerski duhovniki prvič začeli razmišljati o svojem knjižnem jeziku, ki naj bi se jasno ločil od osredneslovenskega, predvsem pa od kajkavskega hrvaškega.

Tretja izdaja – *Knjižica spitavanja téh pet glavnih štukov keršanskoga navüka, Na visoko sapoved Dühovnih Poglavarov is nemških prestavlena, ino tretjo krat vün dana (1777)* je pisana v sicer ne popolnoma dosledni, a vendar dokaj urejeni bohoričici. Je v podobnem formatu kot prva in z oštevilčenjem strani (1–168). Izginile so skoraj vse kajkavske jezikovne značilnosti, kajkavskih besed skoraj ni več, ostajajo pa posamezni kajkavizmi ter se pojavljajo novi osredneslovenski izrazi in poimenovanja. Pred naslovno stranjo je 16 strani obsežen abecednik, ki je bil sprva najverjetneje posebna knjiga,¹¹ na koncu pa osem strani obsežno Pripravljanje k enoj srečnoj smerti.¹²

Katekizem je v prvotnem pomenu pomenil »zbirko vprašanj, na katera so morali znati odgovoriti katehumeni, če so želeli prejeti krst. Pozneje se je ime začelo uporabljati širše, in sicer za splošno zbirko vprašanj in odgovorov v zvezi s krščansko vero« (Pulko 2008: 133). Zgradba katekizma »se v svojem bistvu približuje tradicionalnemu načinu prenašanja verskih resnic, tj. z dvogovorom med učiteljem in učencem na način postavljanja vprašanj (Krajnc Ivič 2008: 223). Značilna je stara literarna oblika kateheze: idealni dialog med učiteljem in učencem. Dvogovori med učiteljem in učencem zaradi učiteljevega strokovnega znanja sodijo v skupino enosmernih dvogovorov, za katere je značilno, da je več moči glede vodenja in usmerjanja dvogovora dane le enemu od udeležencev. Ta običajno postavlja vprašanja tako, da odgovori nudijo osnovo na naslednje vprašanje. Izrazita je torej besedilna soveznost med posameznimi sekvencami v dvogovoru, kar omogoča večinoma postopne prehode med temami (Krajnc Ivič 2008: 224).

¹¹ Ilešič (1906) pojasnjuje, da je primerek katekizma iz leta 1777 v ljubljansko knjižnico prišel s Kopitarjevo knjižnico in da abecednik v njej originalno ni bil del katekizma, pač pa si ga je Kopitar sam dal s katekizmom vezati. Svoje prepričanje utemeljuje z več dejstvi: abecednik in katekizem sta v različnih formatih, abecednik je brez oštevilčenja strani, katekizem jih ima, abecednik je pred naslovom katekizma, papir v abecedniku je boljši, črke večje, za zgolj kot uvod v katekizem je abecednik preobširen, zlasti razlika je v pravopisu.

¹² Tudi za ta del Ilešič (1906) meni, Rigler (1968) pa je prepričan, da prvotno ni bil del katekizma, saj na podlagi jezika zadnji liste umešča za leto 1777.

TRPNI GLAGOLSKI NAČIN (TRPNIK)

V normativni slovnici slovenskega jezika (Toporišič 2004) je trpnik ena od dveh oblik glagolskega načina,¹³ opredeljen kot »pojem za razmerje med osebkom in (iz)vršilcem dejanja. 1. Če je osebek tudi (iz)vršilec dejanja ali nosilec stanja, govorimo o tvorniku ali aktivu: *Gradove so med vojno porušili (vojaki). – Knjigo so tiskali v Tiskarni Ljudske pravice). /.../* 2. Če pa osebek ni vršilec dejanja, pa tudi ne nosilec stanja ali poteka, ampak od dejanja prizadeti, gre za trpnik ali pasiv: *Gradovi so bili med vojno porušeni (od vojakov). – Knjiga je bila tiskana/se je tiskala v Tiskarni Ljudske pravice*« (Toporišič 2004: 358). V trpniku osebek »ni dejaven, pač pa se dejanja udeležuje po zaslugi drugih« (Toporišič 1965: 101) oz. »dejanje osebkui prihaja od zunaj (*bil sem izgnan*)« (Toporišič 1967: 118). Trpnik se ob ohranitvi istega časa in vida da zmeraj spremeniti nazaj v tvornik, vsak tvornik pa se ne da pretvoriti v trpnik. Tvornik je v primerjavi s trpnikom prvoten, trpnik je le pretvorbena oblika.

Pretvorbena razmerje¹⁴ je sledeče: 1. beseda ali besedna zveza, ki je bila osebek tvornega stavka, se v trpnem ali opusti ali pa postane prislovno določilo vršilca glagolskega dejanja, in sicer v roditeljskem ter s predlogom *od* (*po* + samostalnik v mestniku je v takem primeru napačen); 2. glagolska oblika na *-m* (ali na *sem* + *-l*) se zamenja z glagolsko obliko na *sem* + *-n/-t* ali pa se prvotni glagolski obliki doda *se*; 3. beseda ali besedna zveza, ki je bila predmet tvornega stavka, postane v trpnem osebek. Če pretvarjamo trpne stavke v tvorne, ravnamo obratno (Toporišič 2004: 358).

¹³ »Srednjik je po slovenski slovnični tradiciji tvornik, ki se mu s povratnim *se* odvzema prehodnost – osebkui, predvsem v vlogi nosilca pri dejanju/procesu, se s povratnim morfemom se ob glagolu dodaja še prizadetost z dejanjem, kar je lahko izraženo s samotvornim srednjikom« (Žele 2012: 63–64).

Medij ali srednjik. »Tega bi imeli takrat, kadar sta osebek in predmet dejanja identična, ista. Npr.: 'Učenec se hvali s svojimi uspehi.' To je dejansko aktiv, saj dejanje opravlja osebek, na kom ga opravlja, je pa vseeno: lahko bi hvalil tudi uspehe svojega sošolca ali psa pri dresiranju /.../« (Toporišič 1965: 104).

¹⁴ Orešnik (1986/87: 150) piše o nepotrebnosti trpniške pretvorbe, saj je bistvo »v slovarju (tam se sistematično določa/spreminja vezljivost), v pomenski podstavi (tam se odloča, katere slovanske enote so vstavljive) ter v globinski zgradbi (tam se povedje in udeleženci ubesedi s slovanskimi enotami, nato pa se jim dodelijo stavčnočlenske vloge)«.

TRPNIK V KNIŽICI SPITAVANJA

V tretji graški izdaji Parhamerjevega Kanizijevega katekizma sta zastopani dve obliki za izražanje trpnika: trpnik s trpnim deležnikom na *-n/-t* (v nadaljevanju trpnik na *-n/-t*) in trpnik s *se*.¹⁵

Trpnik na *-n/-t*

V *Knižici spitavanja* se je trpnik na *-n/-t* pojavljal v dveh oblikah: v osnovni in v polni obliki,¹⁶ to je ali brez prislovnega določila vršilca glagolskega dejanja ali z njim.

Pri določevanju trpnih konstrukcij z deležnikom na *-n/-t* je nujno upoštevati pretvorbeno razmerje – pri pretvorbi tvornika v trpnik in narobe ostajata čas in glagolski vid nespremenjena (seveda tudi glagolski pomen). Če pa se eden ali drugi spremenita, oblike z deležnikom na *-n/-t* ne izražajo trpnosti, ampak stanje (Toporišič 1965, 2004). V prispevku so zato kot trpnik na *-n/-t* upoštevani in predstavljeni le zgledi s trpnim deležnikom na *-n/-t*, to je zgledi trpnika, ki se dajo pretvoriti v tvornik tako, da čas in glagolski vid ostaneta nespremenjena (npr. N. Zhé pa *zhlovek* po kersti grefhi? D. Tak *mora snovizh od svetega Dūha pofvezhen biti*, zhé hozhe svelizhanye jadobiti (48)). Izvzeti so primeri z deležnikom na *-n/-t*, pri katerih se pri pretvorbi iz tvornika (ali v tvornik) spremenita čas in/ali glagolski vid (npr. N. Keri fo toti svetniki? D. Vji, *keri fo od svetega Dūha pofvezheni* (50)), oz. z deležniki stanja.¹⁷

¹⁵ Poimenovanji sta iz normativne slovnice (Toporišič 2004), medtem ko se v strokovni literaturi pojavljajo še druga poimenovanja, npr. perifrastični in refleksivni pasiv (Orožen 1969), »pravi« in »povratni trpnik« (Kovačič 1991: 46).

¹⁶ Glede na ohranjanje/izpustitev vršilca Orešnik (2006: 30) loči kratki in dolgi trpnik. Opozarja, da kratki trpnik ne izraža vršilca/nosilca glagolskega dejanja in nima soodnosnega prehodnega tvornika. Nasprotno dolgemu trpniku, ki vsebuje vršilca/nosilca v obliki predložnega sklona, ustreza neki prehodni tvornik, to pomeni, da je pretvorjen iz soodnosnega prehodnega tvornika, ki vsebuje vršilca/nosilca v imenovalniku. Zato domneva, da nastane kratki trpnik iz soodnosnega dolgega trpnika z izpustom vršilca/nosilca glagolskega dejanja (kadar vršilec/nosilec ni pomemben ali znan). Toporišič (2004) trpnik z imenovanim vršilcem dejanja imenuje trpnik v polni obliki. Kovačič (1991: 45) ga po Keenanu imenuje temeljni ali bazični pasiv, »ker je trpnik brez vršilca v svetovnih jezikih pogostejši«.

¹⁷ Stanje po izvršenem dejanju in ne trpnika izražajo tudi konstrukcije, ki imajo ob deležniku na *-n/-t* časovna prislova *od vekoma* in *na veke*. Navedene konstrukcije bi bile v svoji osnovni obliki (brez prislovnega določila) trpne, dodani časovni oznaki pa konstrukciji odvzemata trpni značaj in jo spreminjata v stanje. Deležnik v teh konstrukcijah zato ni trpni deležnik na *-n*, ampak deležnik stanja, konstrukcija pa zato netrpná (npr. *Bog Sin je rojen od Boga Ozhé odvékoma* (43); *Da je Jefshufh krifhtufh* ta druga perfhona, našh

Takšne oblike z deležnikom na *-n/-t* se ne dajo pretvoriti v netrpniško obliko istega časa in vida, zato izražajo stanje po dovršenem dejanju.¹⁸ Za ugotavljanje pomenskih odtenkov deležnikov na *-n/-t* je potreben dvostopenjski algoritem, saj enostopenjski za ugotavljanje trpnika ne zadošča (*Teta je povabila nečaka. – Nečak je bil povabljen. – Nečak je povabljen.*) (Žagar 1983/84).

Trpnik na -n/-t brez prislovnega določila vršilca glagolskega dejanja

Trpnik na *-n/-t* v osnovni obliki se je v obravnavanem besedilu pojavljal z osebnimi oblikami pomožnika *biti* in trpnim deležnikom na *-n/-t*.

odrešhenik, ino pravi Sin boshji, *rojen od vekoma* (91); N. Kai nam hafni špoved? D. Dofti nam hafni, ker je prav špove, jadobi vezhno švelizhanye, ker pa je ne špove prav, *on bode naveke ferdaman* (68); N. Kai vüzhi toti shtük? D. Da mi potem shivlenyi edno drugo vezhno shivlenye imamo vzhakati, gde poboshni pres konza je bodo vešelili, *hudobni pa na veke bodo kashtigani* (94–95)).

Žele (2012: 66) loči med stanjem in postanjenjem: Anica stavi vazo na mizo – Vaza je stavljena/se stavi na mizo (potrpnjenje); Vaza stoji na mizi (stanje); Vaza je postavljena na mizi (postanjenje); pri Križaj Ortar (1993) se poimenovanji prepletata. Toporišič (2004) ima samo pojem stanje. Križaj Ortar (1993) opozarja, da Toporišič opisuje potek obeh pretvorb, ne pa tudi izhodišča. Zato sama razliko med trpnikom in stanjem pojasnjuje z vidika pomenske podstave povedi: »za vrsto pretvorbe je razločevalna pomenska sestavina '+/- dokončanost dejanja'. Če je v pomenski podstavi 'nedokončano dejanje', pride do potrpnjenja, če pa je 'dokončano dejanje' pride do postanjenja« (Križaj Ortar 1993: 230). Tako trpnost kot stanje lahko izrazimo s (trpnim) deležnikom oz. deležnikom (stanja) na *-n/-t*; razlika med njima je v slovenskem jeziku utemeljena slovnično (pri pretvorbah tvornika v trpnik in narobe ostajata čas in glagolski vid nespremenjena; kadar se eden ali drugi pri pretvorbi spremenita, oblike z deležnikom na *-n/-t* ne izražajo trpnosti, ampak stanje. Križaj Ortar (1993: 232) opozarja, da se zanemarja pomen kot bistvena določilnica razlikovanja: »trpni deležnik ohranja pomen 'dejanje', in to vedno le 'nedokončano dejanje', medtem ko deležnik stanja zamenjuje pomen 'dejanje', in sicer vedno le 'dokončano dejanje', s pomenom 'stanje po izvršenem dejanju'. Razlika med trpnim in stanjskim deležnikom je torej v pomenu ('nedokončano dejanje' proti 'stanje po izvršenem dejanju') in v vidu podstavnega glagola (nedovršnost proti dovršnosti)« (biti obešano : biti obešen). Toporišič (2004) nasprotno tvori trpnik tudi z dovršnimi trpnimi deležniki (Gradovi so bili med vojno porušeni (od vojakov)). Tako tudi Žagar (1983/84): Jopica bo kmalu spletena 'jo bo kmalu kdo spletel'. Jesenovec (1965) pa praviloma le iz dovršnih (neposredno prehodnih) glagolov s predmetom v tožilniku. Orožen (1969: 3): »Pravi semantični pasiv je izpričan v prihodnosti in preteklosti, kjer prevladujejo po vidu dovršni glagoli (boš kaznovan, je bil kaznovan; prezent: je kaznovan, izraža stanje – torej je to rezultat). V kolikor se v takih opisnih zvezah pojavljajo nedovršniki, posebno v prezentu prehajajo v prave pridevnike (meso je kuhano : kuhano meso).«

V prispevku je upoštevano pojmovanje po normativni slovnici, kar pomeni, da trpnik na *-n/-t* lahko tvorijo trpni deležniki dovršnih in nedovršnih glagolov. Izraz stanje pomeni v tem članku samo 'stanje, ki je izid preteklega dejanja' oz. stanje po izvršenem dejanju, izraženo z zvezo pomožnika in deležnikom stanja (npr. pečen je bil, je obešen, ne pa visi, sedim, živim ipd.) (zgledi so iz Toporišič 1979: 116).

¹⁸ Merše (2001) piše, da je stanski pomen značilnost deležniškega trpnika dovršnih glagolov.

Trpne konstrukcije s trpnim deležnikom ustrezajo formulaciji: O_{-v} + $BITI_{os. obl.}$ + trp. del. na $-n/-t$. Sestavljajo jih vsaj naslednje sestavine: osebek (O), ki ni vršilec dejanja (je $-v$), pa tudi ne nosilec stanja ali poteka, ampak od dejanja prizadeti; osebna oblika glagola *biti* (v različnih številih, časih in naklonih) ter trpni deležnik na $-n/-t$ dovršnih ali nedovršnih prehodnih glagolov.

O_{-v} + $BITI_{os. obl.}$ + trp. del. na $-n/-t$												
O_{-v}^*	glag. oseba, število*					glag. čas			glag. naklon		glag. vid ¹⁹	
16	2. os. ed.	3. os. ed.	3. os. dv.	1. os. mn.	3. os. mn.	sed.	pret.	prih.	pov.	vel.	dov.	nedov.
	4	19	1	1	1	15	5	6	21	5	21	5

* Razmerje med številom osebkov v trpnih konstrukcijah in številom glagolskih dejanj je lahko enako (če eno dejanje prizadeva en osebek) ali različno (če več dejanj prizadeva en osebek ali eno dejanje več osebkov).

V (kratkem) trpniku na $-n/-t$ je od dejanja prizadeti najpogosteje (81 %) neudeleženec/neudeleženo (3. oseba). Ogovorjeni (2. oseba) ali govoreči (1. oseba) kot prizadeti se redko pojavljata (15 % oz. 4 %, skupaj 19 %). Ogovorjenega (in v enem primeru tudi neudeleženo) prizadeva glagolsko dejanje v velelnem naklonu. Opazna je za verska besedila značilna besedna zveza *bodi hvaljen*. Zgledi so obravnavani kot trpnik, saj čas oz. glagolski vid (in pomen) pri pretvorbi v tvornik ostajata nespremenjena. Trpni konstrukciji *hvaljen biti* ustreza pretvorba v tvornik, ki izraža željo *Naj te hvalim(j)o*. Trpna oblika na $-n/-t$ pomeni dejanje (osebek je cilj glagolskega delovanja in ne nosilec stanja). V vseh zgledih gre za rabo deležniškega trpnika nedovršnih glagolov v dovršnem pomenu.²⁰

- Sanctus. Vsa zhaft nai sdai vkup side / Vu ferzi nafhemi, / Nyo daimo mi, ker pride / V-imeni boshjemi / Hosana na vijhini / *Hvalen bodi Gospod*, / No po fjeta fhirini / *Hvalen bodi* povjod. / Kirie eleison (136).²¹
- Credo. Da je mormo verjeti / En Bog, perfhone tri, / Bog Ozha, Sin, Duh fveti / Kak nas zirkva vuzhi; / Zhaft bodi Bogi Ozhi / Ker je vse ftvaro nas, / *Bog Sin, ino Duh fveti* / *Bod' hvalen* vfaki zhas. / Kirie eleison (133).
- PESEM. Bratov, ino Sefter S. refhnega tela. Ah Kriřtiani, vkup sebrani / Rezhmo sdai vfi toti glas / *Bodi fveto reshno telo* / *Hvaleno* na vezhni zhas. // Prite, prite hvalo daite / Rezhhte *bodi hvaleni* / *Tu na sozhi, Bog mogozhni* / Vu fvetem Sakramenti (148).

¹⁹ Vidske razmere pri trpniku z *biti* sledijo iz lastnosti trpnega deležnika.

²⁰ Merše (2006) navaja podoben primer iz Dalmatinove Biblije (*Inu tu je ta, kateri je fejan raven pota*). Tudi Orožen (1969: 9) ugotavlja, da »se rad pojavlja nedovršni pasiv v zvezi z imperativom: Hofana Synu Davidovemu, hvalen bodi tá, kir pride v' imeni tiga gořpóda«.

²¹ Ponazarjalni zgledi so zapisani v izvirni obliki, število omejujem na pet.

Več kot polovica (58 %) trpnih oblik na *-n/-t* je v sedanjiku; od tega je kar 67 % deležniškega trpnika v zgodovinskem sedanjiku, v katerem je opazna za vzhodnoslovenski jezikovni prostor značilna raba trpnika brez pomožnega glagola (zadnji trije zgledi). Vsi primeri z dramatičnim sedanjikom so obravnavani kot trpnik, saj sedanje oblike s trpnim deležnikom iz dovršnih glagolov izražajo »dejanja, ki niso sestavina aktualnega dogajalnega niza in ki pripadajo drugi, glede na čas dogajanja zgodnejši dogajalni ravlini« (Merše 2009: 53). Zgledi se nanašajo na preteklost, zato pri pretvorbi čas in glagolski vid ostajata nespremenjena (dramatični sedanjik *je noter postavljena* ustreza pretekli obliki *je bila noter postavljena*, to pa je po pretvorbi v tvornik *so jo noter postavili*).

- REGULE ali Dushnofti *bratovzhine Kerfhanfhega navüka*, kera *je* na flovenfkem fšajari v-leti 1755. *noter poftavlena* (161).
- *Keri je fpozhet* od düha fvetega,²² rojen²³ is Marie divize (6).
- Jas verjem v -Boga Ozho vfega mogožhnega fštvarnika nebés, ino fjemle. Ino v -Je fshufha kri fhtufha fina nyegovega edinega Gofpoda nafhega. *Keri je fpozhet* od Duha fvétega, rojen is Marie divize. Terpo pod Ponzium Pilatufhum, *krishan*, vméro, ino *pokopan* (32).
- N. Kak fe rezhe shterti shtük? D. Terpo pod Ponzium Pilatufhom, *krishan*, vmero, ino *pokopan* (92).
- Terpo pod Ponzium Pilatufhum, *krishan*, v -méro, ino *pokopan* (6).

Povedni sedanjik z deležnikom na *-n/-t* dovršnih glagolov je dvoumen, saj pomeni ali trpnost (za preteklost) ali stanje (za sedanjost), npr.: *Stvar je že urejena* 's(mo) že uredili' ali 'je v redu' (Toporišič 1974: 258). Tudi preteklik z deležnikom na *-n/-t* je dvoumen: XY je bil ubit 'so ga ubili' proti 'je bil v stanju ubitosti' (258).

Primerov trpnika na *-n/-t* v pretekliku (19 %) in prihodnjiku (23 %) je manj kot polovica. Ob glagolskih oblikah v pretekliku in prihodnjiku se pojavljajo samo trpni deležniki dovršnih glagolov. V pretekliškem trpniku je zaradi vezalnega priredja opazen izpust opisnega povednega sedanjika pomožnega

²² Oblika je obravnavana kot zgled trpnika *-n* brez prislovnega določila vršilca glagolskega dejanja, saj s predložno zvezo v roditelju ni izražen vršilec glagolskega dejanja. Odločitev potrjuje tudi Katekizem Katoliške Cerkve (1993): »Sveti Duh je poslan, da bi posvetil materinsko telo Device Marije in ga po božje naredil rodovitnega, saj je Sveti Duh 'Gospod, ki daje življenje', ko stori, da Marija spočne večnega Očetovega Sina v človeški naravi, vzeti iz njene« (139). Po Jesenšku (2008: 21) je v takih trpnih stavkih izražen »način izvršitve dejanja«.

²³ Orožen (1969: 9): »Zelo pogosto najdemo v tekstih rezultat (tip: razprodano, zaprto, zasedeno). Zdi se, da je ta možnost tudi zelo prikladna za kratko poročanje o preteklih dogodkih« (Tudi iz Idrije so denarji, srebro, ino cinober dalej pruti Gradcu popelani).

glagola (*je* oz. *sta* v drugem oz. tretjem zgledu) ter deležnika na *-l* (v drugem zgledu).

- N. Kak je Bog Angele ſtvaro? D. V-ſvoji gnadi, ino v-velkem goſpostvi. N. Jeli ſo vſi tak oſtali? D. Né ſo, temozh *tretji tal je* ſavolo greha te giſdoſti v-vezhni ogen *verſhen bio* (44).
- N. Kai nas vüzhi toti ſhtük? D. Da je *Jeſhuſh kriſhtuſh* ſa naſho odreſhenye po zhlovezhji naturi doſti terpo pod tim oblaſtnikom Ponzium Pilatuſhum, k-ſmert *obſodjen*, na krishi vmero, ino *pokopan bio* (92).
- N. Keri ſo bili prvi ludje, kere je Bog ſtvaro? D. *Adam, no Eva*; od kerih mi, ino vſi ludje iſhajamo. N. Gdê, ino kak je Bog nyui ſtvaro? D. V -ſvoji gnadi v -paradiſhi. N. Kak dugo ſta v-gnadi boſhji, ino v-paradiſhi oſtala? D. Doklam néſta pregreſhila, ino *ſa vola greha* s paradiſha *ſtirana bila* (44–45).²⁴
- Jeli je ſadoſti hüdega ſe varvati, ino grehov ſe ogibati? Né: kaiti *vſako dërvo*, kero nerodi dober ſád, *bode poſekano, ino* v - ogen *verſheno* (20).
- N. Jeli je ſadoſti, da ſe grehov ogiblemo? D. Nei; mi moramo polek tega dobro zhiniti, kaiti *vſako dërvo*, kero nerodi dober ſád, *bode poſékano, ino* v ogen *verſheno* (118).

Trpnik na -n/-t s prislovnim določilom vršilca glagolskega dejanja

Trpnik običajno uporabljamo takrat, kadar hočemo izpostaviti tistega (tisto), ki ga prizadeva glagolsko dejanje, zamolčati ali potisniti ob stran pa (iz)vršilca glagolskega dejanja (VGD), ki ga zato izpustimo. Lahko pa tudi v trpni konstrukciji (iz)vršilca glagolskega dejanja izpostavimo, takrat le-ta postane prislovno določilo vršilca glagolskega dejanja. Rabi prislovnega določila vršilca glagolskega dejanja v trpnih konstrukcijah slovenski jezikoslovci praviloma niso bili naklonjeni (izjema so npr. Bohorič, Dajnko, Toporišič). Levstik (1933) je trpno obliko z *od* in rodilnikom dosledno zavračal.²⁵ Tudi Jesenovcu (1965) se zdi, da slovenščina t. i. popolnega trpnika ne ljubi, ker naj bi bilo to narejeno po tujih vzorih. Ham (1990) pa je prepričana, da ne drži, da trpna oblika z izraženim vršilcem dejanja ne ustreza strukturi našega jezika. Ne strinja se s trditvami, da naj bi bil orodnik prevzet iz ruskega, rodilnik iz latinskega, mestnik pa iz nemškega, italijanskega in španskega jezika. Meni, da je v

²⁴ »Pasiv v slovenščini lahko uporabljamo takrat, kadar se nam povzročitelj dejanja ne zdi važen, pač pa toliko bolj dejanje samo in tisti, ki mu je dejanje bilo namenjeno, ki se ga je dejanje tikalo. Ta namreč v pasivni konstrukciji postane osebek, ob povedku najvažnejši stavčni člen, in že s tem sili v ospredje naše pozornosti« (Toporišič 1965: 102). Aktivna raba bolj spodbuja k vprašanju, kdo je pravzaprav nekaj storil, kakor pasivna (102).

²⁵ »Ne smemo tacihi stavkov devati v trpivni naklon (Leideform), v katerih stoji potem imenovavnik v rodilniku s predlogom *od*. Nihče ne pravi: 'Bežim, ker sem bil od očeta tepen'; ampak: 'bežim, ker so me oče tepli'. Ako bi te kdo vprašal: 'zakaj bežiš?' in ti bi mu odgovoril: 'ker sem bil tepen'; vendar ne bo oni dalje vprašal te: od koga si bil tepen? ampak djal bo: 'kdo te je tepel?'« (110–111).

orodniku izražen vršilec dejanja splošnoslovanski jezikovni pojav, ki pa je v 16. stoletju začel izginjati, ker so se začele uveljavljati oblike z *od* + roditeljski in *po* + mestnik. Jesenšek (1988) ugotavlja, da se je v vzhodnoslovenskem jeziku pojavljala različica, ki v osrednjeslovenskem ni bila živa. Gre za t. i. genitiv izvora, ki mu sledi trpni deležnik na *-n/-t*. Piše, da »so te oblike po pomenu in funkciji pasivne, vendar pa že nakazujejo prehod v aktiv. Danes jih lahko uporabljamo samo aktivno v odvisnem ali vrinjenem stavku« (prav tam: 210). Trditev podkrepi z razlago, da »pri pretvorbi postane osebek pasivnega stavka predmet v tožilniku aktivnega stavka. Povzročitelj glagolskega stanja, ki je izražen s predlogom *od* (genitiv izvora), pa postane osebek aktivnega stavka« (prav tam). Trpni način izražanja z obema tvornima delovalnikoma (osebek je cilj glagolskega dejanja, vršilec dejanja, nosilec stanja ali poteka pa prevzema mesto prislovnega določila vršilca glagolskega dejanja) v stavčni zvezi *biti* + *trpni deležnik na -n/-t* + *predložna zveza z roditeljskim* je bil v zgodovinskem razvoju slovenskega jezika pogosto neupravičeno »nemško« zaznamovan, a gre za »značilno slovensko skladenjsko zgradbo in razmerje (v trpnem stavku eno- ali večstavčne povedi med osebkom, povedkom, predmetom in prislovnim določilom« (Jesenšek 2008: 21).

Čeprav je bila trpna zveza z *od* v zavesti slovenskih jezikoslovcev in slovnicarjev kot tuja tvorba in pogosto odsvetovana, se je v zapisanih besedilih pogosto pojavljala. Tudi v obravnavanem besedilu *Knjižice spitavanja* se najde. Za večino primerov trpnika na *-n/-t* v polni obliki, to je z obema prvotnima delovalnikoma oz. osebkom kot ciljem glagolskega delovanja in prislovnim določilom kot vršilcem glagolskega dejanja (Toporišič 2004) velja formulacija: $O_{-v} + BITI_{os. obl.} + trp. del. na -n/-t + VGD_{od/iz}$, ki pove, da prevladujejo primeri t. i. popolnega trpnika z glagolom *biti* v osebni obliki.

O _{-v} + BITI _{os. obl.} + trp. del. na -n/-t + VGD _{od/iz}										
O _{-v}	glag. oseba, število			glag. čas			glag. naklon		glag. vid	
	2. os. ed.	3. os. ed.	sed.	pret.	prih.	pov.	vel.	dov.	nedov.	
od	4	3	1	3	–	1	2	2	1	3
iz	4	–	4	3	1	–	4	–	4	–

Vršilca glagolskega dejanja v trpniku na *-n/-t* izražajo roditeljske zveze s predlogoma *od* in *iz*. V vseh primerih trpnika na *-n* te skupine je poudarjeno dejanje – v prvih dveh zgledih je izraženo v velelnem, v zadnjih dveh pa v povednem sedanjiku in prihodnjiku.

- Anda *zhifta diviza* bodi pospravljena, fjeta fi pomozhniza, *od nas bod' hvalena*, profi sa greshnike; da tebe enkrat v-nebi hvalimo na véke (152).

- Ti Diviza nai zhednéfha / Diviza nai poshtenéfha / O ti Diviza *mozhna* / O²⁶ *nas bodi hvalena* (153).
- Pres greha fi spozheta, kak te zirkva zhafti, *diviza v -figdar fiveta pres madesha fi ti, zhifsta fi rojena; od neba, ino semle vfigdar fi hvalena.* // 3. Angel je k-tebi pošlan, ki je posdravo te, Gabriel je menuvan, Bog fam ga pošlau je, zhe fi ti glih vfigdar diviza, *bode rojen od tebe svelizhar* (150).

Drugo možnost izražanja vršilca glagolskega dejanja v trpniku na *-n/-t* predstavljajo zveze s predlogom *iz* in rodilnikom. Vse so različica zveze *je rojen iz Marije Device*. V prvih treh zgledih, ki so v zgodovinskem sedanjiku, je osebek trpnega stavka izražen zaimensko (*keri, ker*), a določljiv iz širšega sobesedila. V zadnjem zgledu, ki je v pretekliku, pa je imenovan v prvem (tvornem) stavku vezalnega priredja, v trpnem pa neimenovan.

- *Keri* je spozhét od düha fvetega, *rojen is Marie divize* (6).
- Jas verjem v -Boga Ozho vfega mogožnega fivarnika nebés, ino femle. Ino v -Jefshufha kriřhtufha fina nyegovega edinega Gofpoda nafhega. *Keri* je spozhét od Duha fvetega, *rojen is Marie divize*. Terpo pod Ponzium Pilatufhum, krishan, vméro, ino pokopan (32).
- N. Kak je rezhe tretji shtük? D. *Ker* je spozhét od Duha fvetega *rojen is Marie Divize* (91).
- N. Kai nas vüzhi? D. Da je *Jefshufh kriřhtufh* pravi zhlovek gratao, skos mozh fvetega Duha spozhét, ino *rojen bio is Marie Divize* (91–92).

Trpnik na *-n/-t* v polni obliki, za katerega je značilna formulacija $O_{-v} + \text{BITI}_{\text{nedol.}} + \text{trp. del. na } -n/-t + \text{VGD}$, se v obravnavanem besedilu pojavi le enkrat.

O _{-v} + BITI _{nedol.} + trp. del. na -n/-t + VGD _{od}					
O _{-v}		glag. oseba, število	glag. čas	glag. naklon	glag. vid
		3. os. ed.	sed.	pov.	dov.
morati	1	1	1	1	1

Nedoločnik je vezani, ob naklonskem glagolu *morati*, ki izraža nujnost. Vršilec glagolskega dejanja je, kar je za cerkvena besedila značilno, Sveti Duh. Poudarjeno je dejanje (*ga mora Sveti Duh znova posvetiti*), ne za stanje po izvršenem dejanju.²⁷

- N. Zhé pa zhlovek po kersti grefhi? D. Tak *mora snovizh od fvetega Düha pofvezhen biti*, zhé hozhe svelizhanye fadobiti (48).

²⁶ Je tiskarska napaka; v izdaji 1764 je predlog *od*.

²⁷ Nasproti npr. zgledu: N. *Keri fo toti fvetniki*? D. Vfi, *keri fo od fvetega Düha pofvezheni*, naimre; fvetniki v -nebéfah, poboshni, bogabojezhi na femli, ino duřhe v-hizah (50), kjer gre zaradi časovnega premika za stanje po izvršenem dejanju (*Sveti Duh jih je posvetil → od Svetega Duha so posvečeni*).

Trpnik s se v Knjižici spitavanja

Trpnik s se^{28} se je pojavljal na dva načina: brez prislovnega določila vršilca glagolskega dejanja ali z njim.

Trpnik s se brez prislovnega določila vršilca glagolskega dejanja

Najosnovnejšo zvezo trpnika s se predstavljata osebek (prizadeti/prizadeto) in prehodni dovršni ali nedovršni glagol, ki mu dodamo morfem *se* ($\pm\check{z}O_{-v} + SE + G_{os. obl./nedol.}$). Osebek, enako kot v trpniku na *-n/-t*, ni vršilec dejanja (je $-v$), označuje pa ga kategorija živosti ali neživosti ($\pm\check{z}$). Trpne zglede predstavljajo samo tisti primeri, v katerih osebek, tudi če je živo ($+\check{z}O$), ni vršilec glagolskega dejanja. Zato so glagoli v takih trpnih zvezah prehodni, dejanje pa usmerjeno na drugega, ne na vršilca dejanja (sicer bi šlo za tvornik). V trpniku s se so glagolske oblike lahko v osebni ($G_{os. obl.}$) ali v neosebni obliki ($G_{nedol.}$).

V trpnih oblikah s *se*, ki ustrezajo formulaciji $\pm\check{z}O_{-v} + SE + G_{os. obl.}$, je od dejanja prizadeti pogostejše neživo (70 %). Ne glede na kategorijo (ne)živosti je glagolski čas najpogostejše sedanjik, naklon povedni, vid pa dovršni.

±žO _{-v} + G _{os. obl.} + SE													
±žO		glag. oseba, število					glag. čas		glag. naklon			glag. vid	
+žO _{-v}	11	1. os. ed.	2. os. ed.	3. os. ed.	1. os. mn.	3. os. mn.	sed.	pret.	pov.	vel.	pog.	dov.	nedov.
		1	1	7	3	2	14	–	12	1	1	10	4
–žO _{-v}	26	–	–	20	–	7	25	2	26	1	–	16	11

Konstrukcije z $+\check{z}O$ izkazujejo pojav več različnih glagolskih oseb. Za trpnik še posebej zanimiva je raba 1. in 2. os. ed. ter 1. os. mn. Le po en primer predstavljata glagolski obliki v velelnem in pogojnem naklonu. Navedeni

²⁸ Orožen (1969: 1) ga imenuje reflektivni pasiv. Tomišić (2011: 166–167) ga opredeljuje kot skladenjsko uresničitev glagolov s *se*, kjer »gre za rabo glagola s *se* kot sredstva za potiskanje prvega delovalnika v ozadje, zato pri njih *se* obstaja samo v klitični obliki«. Orešnik (2007) ga v luči naravne skladnje označuje kot bolj naravnega od trpnika z deležnikom (33) in da »trpnik na se podvrste knjiga se je tiskala v Ljubljani nahajamo domala samo v tretjih osebah, medtem ko se trpnik z deležnikom rabi v vseh osebah (34). Brezosebkovni tip *knjigo se je tiskalo v Ljubljani* je manj pogosten od osebkovnega tipa *knjiga se je tiskala v Ljubljani*. Brezosebkovni trpnik se namreč rabi samo v 3. osebi ednine, osebkovni tudi v 3. osebi neednine. (34) Tip *knjiga se je tiskala v Ljubljani* je večpomenski (moti nas možni srednjiški pomen), tip *knjigo se je tiskalo v Ljubljani* pa ima samo trpni pomen (36).

zgledi z $+_{\text{žO}}$ v trpniku s se niso pomensko dvoumni (zagotovo izražajo trpnost, ne tvornosti).²⁹ Vse navedene zgleda zaradi prisotnosti dveh udeležencev (vršilca, ki sicer ni neposredno izražen, in prizadetega) pojmem trpno. Trpni pomen je dokazljiv neposredno iz sobesedila ali posredno iz globinskega pomena glagolske oblike (npr. *človek sam sebe ne more zveličati*).

- N. Shelish prijeti S. reſhno telo? D. Shelim. N. Sakai? D. Daſe vezh *poſvetim*,³⁰ ino vekſhe gnade boshje jadobim (83).
- Gloria in excelfis. /.../ O ſveto boshjo jagne / Grehe jemlesh od nas, / Nai ſe k-nam s-gnadoi nagne / Tvojo ſerze vſak zhas, / *Ti ſe s-ozhoi glih zhaſti*, / Ino ſvetim Duhom, / Mi ſmo v-tvoji oblaſti, / Bodi miloſtiv nam. / Kirie eleison. (131–132).
- N. Jeli je nam tiſti greh tüdi shkodo? D. Shkodo je nam, *vſi ſe v-tiſtem porodimo*, ſato ſe veli poherbani, ali Adamski greh (45).
- N. Sakai je nas Bog Ozha ſtvoro? D. Da *mi* nyemi ſluſhimo, ino *ſe ſvelizhamo* (35).
- N. Kdo nas je ſtvoro, ino kdo nas hrani? D. Bog Ozha. N. Sakai nas je ſtvoro? D. *Dabi mi* v-nyega verjeli, vüpali, nyega lübili, ino tak *ſe ſvelizhali* (43).

V trpniku s se z $+_{\text{žO}}$ glagolsko dejanje najpogosteje prizadeva neudeležene (3. os. ed. ali mn.). V spodnjih zgledih osebek zagotovo ni vršilec glagolskega dejanja (npr. *svetniki sami sebe ne častijo*).

- Ta vera je en dar boshji, ino lüzh, s-keroi *ſe zhlovek rafſvéti*; ino vſe verje, kai je Bog naſveſto /.../ (5).
- Kai nam hasnijo dobra dela? Is dobrih del, ino né famo is vere *ſe zhlovek pravizhnega vzhini*, ino ſadobi krono te pravize (21).

²⁹ V slovenskem jeziku velja pravilo, da s »se izražamo trpnik le tedaj, če je predmet, ki ga prizadeva dejanje, neživ: prim. *otava se kosi v poznem poletju* /.../ Lahko pa se rabi trpnik s se tudi v primerih, kadar predmet po vsej verjetnosti ne more biti (iz)vršilec dejanja: prim. *dojenček se kopa vsak dan*. Trpniku se seveda moramo prav izogibati tedaj, kadar bi bilo zvezo določne glagolske oblike in se mogoče pojmovati aktivno ali pasivno, tj. v zvezah z osebkom, ki je lahko tudi sam (iz)vršilec dejanja« (Toporišič 1967: 125). Žele (2001: 231) primer Janez se išče razlaga s splošnovršilskim SE (Išče se Janeza). Kljub načelu, da tip »knjiga se tiska« v primerih, kadar je osebek sam lahko dejaven, najprej pojmuje aktivno, šele če je to izključeno, tudi pasivno (Toporišič 1965: 103), primere obravnavam kot trpnik.

Boranič (1899: 151) ob zgledu zločinac se tuče ugotavlja, da je zločinac v prvem primeru lahko subjekt, se pa objekt, torej je (gramatični) subjekt identičen (gramatičnemu) objektu, v drugem primeru pa je zločinac gramatični subjekt, po logiki pa objekt, torej logični objekt, ker se na njem vrši neko dejanje (gramatični subjekt je enak logičnemu objektu). Slovanski jeziki so to neznatno razliko poenotili, pa v enem in drugem primeru rečejo zločinac se tuče, saj je beseda zločinac v obeh primerih objekt, le da je v prvem primeru gramatični, v drugem pa logični.

³⁰ Dokaz za trpni pomen sta tvorni ustreznici iz sobesedila: N. Jeli *ſveti Duh* niedniga *nepoſveti*, ker je nei v -kerſhanski zirkvi? (49); N. Gdé *nas je Bog ſvétí Düh poſvétó*? D. Na ſvitem kerſti (36).

- N. Kai nam pomaga fsveto posledno Olje? D. *Beteshnik fe* skos ti Sakrament *poterdi*, da leshi betek prenefe, ino fe fskushnyavam obrani (55).
- N. S-kakfhoi poboshnoftjoi *fe Maria zhafti*? D. S tim fsvetim roshenkranzom, s-litanyoi, ali s-drugemi molitvami (98).
- N. Kai fe saftopi shos Molitvo? D. Vfo dobro delo, s-kerim *fe Bog, ino nyegovi fsvetniki zhaftio, ino sasavajo* (120).

Primeri trpnika s *se z* _žO so pogostejši.³¹ Glagolske oblike so samo tretjeosebne, najpogostejše v sedanjiku (93 %). Glagoli so (z eno izjemo) v povednem naklonu (96 %). Trpnik s *se* ni vezan na en sam vid, saj je razmerje med dovršnimi in nedovršnimi glagoli dokaj poenoteno (59 % dovršnih). Ne glede na čas in naklon prevladujejo oblike s 3. os. ed. (74 %). Zgledi s 3. os. mn. so manj pogosti (26 %).

- N. Kai je potrebno k-kerfti? D. Toti trije shtüki: /.../ 2. Da *fe naturalska voda* na déte *vleje* (54).
- D. Povfodi je krifhtufh zeli, ino nei raslozhen, zhé gli *fe fsveta hoshtia raslomi*, krifhtufh zeli oftane v-vfakem tali (85).
- N. Kde *fe pije kerv krifhtufheva*? D. Pod ednoi fpodoboi tak dobro, kak pod dvema, kaiti je pod vfakoi fpodoboi pravo telo, ino kerv krifhtufheva (102).
- N. Kak *fe odpuftijo mali grehi*? (52)
- N. Kai je Pokora? D. Je en fsveti Sakrament, od krifhtufha noter poftavljen fa odpufhanye *grehov*, ker *fe po kerfti vzhinio* (105).

Izražanje v velelnem glagolskem naklonu je v trpniku s *se* izjema (en zgled, 4 %). S trpno glagolsko zvezo *svetiti se* je izražena želja, naj (ljudje/verniki) *svetijo (posvečujejo)* njegovo ime.³²

³¹ Trpnim podobni pa so primeri: Mefhni shegen je en Sakrament, v-kerem *fe* mefhnikom, ino drügem zirkvenim flushebnikom *edna mefhna, ino dühovna oblast, no posebna gnada dà*, da oni fvojo flüshbo, ino dühovno opravilo prav, ino dobro opravio (10); /.../ vfaki den *fe* nyim *mora* pomalem *Ozha nafh, zhesheha Maria, ino vera boshja*, pres drügega priftavlenya *naprei moliti* (31); N. Kai je fsveta Mefha? D. Je en nekervavi ofer novega testamenta od Krifhtufha Jefhufha noter poftavljen, v-kerem *fe* Ozhi nebeshekmi *telo, ino kerv Jefhufha Krifhtufha* na nyegovo zhaft, ino nafho fvelizhanye *gor ofra* (102). Ker se število glagolske oblike ne ujema s številom osebka (glagolska oblika je v tretji osebi ednine (*se dà; se mora naprej moliti; se gor ofra*), osebek pa dvojski (*edna mešna ino duhovna oblast no posebna gnada; telo, ino kerv Jezusa Kristusa*) ali množinski (*oča naš, češena Marija ino vera božja*)), konstrukcije po obliki sicer spominjajo na trpnik, vendar gre za tvornik. Trpnik bi bil, če bi se glagolske oblike ujemale s številom osebka (prizadetega) (*se dasta, se morajo naprej moliti, se gor ofrata*).

³² Oblika *naj se sveti tvoje ime* se je pojavljala že v stari cerkveni slovanščini (*отъче нашъ иже јеси на небесѣхъ, да свѣтитѣ сѣ имѣ твоје*).

- Pater nofter. K-tebi roke dershimo / O lubi Ozha nafh / Ino k-tebi krizhimo / O fmilife zhes nas; / *Nai fe fveti* po fveti / *Sveto tvojo imé* / Skos toti ofer fveti / To fo nashe profhnye. / Kirie eleison (138).

Trpnik s *se* je v sedanjiku pogostejši kot trpnik na *-n/-t*. V trpnih konstrukcijah s *se* nasploh glagolska dejanja najpogosteje izražajo sedanjost, zgleda s preteklikom sta le dva.

- D. Jas premifhlavam, kai fem pregrefho. /.../ N. Jeli fi tudi mora premifliti, kelko krat *fe je ti greh vzhino?* D. Pri velkih fi mora premifliti, né pa pri malih (69–70).
- O Jefhufh zhafht, no hvalo / Tebi vfi rezhemo, / Da *fe je telo dalo* / *Tvojo* nam sa hrano, / Ti kruh nam dá shivlenye / Je zhlovek vkup no Bog, / V-nyem dufhno svelizhenye / Dabimo od mefhnih rôk. / Kirie eleison (142).

Drugo obliko trpnika s *se* brez prislovnega določila vršilca glagolskega dejanja predstavljajo konstrukcije, katerih jedro je neosebna glagolska oblika ($\pm\check{z}O_{-v}$ + SE + $G_{nedol.}$). Primeri s prostim nedoločnikom niso bili najdeni. Pojavljal se je samo vezani nedoločnik ob naklonskih glagolih *morati* (78 %), ki izraža nujnost, in *moči* (22 %), ki izraža možnost. Oba naklonska glagola sta v vseh trpnih primerih rabljena dosledno, čeprav je za vzhodnoslovenski jezikovni prostor sicer bilo značilno prepletanje rabe obeh oblik. Glagolske osebe so ne glede na $\pm$ –živo samo tretjeosebne.

$\pm\check{z}O_{-v}$ + $G_{nedol.}$ + SE							
$\pm\check{z}O_{-v}$		glag. oseba, število		glag. čas	glag. naklon	glag. vid	
$+\check{z}O_{-v}$		3. os. ed.	3. os. mn.	sed.	pov.	dov.	nedov.
moči	2	2	–	2	2	2	–
$-\check{z}O_{-v}$							
morati	12	5	9	14	14	3	11
moči	2	2	–	2	2	2	–

Zgleda trpnika s *se*, za katera velja $+\check{z}O$ in $G_{nedol.}$, sta dva. Obakrat gre za v religioznih besedilih tipično zvezo *zveličati se*, rabljeno ob naklonskem glagolu *moči* (v trdilni in zanikani obliki).

- N. Kai je dushen, *en pametni zhlovek*, rafloshno snati, da *fe more svelizhati?* (41)
- N. Ker fveti Sakrament je nai potrebnéhi? D. Ti kerft, pres kerega *fe nifhe nemore svelizhati* (54).

Več je zgledov z neživim osebkom ($-\check{z}O$). Vezani nedoločnik se pojavlja ob naklonskih glagolih *morati* (88 %) in *moči* (12 %). Vse glagolske oblike so ne glede na naklonski glagol tretjeosebne, edninske in množinske. V trpnih

zvezah ob naklonskem glagolu moranja preseneča razmerje med dovršnimi in nedovršnimi nedoločniki (5 : 11), saj v drugih trpniških zgradbah prevladuje dovršni vid.

- N. Kai ja gnado jadobi beteshnik skos ti Sakrament? /.../ N. Gda *fe mora toti Sakrament prijeti*? D. Kak nai hitri betek je nevarni, da morebiti beteshnik nebi vezh sdravja jadobo (105–106).
- Salve Regina. *Tota molitev fe tüdi mora dezi naprei moliti* (33).
- Kratki nazhin, kak *fe morajo tri boshje kreposti obüditi*, ino *kere fe morajo* dezi nai bol v jutro, ino vezher ali po navüki *na pré moliti* (27).
- Sakai *fe* polek boshjih Japoved *morajo dershati Japovedi zirkvene*? (13.)
- *PESME. Kere fe morajo* pred kerfhanfkim návukom *peti* (125).

Primeri z naklonskim glagolom *moči* sta dva. V obeh gre za nemški kalk – prislov + glagol (*gor položiti, dol požreti*).³³ Vršilec glagolskega dejanja kljub na videz podobnim konstrukcijam ni isti (v prvem zgledu – *mešnik* – je izražen v predhodni povedi, v drugem – *človek* – pa v naslednji).

- N. Kak *fe* fadershish gda tebi mefhnik da S. reshno télo? D. Jas vpiram ozhi na jemlo, stegnem Jesik telko, da *fe more S. refhno telo gor poloshiti*, primem tifto, ino tak poshrem (87).
- N. Sakai *fe* potli dà neshegnano vino piti? D. Sato, da *fe S. reshno telo leshi more dol poshreti*, ino *fe* vufta poperejo. N. Jeli je zhlovek dushen od tistega vina vfeti? D. Nei, ker hozhe, ali komi je potrebno vseme néko kaplo (88).

Trpnik s se s prislovnim določilom vršilca glagolskega dejanja

V obravnavani *Knižici spitavanja* je bil trpnik *s se*, tako kot trpnik na *-n/-t*, rabljen tudi v polni obliki, to je s prislovnim določilom vršilca glagolskega dejanja.³⁴ Ta je izražen v rodilniku s predlogom *od*.³⁵ Najdenih je bilo šest primerov trpnika *s se* v polni obliki, od tega v enem z dvema prislovnima določiloma vršilca glagolskega dejanja (*od mene ino od mojih podložnih*) in s tremi glagolskimi oblikami *s se* (*se derži, vüči ino predga*). V šestih primerih

³³ Tudi zaradi takih po nemškem vzoru tvorjenih konstrukcij je bil trpnik pogosto zavračan kot tuja tvorba.

³⁴ Orešnik (2007: 33) sicer piše, da »trpnik na *se* domala nikoli ne izraža vršilca/nosilca glagolskega dejanja, medtem ko ga trpnik z deležnikom lahko izraža«. Trpnik na *se* (spet) dopušča rabo prislovnega določila vršilca/nosilca, a je taka raba za sedaj manj razvita kot pri trpniku s trpnim deležnikom (38).

³⁵ Tudi Orožen (1969, 1971) ugotavlja, da je v besedilih 18. in 19. stoletja povzročitelj dejanja lahko bil izražen na različne načine. Glej tudi Orel (1993).

je tako skupno sedem prislovnih določil vršilca glagolskega dejanja in osem trpnih glagolskih oblik s *se*. Vsi primeri trpnika s *se* v polni obliki ustrezajo formulaciji $\pm\dot{z}O_{-v} + SE + G_{os. obl.} + VGD$, pri čemer je osebek trpnega stavka (lahko je (ne)živo, tj. $\pm\dot{z}$) od dejanja prizadeti (ni vršilec dejanja, je $-v$), trpna glagolska oblika ob morfemu *se* pa je osebna (vedno v 3. osebi ednine). Prevladujejo trpni deležniki dovršnih glagolov (razmerje je 5 : 3), vse glagolske oblike so v sedanjiku.

$\pm\dot{z}O_{-v} + G_{os. obl.} + SE + VGD_{od/iz}$					
$\pm\dot{z}O_{-v}$	glag. oseba, število	glag. čas	glag. naklon	glag. vid	
$+\dot{z}O_{-v}$	3. os. ed.	sed.	pov.	dov.	nedov.
od 3	3	3	3	3	–
$-\dot{z}O_{-v}$					
od 3	5	5	5	2	3

Vršilec glagolskega dejanja je v trpniku s *se* izražen v primerih, za katere je značilno razmerje religiozno : človek (in obratno). V prvih treh zgledih je od dejanja prizadeti *človek* ($+\dot{z}$), vršilec glagolskega dejanja pa religiozno (*Sveti Duh*). Gre za dejanja z značilno religioznim pomenom – *posvetiti* in *potrditi*.

- Kak *fe zhlovek* po kerf^{ti} *od Duha fvetega pofveti*? (49.)
- Kai fa gnade fadobi en takf^{hi}, *ker fe* v-ti zirkvi *od fvetega Duha pofveti*? (49.)
- Ta Firma je en Sakrament, v-kerem *en kershen zhlovek* skos to fsveto Krismo, ino boshjo befedo *od Dūha fvetega* v -gnadi *fe poterdi*, da on fvojo vero fšposna, ino polek tifte shivi (8).

Drugi trije zgledi izražajo razmerje človeka (vernika) do religioznega; prizadeto je neživo (tj. $-\dot{z}$), vršilec glagolskega dejanja pa *človek* (*verniki*, *podložni*). V prvih dveh zgledih gre za dokončano dejanje, zato je trpni deležnik dovršnega glagola (*dopuniti*, *včiniti*). V zadnjem zgledu pa so glagolska dejanja ob prislovni zvezi *vsigdar* nedovršna (*deržati*, *vüčiti* in *predgati*).

- /.../ da mi kakti pokorna deza najho lübefen, ino dufhnoft s-kashemo, nafhemi lubesnive-mi ozhi, ker je v-nebefah, ino tak *nyegovo fsveto imé od nas*, ino v - nami *fe dopuni*, nyegovo kraljestvo k - nam pride, nyegova vola fe sgodi, kak na nebi, tak na semli (30).
- Hozhem fe fkerbeti, da *tota prava vera od mene, ino od mojih podloshnih*, kerⁱ fo moji fkerbi narozheni, *fe* vfjigdar *dershi*, *vüzh*i, ino *predga* (162).
- Poboshna Molitva. V - keroi zhlovek febe ino bratovzhino Marij priporozhi. Sveta Maria Mati boshja, ino diviza, jas te denes svolim sa mojo Gofpo, Sagovorniza, ino Mater, jas fi možno naprei v semem, da tebe nigdar nebodem sapu^{fto}, neti bodem dopu^{fto}, da *fe od mojih podloshnih* proti tvoji zha^{fti} *kai vzhini*, sato tebe profim, vsemi mene ino vfe brate, ino fef^{tr}e kerfhanfkega navuka pod tvojo obrambo (163).

SKLEPNE UGOTOVITVE

V *Knjižici spitavanja teh pet glavnih štükov keršanskoga navüka* (1777), to je v tretji graški izdaji Parhamerjeve priredbe Kanizijevega katekizma, sta se pojavljali obe različici za izražanje trpnosti: trpnik s trpnim deležnikom na *-n/-t* in trpnik s *se*.

Trpnik na *-n/-t* se je pojavljal v dveh oblikah, v osnovni (brez prislovnega določila vršilca glagolskega dejanja) in v polni obliki (s prislovnim določilom vršilca glagolskega dejanja), prva samo z osebnimi oblikami glagola *biti*, druga z osebnimi in neosebnimi. V osnovni obliki trpnika na *-n/-t* vse najdene konstrukcije ustrezajo formulaciji $O_{-v} + BITI_{os. obl.} + trp. del. na -n/-t$. Tudi v oblikah s prislovnim določilom vršilca glagolskega dejanja je največ glagolskih oblik v osebni obliki ($O_{-v} + BITI_{os. obl.} + trp. del. na -n/-t + VGD$), samo ena je z neosebno obliko ($O_{-v} + BITI_{nedol.} + trp. del. na -n/-t + VGD$).

Tudi trpnik s *se* se je pojavljal brez prislovnega določila vršilca glagolskega dejanja ali z njim. Vršilec glagolskega dejanja je pogosteje neimenovan kot izpostavljen. Prvi skupini konstrukcij ustrežata formulaciji $\pm\check{z}O_{-v} + G_{os. obl.} + SE$ in $\pm\check{z}O_{-v} + G_{nedol.} + SE$, glede na to, ali je glagolska oblika v trpniku s *se* osebna ali neosebna. Primerov s prislovnim določilom vršilca glagolskega dejanja ($\pm\check{z}O_{-v} + G_{os. obl.} + SE + VGD$) je malo (šest primerov).

Razmerje po posameznih obravnavanih kategorijah v okviru posamezne trpne oblike in obeh trpnih oblik skupaj je razvidno iz razpredelnice.

$\pm\check{z}O_{-v}$			glag. oseba, število						glag. čas			glag. naklon			glag. vid	
			1. os. ed.	2. os. ed.	3. os. ed.	3. os. dv.	1. os. mn.	3. os. mn.	sed.	pret.	prih.	pov.	vel.	pog.	dov.	nedov.
trpnik na <i>-n/-t</i>	O_{-v}	25	–	7	25	1	1	1	22	6	7	28	7	–	27	8
SKUPAJ	25				35				35			35			35	
trpnik s <i>se</i>	$+\check{z}O_{-v}$	16	1	1	12	–	3	2	19	–	–	17	1	1	15	4
	$-\check{z}O_{-v}$	43	–	–	32	–	–	16	46	2	–	47	1	–	23	25
SKUPAJ	59				67				67			67			67	
trpnik na <i>-n/-t + trpnik s se</i>	$\pm\check{z}O_{-v}$	109	1	8	69	1	4	19	87	8	7	92	9	1	65	37
SKUPAJ	84				102				102			102			102	

V obravnavanem besedilu se je trpnik s *se* pojavljal skoraj dvakrat pogosteje kot trpnik na *-n/-t* (66 % : 34 %). Tako v trpniku na *-n/-t* kot v trpniku s *se* glagolsko dejanje najpogosteje prizadeva neudeleženca/neudeleženo (3. oseba). Tretjeosebne glagolske oblike v obeh oblikah trpnika skupaj predstavljajo kar 87 % vseh glagolskih oblik (od tega od trpnika na *-n/-t* 26 % in od trpnika s *se* 61 %).

Razlika v razmerju med glagolskimi časi, v katerih so glagolske oblike, je v trpniku na *-n/-t* nekoliko manjša kot v trpniku s *se*. V obeh trpnih oblikah prevladujejo glagolske oblike v sedanjiku (v trpniku na *-n/-t* 63 %, v trpniku s *se* celo 97 %), medtem ko sta preteklik in prihodnjik pogosteje zastopana v trpniku na *-n/-t* (17 % in 20 %) kot v trpniku s *se* (preteklik 3 %). Tudi v obeh oblikah trpnika skupaj prevladuje sedanjik (85 %), preteklika in prihodnjika je manj (8 % in 7 %).

Neenakovredno razmerje se kaže tudi med različnimi glagolskimi nakloni, v katerih je izraženo glagolsko dejanje. Tako v trpniku na *-n/-t* kot v trpniku s *se* sicer prevladuje povedni glagolski naklon, a je razmerje do drugih naklonskih možnosti v obeh oblikah trpnika precej neenotno. V trpniku na *-n/-t* je namreč 80 % zgledov v povednem glagolskem naklonu ter 20 % v velelnem, v trpniku s *se* pa povedni glagolski naklon predstavlja kar 96 %, ostanek pa 3 % velelni in 1 % pogojni glagolski naklon. V obeh oblikah trpnika skupaj je največ glagolskih dejanj v povednem glagolskem naklonu (90 %), zelo malo pa v velelnem (9 %) in pogojnem (1 %).

Tudi razmerje med dovršnimi in nedovršnimi glagoli je v obeh oblikah trpnika precej neenakovredno. V trpniku na *-n/-t* prevladujejo trpni deležniki iz dovršnih glagolov (77 %), nedovršnih je manj (23 %). V trpniku s *se* pa je razmerje med dovršnimi in nedovršnimi glagoli bolj sorazmerno (57 % : 43 %). In zaradi močne prevlade dovršnega glagolskega vida v trpniku na *-n/-t* tudi skupaj v obeh oblikah trpnika prevladuje dovršni glagolski vid (64 %). Nedovršnih glagolskih oblik je manj (36 %).

VIR

(Ignacij PARHAMER), 1777: *Knjižica spitavanja téh pet glavnih štükov keršanskoga navüka, Na visóko sapoved Dühovnih Poglavarov is nemških prestavlena, ino tretjo krat vün dana*. Graz: Widmanstätterski Erbi.

LITERATURA

BORANIĆ, 1899: O refleksivnim glagolima u hrvatskom jeziku. *Rad jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Knjiga 140*. Zagreb. 131–132.

Sanda HAM, 1990: Pasiv i norma. *Jezik in slovstvo* 37/3, 65–76.

Fran ILEŠIČ, 1906: Početki štajersko-slovenske književnosti v 18. stoletju. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 3/1–2, 1–32.

Fran JESENOVEC, 1965: Raba trpnika v slovenščini. *Jezikovni pogovori*. Ur. Francè Vurnik. Ljubljana: Cankarjeva založba. 94–99.

Marko JESENŠEK, 1988: Pomenske funkcije nedoločnika, namenilnika in pasivnih konstrukcij v Kremplovih Dogodivščinah štajerske zemlje. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 24/2, 200–215.

– –, 1991: Knjižne različice v okviru panonske narečne baze. Corcin Mátyás-konferencia. Posvetovanje Matjaža Korvina. 104–112.

– –, 1991/92: Jezikovni sistemi v slovenskem (alpskem in panonskem) govornem območju. *Jezik in slovstvo*, 173–181.

– –, 2004: Slovensko besedje v panonskem jezikovnem prostoru. *Besedoslovne lastnosti slovenskega knjižnega jezika in narečij*. Ur. Marko Jesenšek. Maribor: Slavistično društvo.

– –, 2005a: *Spremembe slovenskega jezika skozi čas in prostor*. Maribor: Slavistično društvo.

– –, 2005b: Vzhodnoštajersko in kajkavsko besedje v slovenskem prevodu Parhamerjevega katekizma. *Studia Historica Slovenica*, 5/1–3, 765–776.

– –, 2008: Raba trpnika v Trubarjevem prevodu Matevževega evangelija. *Reformacija na Slovenskem (Ob 500-letnici Trubarjevega rojstva. Povzetki predavanj)*. Ljubljana: FF (Obdobja, 27). 20–21.

– –, 2009: Nastanek in razvoj vzhodnoštajerskega knjižnega jezika. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 80/1, 93–112.

– –, 2011: Osrednje- in vzhodnoslovenski knjižni jezik – med alpsko in panonsko slovenščino. *Globinska moč besede. Red. prof. dr. Martini Orožen ob 80-letnici*. Ur. Marko Jesenšek. Maribor: FF. 234–250.

Katekizem Katoliške Cerkve, 1993: Ljubljana: Slovenska škofovska konferenca.

Mihaela KOLETNIK, 1998: Slovenskogoriško narečje v Dajnkovem rojstnem kraju. Dajnkov zbornik. Maribor. 257–271.

– –, 2001: *Slovenskogoriško narečje*. Maribor: Slavistično društvo Maribor, Zora 12.

– –, 2003: O besedju in slovensko-nemških jezikovnih stikih v panonskih govorih. *Glasoslovje, besedoslovje in besedotvorje v delih Jakoba Riglerja*, Zora 25. Ur. Marko Jesenšek. Maribor: Slavistično društvo. 229–299.

– –, 2004: Morfološki oris slovenskogoriškega narečja. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 75/2–3, 659–667.

Mira KRAJNC IVIČ, 2008: Poskus jezikovnopragmatične in sociolingvistične analize Borovnjakovih Velikega katekizma in Duhovne hrane v primerjavi s sodobnimi priročniki za verouk. *Življenje in delo Jožefa Borovnjaka*. Ur. Marko Jesenšek. Maribor: Slavistično društvo Maribor. 218–231.

Križaj ORTAR, 1993: Trpnost in stanje v sodobnem slovenskem knjižnem jeziku. Teze za predavanje. *Vprašanja slovarja in zdomske književnosti*. Ur. Martina Orožen in Mateja Hočvar. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo in šport. 229–235.

- Andreja LEGAN RAVNIKAR, 2002: Diferencialni razvoj obredne terminologije v pokrajinskih knjižnih različicah 18. stoletja in začetka 19. stoletja. *Med dialektologijo in zgodovino slovenskega jezika*, Zora 18, Maribor: Slavistično društvo Maribor. 354–366.
- Fran LEVSTIK, 1933: Napake slovenskega pisanja. *Zbrano delo*. Ljubljana: DZS. 110–111.
- Tine LOGAR, 1996: *Dialektološke in jezikovnozgodovinske razprave*. Ljubljana: SAZU.
- Majda MERŠE, 2001: Glagolski vid v primerjavi z načinom in naklonom v Trubarjevih in Dalmatinovih biblijskih prevodih. *Jezikoslovni zapiski*, 7/1–2, 113–128.
- –, 2006: Glagolski vid v povezavi z drugimi glagolskimi kategorijami v knjižnem jeziku 16. stoletja. *Slavistična revija* 54/posebna številka, 177–191.
- –, 2009: *Slovenski knjižni jezik 16. stoletja. Razprave o oblikoslovju, besedotvorju, glasoslovju in pravopisu*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- Irena OREL, 1993: *Predložni sistem v razvoju slovenskega knjižnega jezika od 16. do 19. stoletja: doktorska disertacija*. Ljubljana.
- –, 2001: Slovenski pisni jezik nekdaj in danes – med izročilom in govorom. *Slovenski knjižni jezik – aktualna vprašanja in zgodovinske izkušnje. Obdobja* 20. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 551–562.
- –, 2009: Starejša besedila kot vir za preučevanje zemljepisnih jezikovnih razlikov. *Slovenska narečja med sistemom in rabo. Obdobja* 26. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 3–22.
- –, 2010: Normativnost osrednjega slovenskega knjižnega jezika od 16. do 19. stoletja. *Slavistična revija*, 58/1, 29–43.
- –, 2011: Od znanega k manj znanemu v 18. stoletju: od Škofjeloškega do Osapskega pasijona, od Stržinarjeve do Kadunčeve pesmarice, od pridig Janeza Svetokriškega do rokopisnih pridig s Koroškega. *Neznano in pozabljeno iz 18. stoletja na Slovenskem*. Ur. Miha Preinfalk. 389–399.
- Janez OREŠNIK, 1986/87: O slovenskem glagolskem načinu. *Jezik in slovstvo*, 32/5, 146–150.
- –, 2006: Slovenski trpnik z deležnikom (v naravni skladnji). *Jezikovna predanost: akademiku prof. dr. Jožetu Toporišču ob 80-letnici*. Ur. Marko Jesenšek in Zinka Zorko. Maribor: Slavistično društvo, Ljubljana: SAZU.
- –, 2007: Slovenski trpnik na se (v naravni skladnji). *Slavistična revija*, 55/1–2, 32–39.
- Martina OROŽEN, 1969: Raba pasiva in medija v knjižnem jeziku 18. stoletja. *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture*, 5. Ljubljana: s. n.
- –, 1971: Oblike z deležnikom na -n/-t in s se v tekstih 18. (in 19.) stoletja. *Slavistična revija*, 19/3, 273–292.
- –, 1974: O vzhodnoslovenskem knjižnem jeziku. *Zbornik Štefan Küzmiča*. Murska Sobota.
- –, 1996a: *Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- –, 1996b: Slovenski knjižni jezik in zaton pokrajinskih različic v prvi polovici 19. stoletja. *Oblikovanje enotnega slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletju*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- –, 2003: *Razvoj slovenske jezikoslovne misli*. Zora 26. Maribor: Slavistično društvo.

– –, 2010: Slovenski jezikovni razvoj v luči sistemskih inovacij in jezikovne kreativnosti. *Kulturološki pogled na razvoj slovenskega knjižnega jezika*. Bielsko-Biala. 25–40.

Breda POGORELEC, 2001: Slovenski knjižni jezik – norma in življenje. *Slovenski knjižni jezik – aktualna vprašanja. Obdobja 20*. Ljubljana. 203–208.

– –, 2011: *Zgodovina slovenskega knjižnega jezika. Jezikoslovni spisi I*. Ljubljana: ZRC SAZU.

Simona PULKO, 2008: Borovnjakov Veliki katekizmus in Kardošev Kratki Navuk Krsztantsztva. *Življenje in delo Jožefa Borovnjaka*. Ur. Marko Jesenšek. Maribor: Slavistično društvo Maribor. 133–139.

Bernard RAJH, 1984: Severovzhodna Slovenija pri oblikovanju slovenskega knjižnega jezika do konca prve polovice 19. stoletja. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 38–49.

– –, 1999: Prispevki k zgodovini vzhodnoštajerskega knjižnega jezika. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 343–353.

– –, 2002: Dajnkov poskus standardizacije slovenskogoriškega govora. *Od narečja do vzhodnoštajerskega knjižnega jezika. Zora 19*. Maribor: Slavistično društvo.

Jakob RIGLER, 1968: Jezikovnokulturna orientacija Štajercev v starejših obdobjih. *Svet med Muro in Dravo: ob stoletnici 1. slovenskega tabora v Ljutomeru 1868–1968*. Ur. Viktor Vrbnjak. Maribor: Obzorja. 661–681.

Marijan SMOLIK, 1992: Slovenski katekizmi sv. Petra Kanizija. *Jezuiti na Slovenskem: zbornik simpozija*. Ljubljana: Teološka fakulteta. 180–188.

Alojzij Slavko SNOJ, 1985a: Naši katehetski viri in učbeniki do razsvetljenstva. *Bogoslovni vestnik*, 45/1, 43–62.

– –, 1985b: Naši katehetski viri in učbeniki od razsvetljenstva do srede dvajsetega stoletja. *Bogoslovni vestnik*, 45/4, 389–410.

Hotimir TIVADAR, 2011: Regionalna (in socialna) različnost slovenskega (knjižnega) jezika v zgodovini in sedanjosti. *Globinska moč besede. Per. prof. dr. Martini Orožen ob 80-letnici. Zora 80*. Maribor: Filozofska fakulteta. 80–91.

Mojca TOMIŠIČ, 2011: *Oprostite, zaspal sem se! Glagoli s se v slovenščini*. Maribor: Filozofska fakulteta.

Jože TOPORIŠIČ, 1965: O slovenskih glagolskih načinih. *Jezikovni pogovori*. Ur. Francè Vurnik. Ljubljana: Cankarjeva založba. 100–105.

– –, 1967: Poizkus modernejše obravnave glagolskih kategorij. *Jezik in slovstvo*, 12/4, 117–127.

– –, 1974: *Slovenski knjižni jezik 2*. Maribor: Založba Obzorja.

– –, 1974: Stilnost oblikoslovnih kategorij. *Slavistična revija*, 22/3, 245–262.

– –, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

– –, 2004: *Slovenska slovnica*. Maribor: Založba Obzorja.

Natalija ULČNIK, 2009: *Začetki prekmurskega časopisja. Zora 67*. Maribor: Filozofska fakulteta.

Melita ZEMLJAK JONTES, 2008: Narečne značilnosti v izbranih besedilih Božidarja Raiča. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 79 (44)/1–2, 179–205.

Zinka ZORKO, 1998: *Haloško narečje in druge dialektološke študije*. Maribor: Slavistično društvo.

– –, 2009: *Narečjeslovne razprave o koroških, štajerskih in panonskih govorih*. Maribor: Filozofska fakulteta.

France ŽAGAR, 1983/84: *Tvornik in trpnik* (Poskusna lekcija za višje razrede osnovne šole). *Jezik in slovstvo*, 29/4, 135–139.

Andreja ŽELE, 2001: *Vezljivost v slovenskem jeziku (S poudarkom na glagolu)*. Ljubljana: ZRC, ZRC SAZU.

– –, 2012: Posebne zmožnosti slovenščine znotraj glagolskoudeleženskega razmerja. *Slavistična revija*, 60/1, 59–77.

PASSIVE CONSTRUCTIONS IN *KNIŽICA SPITAVANJA TEH PET GLAVNIH ŠTŮKOV KERŠANSKOGA NAVŮKA* (1777)

SUMMARY

The first part of the treatise presents Canisius' Catechisms and adaptations of Canisius' catechism. The oldest preserved translation of Canisius' Catechism in Slovenia is from 1615: *Catechismus Petri Canisij Soc. Jesv Th. Skusi malane Figure naprej postavljen. S'Cessarskim oslobodovajnem*. It is Canisius' Catechismus minor with pictures (images) by the Jesuit Janez Čandik (1581–1624). There is very little text, mostly only as subtitles under the images (so the children were able to learn it by heart). Translations of Canisius' Catechism, which were published in Graz, are emphasised; we call them the Graz editions of Canisius' Catechism. They were adapted by Jesuit Ignaz Parhamer. The first one was published in 1758 (*Obchinzka knisicza izpityvanya teh pet glavneh stukov maloga katekismussa postuvanoga patra Petra Kanisiussa*), two more followed, one in 1764 and one in 1777. The Graz editions of Canisius' Catechism played an important role in formation of the east-Styria (standard) language.

The second part of the treatise gives a linguistic study of the third Graz edition of Canisius' Catechism (1777), with emphasis on the passive voice. Both passive voice forms are found in the analysed text, i.e. the passive with the passive participle (passive on *-n/-t*) and the passive with *se*. The passive with *se* is used more frequently (it presents two thirds of all passive examples), and this is characteristic for the east Slovene language space in general. It is characteristic for the passive constructions that the doer of the verbal act is more often hidden than named. In the discussed text, both passive forms are found with or without the doer of the verbal act. The one, who is influenced by the verbal act, is mostly not participating, i.e. it is in the 3rd person. The grammatical tense is most frequently the present tense, much rarely the past or the future tense; in the grammatical mood the indicative is the most common; there are a lot less examples of the imperative, and only a few examples of the conditional mood.

PASSIVKONSTRUKTIONEN IN KNIŽICA SPITAVANJA TEH PET GLAVNIH ŠTÜKOV KERŠANSKOGA NAVŮKA (1777)

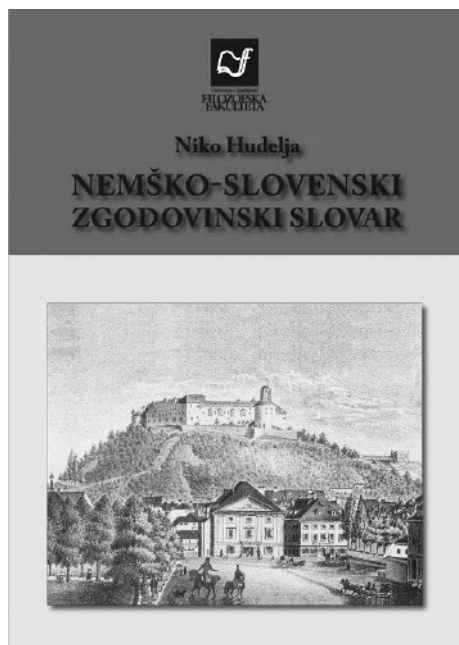
Zusammenfassung

Im ersten Teil des Artikels werden Canisius Katechismen und derer Bearbeitungen vorgestellt. Die älteste erhaltene Übersetzung des Canisius Katechismus in Slowenien ist aus dem Jahr 1615 und sie trägt den Namen *Catechismus Petri Canisij Soc. Jesv Th. Skusi malane Figure naprej postavlen. S'Cessarskim oslobodovajnem*. Es handelt sich um den kleinsten Katechismus von Canisius mit Bildern (Abbildungen) vom Jesuit Janez Čandik (1581–1624). Es gibt nur sehr wenig Text, meistens dient er nur als Untertitel der Abbildungen (damit die Kinder es auswendig lernen konnten). Im Artikel werden besonders die Übersetzungen von Canisius Katechismus hervorgehoben, die in Graz erschien und als Grazer Ausgaben des Canisius Katechismus bezeichnet werden. Diese Ausgaben wurden vom Jesuit Ignaz Parhamer bearbeitet. Die erste Ausgabe ist im Jahr 1758 erschienen (*Obchinzka knisicza izpityvanya teh pet glavneh stukov maloga katekismussa postuvanoga patra Petra Kanisiussa*), es folgten noch zwei, und zwar in den Jahren 1764 und 1777. Die Grazer Ausgaben des Canisius Katechismus spielten eine wichtige Rolle in der Formierung der oststeirischen (Standard-) Sprache.

Im zweiten Teil der Abhandlung wird die dritte Grazer Ausgabe des Canisius Katechismus (1777) aus linguistischer Sicht, mit Betonung auf dem Passiv, erforscht. Im erforschten Text kommen beide Passivformen vor, d.h. Passiv mit dem Partizip (Passiv auf *-n/-t*) und Passiv mit *se*. Von beiden Varianten ist die Variante des Passivs mit *se* üblicher (sie stellt zwei Drittel aller Passivbeispiele dar), was für den oststeirischen Sprachraum im Allgemeinen typisch ist. Es ist für die Passivkonstruktionen typisch, dass der Träger des Vorganges öfter verdeckt als genannt wird. Im behandelten Text kommen beide Passivformen ohne oder mit dem Träger des Vorganges vor. Die/derjenige, der von dem Vorgang betroffen wird, ist meistens nicht beteiligt, d.h. sie/er/es ist in 3. Person. Tempus der Passivkonstruktion ist meistens Präsens, viel seltener ist dies Vergangenheitstempus oder Futur. Bei den Modi der Passivformen findet man überwiegend den Indikativ; den Imperativ gibt es viel weniger, den Konditional findet man sehr selten.

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

NIKO HUDELJA: *NEMŠKO-SLO-
VENSKI ZGODOVINSKI SLOVAR*

Pri Znanstveni založbi Filozofske fakultete je v nakladi 300 izvodov izšel Nemško-slovenski zgodovinski slovar, težko pričakovano delo ne le v ožjem krogu stroke, ampak tudi širše, saj gre hkrati tudi za slovenski prispevek k zgodovini germanistike. Delo je precej pomembno tudi za izobrazbo v slovenskih krogih, saj je do konca 1. svetovne vojne med izobraženci prevladovala sicer z avstrijskimi potezami obarvana nemščina. V tem kontekstu gre ločevati med nemško in avstrijsko germanistiko, kar je razvidno tudi iz slovarja. Slovar odkriva široko izrazoslovje in je

temeljni pripomoček pri branju starejših zgodovinskih virov za študente in ostale znanstvene raziskovalce in razlagalce zgodovinskega gradiva. Gre za obsežen korpus besed, ki se osredotoča na relevantno besedišče zadnjih treh stoletij. V manjši meri zajema tudi besedišče starejših obdobj, vendar le za posamezna ožja strokovna področja. Slovar, ki bo v prihodnosti gotovo še izpopolnjen, moramo jemati kot živo orodje, ki bo olajšalo razumevanje izrazov in posledično tudi razumevanje zgodovinskega dogajanja.

Obsežno delo je rezultat dolgotrnega natančnega branja avtentičnih nemških in slovenskih virov. Strokovni viri so poleg časopisov in knjig bili zlasti avstrijski osrednji in deželni uradni listi, ob katerih se je kovala tudi slovenščina. Pri presoji glede uvrstitve posamezne besede v slovar, zlasti pa pri opredeljevanju pomenov in sopostavitvi ustreznih slovenskih besed, se je bilo treba sprijazniti z dejstvom, da slovenski enojezični razlagalni slovar za področje zgodovine še ne obstaja in da strokovno izrazje zato v marsikaterem primeru še ni poenoteno in tudi ne zbrano. Pri iskanju slovenskih ustreznic je avtor tako pogosto primerjal besedilo, objavljeno v nemškem jeziku, z enakim besedilom, objavljenim v slovenskem časopisu.

Nemško-slovenski zgodovinski slovar je široko, preko 1000 strani zasnovano delo in obsega okoli 40.000 gesel in podgesel. Gesla so zapisana v

sodobnem nemškem jeziku, skladno s sodobno nemško pravopisno normo, vendar načeloma upoštevaajoč normativno stanje, veljavno pred uvedbo najnovejšega nemškega pravopisa 2006. Glavnemu delu sledi dodatek s posebnimi zapisi nekaterih mesecev ter izbor osebnih in zemljepisnih imen.

Avtor je pri izdelovanju slovarja sledil temeljni definiciji zgodovine kot humanistične znanosti, ki se ukvarja s človekovim razvojem skozi čas in besedišče dejansko zajema široko paleto dejavnosti človeka od gospodarstva, kmetijstva do medicine itn. Pri izboru gesel je bilo upoštevano predvsem merilo pogostosti in relevantnosti posameznih besed, s katerimi se v strokovnih besedilih pri študiju in poklicu srečujejo študenti in diplomanti zgodovine. Pomemben sestavni del slovarja so historizmi in arhaizmi ter besede, ki so sčasoma spreminjale svoj pomen. V slovarju najdemo tudi specifične avstriacizme, številne kratice za stranke, organizacije in države ter besedne okrajšave. Funkcionalnost slovarja nadgrajujejo še slovarske kazalke, puščice, ki uporabnike napotujejo k sopomenskim razdelkom, podpomenkam, k novejšim zapisom ali h geslu, ki vsebuje širše pomensko pojasnilo.

Geselski sestavek je sestavljen iz dveh oziroma treh razdelkov, kjer ima poleg geselske besede posebno vlogo pomenski razdelek. Pomenske oblike so jasne, nazorne, razlagalne, dodana vrednost na tem mestu so relevantni primeri rabe, kolokacije, stalne besedne ali frazeološke zveze itd. Slovar opozarja na večpomenskost geselske besede oziroma homonimijo, vsekakor pa je treba izpostaviti dodatna pojasnila oziroma razlage. Tako na primer izvemo iz

Razglasa c. kr. deželnega predsednika z dne 17. decembra 1895 o policijski uri (Polizeistunde), ki je bila za Ljubljano določena glede žganjarij, to je glede točenja *žganih opojnih pijač*, na 9. uro zvečer. Kavarne so do leta 1897 smele obratovati do enih, ostale gostilne in krčme pa do 12. ure ponoči. Prav tako se lahko poučimo o za današnji čas precej aktualnih plačnih razredih, saj so bili državnim uradnikom, razdeljenim v 11 *činovnih* razredov, (Rangsklassen) s postavo dne 15. aprila 1873 trdno določeni njihovi prejemki. Ti so bili sestavljeni iz plače (Gehalt) in *opravnih (funkcijskih) prikladov* (Funktionszulagen) ali *dejalnostnih (aktivnostnih) prikladov* (Activitätsbezüge).

Zelo zanimiv je tudi pogled na takratne slovenske besede, dandanes pogosto nerazumljive, ko je na primer tedanji upokojenec prejemal *odslužnino* (pokojnino, Pension) in ko se je v družbi še govorilo o *blagonravju* (moralnost, Sittlichkeit). *Stanica* (izba, Gemach) takratnega podeželja zagotovo ni bila prav posebno meblovana (opremljena, möbliert). *Željar* (kajžar, Söldner) je morda sicer že imel *železno prihranivno oz. nepotrato ognjišče* (štedilnik, Sparherd), zagotovo pa se ni mogel privoščiti *izprevožnje* (izleta s kočijo, Spazierfahrt). *Pokorivna postava* (kazenski zakon, Strafgesetz) se je dotaknila *pokorišča* (kaznilnica, Strafort), *popravljanca* (kaznjenec, Corrigend), *karalnega govora* (zmerjanje, Strafpredigt), *nesumne* (nesumljiv, unverdächtig) osebe, *mujenja* (zamuda, Verzug), z gotovostjo pa tudi *verižarjev* (prekupčevalec, Zwischenhändler).

Kot je že zapisano lahko sodobni uporabnik v slovarju najde zaradi razvoja družbe izumrle besede, tako na

primer izraze, ki se nanašajo na plemstvo (*prežlahten* (hochadelig), *Hochachtungsvoll* (z odličnim spoštovanjem) ali *hochgeboren* (visokoroden)), hkrati pa tudi izraze, ki so v sodobnem nemškem jeziku sicer še v rabi, so pa v preteklosti nosili drugačen pomen. Tako danes precej aktualno besedo *Diät* veliki Dudnov slovar povezuje izključno s hrano in hranjenjem, v preteklosti pa je bila to *dnevnina* (dnevni-ca, dnevno plačilo), torej denar, ki ga je v skladu s svojim *dietnim* razredom (*Diätenklasse*) oz. *činovnim* razredom

(*Rangscasse*) dobil avstrijski uradnik za vsak dan službenega potovanja.

Nemško-slovenski zgodovinski slovar Nika Hudelje je prvi tako obsežni avtorski slovar zgodovinskih izrazov v slovenskem prostoru in posredno pomeni ogromen prispevek k zgodovinski znanosti in zgodovini sorodnih znanosti. Prepričani smo, da bo zaradi svoje širine zagotovo prišel prav tudi širšemu krogu uporabnikov s področij germanistike, prava, uprave itd.

Marija Mojca Peternel

NAVODILA AVTORJEM PRISPEVKOV ZA ČZN

1. Časopis za zgodovino in narodopisje je interdisciplinarna znanstvena revija za humanistiko in družboslovje. Izdajata jo Univerza v Mariboru, Slomškov trg 15 in Zgodovinsko društvo v Mariboru, Ulica heroja Tomšiča 5.
2. Prispevke za ČZN sprejema uredništvo na naslov: Uredništvo ČZN, Univerzitetna knjižnica Maribor, Gospejna 10, 2000 Maribor (vlasta.stavbar@um.si).
3. Prispevki, ki jih objavlja ČZN, so v slovenskem jeziku, povzetki v angleškem in nemškem jeziku, sinopsisi v angleškem jeziku.
4. V koliko gre za razpravo ali članek, mora prispevek obvezno vsebovati povzetek (največ 30 vrstic) in sinopsis (največ 6 vrstic).
5. Prispevek mora biti oddan v dvojni obliki: elektronski, združljivi z urejevalniki za okensko okolje, in odtisnjen na papir. Obsega lahko do 60.000 znakov.
6. Za trditve in znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji prispevkov. Prispevki so lektorirani in strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

7. **Opombe** naj bodo pisane enotno, pod črto, na dnu vsake strani. V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo ustaljene kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšan naslov (ne letnice izdaje) in številko strani.

Prispevki drugih znanstvenih panog (torej nezgodovinski) lahko izjemoma uporabljajo ameriški način citiranja APA (Stavbar 2006: 23) in seznam literature na koncu prispevka.

8. **Citiranje virov in literature** – če je na koncu objavljeno poglavje viri in literatura morajo biti sistematično navedeni vsi viri in literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne vire ipd. V teh sklopih je potrebno gradivo navajati v abecednem vrstnem redu.

Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številko fascikla ali škatle.

Literatura – monografije – navedemo: ime in priimek avtorja, *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj in leto izida, str.

Literatura – članek – navedemo: ime in priimek avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko pa še letnik, letnico, številko oz. datum in strani, za zbornik, kraj in leto izida, strani.

9. Priloge (slikovno gradivo, fotografije, zemljevidi ...) bodo natisnjene enobarvno. Skenirane naj bodo v resoluciji 300 dpi (minimalna širina 10 cm) in shranjene v obliki tif ali jpg. Dato-teke slikovnega gradiva naj bodo poimenovane v skladu s podnapisi v besedilu (slika 1 ipd.) in priložene v tej obliki osnovni datoteki. Pri podnapisih k slikovnemu gradivu navedemo: zaporedno številko, naslov slike in vir. Naj bodo na ustreznem mestu v besedilu.
10. Vsak prispevek mora vsebovati točen naslov avtorja: ime in priimek, akademski naslov ali strokovni naziv, delovno mesto ali ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte.
11. Za prevode povzetkov in sinopsisov v tuje jezike poskrbi uredništvo revije.

GUIDELINES FOR CONTRIBUTIONS FOR ČZN (Review for History and Ethnography)

1. Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography) is an interdisciplinary review for humanistic and social sciences. It is published by the University of Maribor, Slomškov trg 15 and Zgodovinsko društvo v Mariboru, Ulica heroja Tomšiča 5.
2. Papers should be submitted to the Editorial Board: Uredništvo ČZN, Univerzitetna knjižnica Maribor, Gospejna 10, 2000 Maribor (vlasta.stavbar@um.si).
3. The articles published in ČZN are in Slovene language, the abstracts are in English and German, the synopses in English.
4. If the contribution is a treatise or an article, then the contribution should have an abstract (of maximum 30 lines) and a synopsis (of maximum 6 lines).
5. The contributions should be submitted in electronic Windows-compatible format and printed on paper. The contributions should not exceed 60,000 characters.
6. The contributions are proofread and peer reviewed with a blind peer review procedure. The authors are responsible for the statements and the scientific correctness of their papers.
7. **Footnotes** should be written unified, under the line on the bottom of each page. In the notes abbreviations should be used and they should be, together with acronyms, explained in the chapter References. With archival sources traditional acronyms for archives, followed by the acronym of the fond or collection, call number or the folder/box number and the number of the archival unit or the name of the document should be used. In references the name of the author, logically abbreviated title (not publishing year) and page number should be cited.

The contribution from other scientific fields (not historical ones) can use the American citation APA (Stavbar 2006: 23) and the reference list at the end of the contribution.

8. **Citation of sources and references** – if there is a chapter Sources and References at the end of a contribution, all the sources and references should be cited systematically (see Footnotes). All the sources, such as archival sources, references, newspapers, oral sources, should be cited separately. Within these groups the materials should be written alphabetically.

Archival sources: the archive, the name of the fond or the collection, if necessary also the number of the folder or of the box should be cited.

References – books should be cited in the following order: Author's name and surname, *Title (and subtitle) in italics*. Publication place and publication year, pages.

References – articles should be cited in the following order: Author's name and surname, title of the article. *Name of the newspaper, review or book of proceedings (in italics)*, for periodicals also volume, year, number or date and pages; for a book of proceedings publication place and publication year, pages.

9. Appendixes (picture materials, photographs, maps...) will be printed monochromatic. They should be scanned in the 300 dpi resolution (min. width 10 cm) and saved in the tif or jpg formats. The picture materials files should be named according to the order they appear in the text (example: slika 1 etc.) and should be added in this format to the basic file. The subtitles for the picture materials should include: consecutive numbers, picture title and source. They should also be put on the right place in the text.
10. Each contribution should have an exact author's address: name and surname, academic or professional title, working place or institution, its address and author's email address.
11. Translations of abstracts and synopses are provided by the Editorial Board.

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE
Review for History and Ethnography

Izdajata – *Published by*
Univerza v Mariboru in Zgodovinsko društvo v Mariboru –
University of Maribor and Historical Society of Maribor

Sedež uredništva – *Editorial office*
Univerzitetna knjižnica Maribor
Gospejna 10, 2000 Maribor
e-mail: vlasta.stavbar@um.si
tel. 040 261 333

Prevodi – *Translations*
Mateja Pongrac

Lektoriranje – *Proofreading*
Bojana Samarin

Grafična priprava – *Prepress*
Katarina Visočnik

Naklada – *Circulation*
500 izvodov

Tisk – *Printed by*
Cicero, Begunje, d.o.o.

Letna naročnina za študente in posameznike –
Annual subscription price for students and individuals
21 EUR

Letna naročnina za ustanove – *Annual subscription price for institutions*
25 EUR

Cena posamezne številke – *Single issue*
6,30 EUR

Revijo lahko naročite na sedežu Zgodovinskega društva v Mariboru,
Ul. heroja Tomšiča 5, 2000 Maribor (marjan.matjasic@muzejno-mb.si)
ali na sedežu uredništva (zupanur@gmail.com) – *You can subscribe*
to the review at the registered seat of the Zgodovinsko društvo v Mariboru,
Ul. heroja Tomšiča 5, 2000 Maribor (marjan.matjasic@muzejno-mb.si)
or at the editorial office (zupanur@gmail.com)

ISSN 0590-5966

Cena: 6,30 €